

Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi

**Qədim
türk
ədəbiyyatı**

Nizami Cəfərov

Bakı, AzAtaM, 2004

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

İ. J. ƏMƏLİ

PRESİDENT KİTABXANASI

Elmi redaktoru: Nazir Əhmədli,

*Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi
Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin müdiri*

Redaktorlar: Osman Musayev,

Pərvin Məmmədova

Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, professor N.Q.Cəfərovun hazırladığı "Qədim türk ədəbiyyatı" müntəxəbat- tədqiqatına türklərin e. ə. I minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin sonu II minilliyinin əvvəllərinə qədər yaratdıqları ədəbiyyatın ideya- məzmun, poetik formaca xarakterik nümunələri, onların müasir Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi, müxtəsər elmi- nəzəri şərh daxildir.

Kitab türk ədəbiyyatı (ümumən mədəniyyəti) tarixinin qədim dövrünə getdikcə güclənməkdə olan marağı bu və ya digər dərəcədə təmin etmək məqsədini güdür.

ÖN SÖZ

Türklərin mükəmməl bir etnos- xalq olaraq formalaşması eramızdan əvvəl I minilliyin ortalarına təsadüf etsə də, həmin formalaşma prosesinin etnokulturoloji, sosial- siyasi baxımdan zəngin iki- üç min illik bir dövrü əhatə etməsi o qədər də böyük şübhə doğurmur. Lakin tarixən "törəmək", "qanun- qaydaya sahib olan (cəmiyyət)", "güclü- qüvvətli"- mənalərini verən "türk" sözünə ilk dəfə Göytürk dövlətinin (imperatorluğunun) adında rast gəlinir. Eramızın I minilliyinin ortalarında tarix səhnəsinə çıxmış həmin imperatorluq qədim türk ictimai-siyasi düşüncəsini, milli dövlət idarəçiliyi təcrübəsini parlaq bir şəkildə təzahür etdirməklə yanaşı orta əsrlər türk dövlətləri, imperiyaları üçün zəngin bir düşüncə- idarəçilik ənənəsi vermişdir.

Qədim türklərin vətəni ilk orta əsrlərdən bəri Türkünstan kimi tanınan geniş çöllərdir. Şimalda Köqmən (Sayan) dağlarına, Sibir meşələrinə; Cənubda Tibetə; Şərqdə Sakit okeana, Sarı dənizə; Qərbdə isə Aral gölünə, Xəzər dənizinə, sonralar isə Qərbi Avropaya qədər uzanan bu çöllərdə türk atlarının ayaq səslərini qədim dövrlərin tarixçiləri hələ də eşidirlər. Arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, haqqında söhbət gedən geniş coğrafiyada türklərdən öncə hər hansı bir etnos- xalq tərəfindən ardıcıl şəkildə yaradılmış maddi mədəniyyətin izlərinə təsadüf edilmir.

Və həmin coğrafiyanın ilk dastanlarını türklər söylədikləri kimi, ilk nəğmələrini də türklər oxumuş, ilk yazılarını da məhz türklər yazmışlar.

Altay imperiyasından sonra türklərin qurduqları (və Altaydan fərqli olaraq, tarixi əsasları bizə, demək olar ki, məlum) siyasi birlik Hun- türk imperiyasıdır (e.ə. III əsrdən eramızın V əsrinə qədər) ki, onun yüz illərlə mövcud olması, qədim dünyanın ən böyük siyasi birlikləri ilə intensiv əlaqələri türklərin tarixi qüdrətini - etnososial, mənəvi- ideoloji imkanlarını nümayiş etdirir. Hun- türk imperiyasının türk mədəniyyətinin, o cümlədən ədəbiyyatının inkişafına hansı səviyyədə təkan verdiyini göstərmək üçün yalnız bir faktı yada salmaq kifayətdir ki, qədim türk eposunun əsas qəhrəmanlarının prototipləri əsasən hun- türk xaqanlarından ibarətdir. Onların mübarizələri, ictimai- siyasi fəaliyyətləri, düşüncələri, mənəvi aləmi qədim türk ozanına daim bitib- tükənməz ilham vermişdir. Lakin bu, o demək deyil ki, qədim türk ozanı mədhiyyəçi idi - əksinə, qədim türk eposunun, demək olar ki, bütün nümunələrində onları yaradan sənətkarın ideya müstəqilliyi, fikir- düşüncə sərbəstliyi özünü tam açıqlığı ilə göstərir: xaqan kimi ozan da qəti əmindir ki, öz yaradıcılığında Tanrının (və Tanrının himayəsində olan xalqın, dövlətin) iradəsini əks etdirir.

Hun- türk imperiyasından sonra türk düşüncəsinin, türk mədəniyyətinin təkamülünə, dünyanın geniş bir coğrafiyasında yayılmasına sosial- siyasi şərait yaradan dövlət Göytürk imperiyasıdır. Həmin dövləti yaradıb inkişaf etdirənlərin fəaliyyəti, hərbi qüdrəti, siyasi müdrikliyi barədə artıq ozan (epos!) dan daha çox yazılı

abidələr, kitabələr məlumat verir. Lakin epik tarix ənənəsinə uyğun olaraq, bu yazı- kitabələrin də ifadə texnologiyası, intonasiyası xeyli dərəcədə bədii- estetik təfəkkürün məhsuludur. Daha doğrusu, əsasən VII əsrin sonu VIII əsrin ilk onilliklərinə aid olan bu əsərlərdə aydın (konkret) xronologiya ilə bədii- fəlsəfi ümumiləşdirmə üzvü vəhdətdə təzahür edir. Və bu vəhdət o qədər mükəmməldir ki, bugünün oxucusunda Tanrıdan gələn (türkcə!) kəlam- müqəddəs kitab təəssüratını yaradır.

Göytürk dövründə türklərin Çin, İran, rum, ərəb dünyası ilə çoxspektrli əlaqələri daha da intensivləşir, onlar (türklər) dünyanın müxtəlif dini dünyagörüşləri, mədəniyyətləri ilə sonsuz bir maraqla tanış olur, ədəbi- bədii yaradıcılıq arsenallarını daha da genişləndirir, o zamana qədər görünməmiş bir miqyasda şifahi ədəbiyyatdan yazılı ədəbiyyata keçirlər. Türklərdə yazılı ədəbiyyatın daha geniş vüsət almasında maniliyi, buddizmi qəbul edərək Şərqi Türküstanda bir neçə əsr (I minilliyin sonu II minilliyin əvvəlləri) sürən hakimiyət yaradan uyğurlar xüsusi rol oynayırlar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, haqqında söhbət gedən dini- fəlsəfi görüşlər əsasən uyğur aristokratiyası arasında yayıldığına, xalqın, bir qayda olaraq, tanrıçılığa inanmaqda davam etdiyinə görə, maniçi, buddist ədəbiyyatı məhz yuxarı təbəqənin maraq dairəsi ilə məhdudlaşır.

I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə - islamı qəbul edənə qədər türklər Türküstandan kənarda - Çində, Hindistanda, Şərqi Avropada möhtəşəm dövlətlər qurmaqla kifayətlənməyib Qafqaza, İrana, ərəb ölkələrinə, Bizansa, Qərbi Avropaya bir sıra yürüşlər edir, hərbi

şücaətləri ilə yanaşı, ictimai- siyasi idarəçilik mədəniyyətlərini, geniş dünyagörüşlərini nümayiş etdirirlər. Və "dünyanın türklərə darlıq elədiyi" həmin dövrlərdə türk ədəbiyyatının həm ideya- məzmun, həm də sənətkarlıq baxımından nə qədər zəngin olacağını təsəvvür etmək çətin deyil. Sami mədəniyyətindən, həmin mədəniyyətdən xəbərdar olmayan yunanlardan sonra üçüncü beynəlxalq (ümumbəşəri!) mədəniyyəti yaradan (ikincilərdən, xüsusilə birincilərdən, dünyanın coğrafiyasını ehtiva etmək mənasında, daha çoxmiqyaslı olan!) türklər qədim dövrdən orta əsrlərə keçidin tarixi (!) hökmünə uyğun olaraq, yaratdıqları mədəniyyəti klassik orta əsrlərə birbaşa ötürə bilmədilər. Sami xalqları ümumiyyətlə "gizləndilər"; yunanlar rumlular vasitəsilə dünyaya bir daha gəlib xristian mədəniyyəti adı altında klassik orta əsrlərin ideya- estetik, yeni dövrün texnoloji mənzərəsini yaratdılar, türklər isə öz beynəlxalq miqyaslarını (vücutlarını!) nə gizlədə bildilər, nə də ilk orta əsrlərdəki şücaətlərini yeni dövrün texnologiyasına çevirdilər. Mənbəyini orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən götürən (?) anqlosaksonlar isə daha beynəlxalq bir mədəniyyətin (!) təmsilçiləri olaraq müasir dünyaya öz (!) harmoniyalarını gətirdilər. Odur ki, müasir dünyada anqlosakson mədəniyyəti ilə beynəlxalq tarixi mədəniyyət potensialı içərisində dialoqa girən üç güc mövcuddur: sami (yəhudi, daha sonra ərəb təzahüründə), yunan- rum və türk!..

Türk mədəniyyəti tarixinin görkəmli tədqiqatçısı İ.Kafesoğlu "Türk milli kultürü" əsərində yazır: "Bütün digər millətlər fərdləri toplu olaraq bir arada bulunduğu

üçün hər hansı bir zamandakı durumunu açıqca təsbit və tədqiq mümkün olduğu halda dağınıq şəkildə yaşayan türk kütlələrinin bir- birindən fərqli gəlişmə yolları təqib etmələri səbəbi ilə türk tarixini bəliqli bir zaman kəsimində bütün halında dəyərləndirmək asan olmamaqdadır". Ümumiyyətlə maraqlı olan bu mülahizədə mübahisəli, hətta metodoloji baxımdan qəbul edilməsi çətin olan məqamlar vardır: birincisi, bütün digər millətlərin fərdlərinin toplu olaraq bir arada bulunması əlamətini mütləqləşdirmək düzgün deyil- dünyanın böyük mədəniyyət tarixi yaşamış xalqlarının (məsələn, yəhudilərin, yunanların, ərəblərin, fransızların, almanların, ingilislərin) tarixində də aşağı- yuxarı həmin "dağınıqlıqlar" özünü göstərir; ikincisi, ən qədim dövrlərdən başlayaraq türk cəmiyyətində gedən tamamilə təbii sosial- siyasi, mədəni- mənəvi diferensiasiya həmin cəmiyyətin etnotipoloji bütövlüyünü heç zaman əsaslı şəkildə sarsıtmamışdır; üçüncüsü isə, türklərin ilk baxışdan dağınıq görünən yaşam tərzini onların ictimai təbiətinə xas olan elə bir bütöv kompleksdir ki, dünyaya açıq olmaq, onu özündə ehtiva etmək marağından irəli gəlir (həmin kompleks yuxarıda adlarını çəkdiyimiz xalqların çoxunda olmuşdur, ona görə də türklər istisna deyil). Və odur ki, böyük elm adamının "tarixləri sınırlı bəlli bir coğrafi çevrə içində cərəyan edən digər millətlərin yayılmaları da dəyişməyən vətən torpaqları ətrafında vüqaa gəlir-kən çeşitli türk kütlələri əsrlərə yeni iqlimlər, yeni yurdlar arayaraq tarixlərini çeşidli bölgələrdə yapmışlar" fikrinə də türk mədəniyyətinin tarixini araşdırarkən metodoloji əsas kimi istinad etmək çox- çox çətindir.

Ümumən türk ədəbiyyatı tarixinin müxtəlif prinsiplər əsasında təsnifi təcrübələri olmuşdur - bunların hər birində müəyyən məntiq, elmi- nəzəri həqiqət vardır; həmin təsniflərin heç biri üzərinə kölgə salmadan (və onların kifayət qədər şöhrətli müəlliflərinə ehtiramımızı bildirərək) türk ədəbiyyatı tarixinin aşağıdakı dövrləşdirilməsini təqdim edirik:

I. Qədim türk ədəbiyyatı (e.ə. I minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin sonu II minilliyinin əvvəllərinə qədər).

II. Orta əsrlər türk ədəbiyyatı (I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərindən II minilliyin ortalarına qədər).

III. Yeni türk ədəbiyyatı (II minilliyin ortalarından zamanəmizə qədər).

Qədim türk ədəbiyyatının əsas mövzusu qədim türk insanının həyatı, onun ictimai- siyasi dünyagörüşü, arzu-ideallarıdır. Ən qədim zamanlardan başlayaraq türklər ailə (oğuş) ilə cəmiyyət (uruğ, boy...) arasında nə isə (bugün bizim dərk etmədiyimiz) bir yaxınlıq, əlaqə görmüş, ailədə cəmiyyətin, cəmiyyətdə isə ailənin qanunları ilə davranmanın xoşbəxtlik gətirəcəyinə inanmışlar. Ona görə də qədim türk ədəbiyyatı insanın həm etnik, həm də sosial-siyasi birlik (dövlət) qarşısındakı məsuliyyətini sonsuz bir maraqla tərənnüm edərək həmin münasibəti fərdin mənəviyyatı səviyyəsinə yüksəldir.

Qədim türklərin xüsusilə ilk dövrlərdə (I minilliyin ortalarına qədər) daha çox atlı- köçəri həyat yaşamaları onların dünyagörüşünə əhəmiyyətli təsir göstərmiş, yayda yaylağa, qışda qışlağa köçən əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətinin əsasını ovçuluq, heyvandarlıq, sənətkarlıq təşkil

etmişdir. Bu isə xalqı təbiətlə sıx ünsiyyətdə yaşamağa, onun şıltaqlıqlarına səbrlə dözməyə, onu ilahiləşdirməyə gətirib çıxarmışdır. Xarakteri etibarilə bir əskər- döyüşçü kimi böyüyən türk oğlunun taleyini, birinci növbədə, özünü, ailəsini, tayfasını, daxil olduğu sosial- siyasi birliyi qorumaq inersiyası müəyyən edir. Qədim türk ədəbiyyatı göstərir ki, sosial- mənəvi problemlər əsasən məhz fərd (şəxsiyyət!) - ailə- tayfa- sosial- siyasi birlik maraqları arasındakı harmoniya pozulanda meydana çıxır.

Qədim türklərin ticarətlə geniş miqyasda (və bilavasitə) məşğul olduqlarını demək çətin olsa da, bir məsələ tamamilə təkzibedilməzdir ki, dünyanın əsas ticarət yolları, xüsusilə məşhur "İpək yolu" əsrlər boyu onların siyasi- mədəni nəzarəti altında olmuş, bunun da nəticəsində həmin yollar, demək olar ki, həmişə maneəsiz işləmişdir. Eramızın ilk əsrlərindən, xüsusilə I minilliyin ortalarından etibarən türklərin yayıldığı geniş coğrafiyada şəhər mədəniyyətinin sürətlə inkişafı da "İpək yolu"nun iqtisadi- təsərrüfat məhsuldarlığı sayəsində baş vermişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk şəhərləri iqtisadi, sosial- siyasi həyatın intensiv dəyişkənliyi, mütəhərrikliyi ucbatından tez- tez dağılmış, şəhər əhalisi vaxtaşırı olaraq öz arxasında zəngin mədəniyyətin xarabalıqlarını buraxaraq yeni, daha münasib yerlərə köçmüşlər. Əlbəttə, qədim türk şəhərlərinin texniki mühafizəsinin o qədər etibarlı olmaması, müdafiə işinin əsasən canlı qüvvə (və müəyyən qədər də təbii istehkamlar) üzərinə düşməsi və imperiya, dövlət mərkəzlərinin müxtəlif səbəblər üzündən dəyişdirilməsi də şəhər mədəniyyətinin sürətli inkişafına öz mənfi təsirini göstərməyə bilməzdi.

Qədim türk düşüncəsinə, xüsusilə onun daha mütəşəkkil aristokratik səviyyəsinə xas olan dünya nizamı yaratmaq, dünya dövləti qurmaq ideyası böyük türk imperiyaları dövründə formalaşsa da, I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə - etnososial, siyasi diferensiasiya dövrünə qədər, hətta müəyyən inersiya ilə ondan sonra da davam etmiş, xalqa dünyanın taleyində yaxından iştirak etmək, ona (dünyaya) mənəvi harmoniya gətirmək missiyası aşılamışdır ki, bu da öz növbəsində daxili ictimai- ruhi birliyin möhkəmlənməsinə, dünyanın bir-birindən uzaq mədəniyyət mərkəzlərində, oriyentasiya götürməyin çox çətin olduğu geniş çöllərdə (və təxminən min beş yüz illik bir dövrdə) yaranmış türk ədəbiyyatının əsasən eyni bir ideya- estetik mənbədən qaynaqlanmasına səbəb olmuşdur.

Qədim türk ədəbiyyatı dünyanın yüksək mədəniyyətə malik xalqlarından olan türklərin eramızdan əvvəl I minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin sonu II minilliyinin əvvəllərinə, başqa sözlə, islamın qəbuluna qədər yaratdıqları ədəbiyyatdır. Lakin türklərin müstəqil bir etnos- xalq olaraq formalaşması, ümumaltay birliyindən diferensiasiyası min illərlə sürmüş bir proses olduğundan, heç şübhəsiz, türk ədəbiyyatının tarixi bizim təsəvvür etdiyimizdən daha qədimdir.

Türklərin özünəməxsus zəngin mifologiyaları, həmin mifologiya əsasında formalaşmış mükəmməl dini dünyagörüşləri (tanrıçılıq!) olmuşdur ki, qədim türk ədəbiyyatı ideya- estetik enerjisini məhz buradan götürmüşdür. Bununla belə qədim türk ədəbiyyatı onu yaradan xalqın, etnik- mədəni sistemin xarakterinə uyğun olaraq

dünyaya açıq bir ədəbiyyatdır: eramızdan əvvəl I minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin sonu II minilliyinin əvvəllərində türklərin yaşadıkları geniş coğrafiyada baş vermiş ictimai- siyasi hadisələr onların ədəbiyyatında özünün kifayət qədər dərin izlərini qoymuş, eyni zamanda dünyanın müxtəlif dini dünyagörüşlərinin, ideologiyalarının təsiri ilə yaranmış əsərlər türkcəyə tərcümə edilərək qədim türklərin ədəbiyyatını zənginləşdirmiş, dünyanın ən beynəlmiləl, ən ümumbəşəri ədəbiyyatlarından biri səviyyəsinə qaldırmışdır.

Qədim türk ədəbiyyatı, tamamilə təbii olaraq, etnosun, xalqın ümumkütləvi yaradıcılıq məhsulu olan eposla başlayır. Qədim türk eposunun ideya- estetik, poetik- poetxnoloji diferensiasiyası nəticəsində qədim türk poeziyası, sonralar- eramızın I minilliyinin ortalarından isə qədim türk nəsrini formalaşdır. Və bu cür təbii- tarixi diferensiasiya tədricən qədim türk ədəbiyyatının zəngin ifadə- janr mənzərəsini yaratmaqla fərdi- professional istedadın (və yaradıcılıq üslubunun) fəaliyyəti üçün də geniş meydan açır.

Ümumiyyətlə, qədim türk ədəbiyyatı ideya- estetik, ifadə- janr etibarilə dünyanın ən mükəmməl ədəbiyyatlarından biri olsa da, layiq olduğu səviyyədə araşdırılıb nəşr edilmədiyindən onun barəsində nəinki dünyada, həmin ədəbiyyatın bilavasitə varisi olan türk dünyasında da lazımi genişlikdə təsəvvür yaradılmamışdır; halbuki türk ədəbiyyatının tarixində xüsusi dövr olan (və türklərin ümumi mədəni- mənəvi keçmişini əks etdirən) qədim türk ədəbiyyatını bu və ya digər dərəcədə bütöv bir şəkildə təqdim etmək yalnız elmi deyil, ümumən ideoloji- mənəvi

bir ehtiyacdır. Məhz bu ehtiyacın tələb olunan səviyyədə ödənilməməsinin nəticəsidir ki, istər orta əsrlərdə, istərsə də yeni dövrdə (elə müasir dövrdə də!) türk intellektualının mənəvi dünyası bir sıra hallarda qeyri- harmonik ideyaların dağıcı təsirinə, düşüncə, mədəniyyət eklektikasına məruz qalmışdır.

Qədim türk ədəbiyyatının əsasında ən qədim dövrlərdən formalaşmış gələn türk mifologiyası dayanır dedikdə biz mifologiyanın ədəbiyyatın yaranmasına ilk təkanı ilə yanaşı sonrakı dövrlərdə, ardıcıl olaraq, ədəbi prosesi ideya- estetik baxımdan qidalandırmasını da nəzərdə tuturuq. Və qeyd etmək lazımdır ki, bu cür qidalanma türk ədəbiyyatının yalnız tamamilə orijinal əsərlərinə aid olmaqla qalmayıb, başqa dini dünyagörüşləri zəminində, türk tanrıçılığında müəyyən səviyyədə imtina olduğu mühitlərdə yaranmış türkcə əsərlərdə də bu və ya digər dərəcədə özünü göstərməkdədir. Bu da ondan irəli gəlir ki, türklər nə maniliyi, nə buddizmi, nə xristianlığı, nə yəhudiliyi, nə də I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərindən etibarən onların əsas dini dünyagörüşlərinə çevrilən islamı bilavasitə deyil, türk mifologiyası, xüsusilə onun inkişafının keyfiyyətə yeni mərhələsi olan tanrıçılıq əsasında qəbul edirlər.

Qədim türk mifologiyasına görə, yuxarıda Göy, aşağıda Yer yarandıqdan sonra onların arasında insan oğlu əmələ gəlmişdir. Dünyanın damı olan mavi Göydə doğan Günəş qədim türklər arasında xüsusi ilahi məzmun daşıdığından xaqanın- türk hökmdarının çadırı həmişə üzünə şərqə qurularmış. Yer insanların məskunlaşdığı dörd tərəfdən ibarət sonu dənizlərlə əhatə olunmuş kifayət

qədər geniş bir məkan kimi təsəvvür olunmuşdur. Gündoğan - irəli, günbatan - geri, buradan irəli gələrək, Cənub - sağ, Şimal isə sol tərəf sayılmışdır ki, bu da qədim türklərin zəngin coğrafi maraqlarının olduğunu göstərir.

Qədim türklərə görə, dünya üç hissədən ibarətdir: yuxarı dünya, orta dünya, aşağı dünya.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, həmin təsəvvür o qədər də mükəmməl olmamış, dünyanın Göy və Yerdən ibarət olması düşüncəsi daha geniş yayılmışdır. Dünyanın dağılıb yenidən qurulması barədəki ümumbəşəri ideyanın meydana çıxmasında türk təfəkkürünün də xidməti olmuşdur: elə ki, "Göy yuxarıdan sızır, Yer ayrılır", yaxud "Yer- Göy lərzəyə gəlir", o zaman işıq çəkilir, qaranlıq çökür, insanlar, heyvanlar, quşlar "yolunu azır"... Üç il sürən həmin kaos "Göyün rəhmi" ilə aradan qalxır, dünyanın harmoniyası bərpa olunur.

Eramızın I minilliyinin ortalarından etibarən türk təfəkküründə artıq xüsusi sistemi olan din səviyyəsinə yüksələn tanrıçılığın əsas obrazı olan Tanrı anlayışı məhz türk mifik düşüncəsinin məhsuludur. Və maraqlıdır ki, hələ mifin güclü olduğu dövrlərdə də Tanrı obrazı müəyyən müstəqilliyə malik olmuş, Göy, yaxud Yer kimi dünyanın (kosmosun!) tərkibinə daxil edilməmiş, I minilliyin ortalarından isə artıq dünyanın, insanların, hadisələrin məhz Tanrı tərəfindən idarə olunması barədəki təsəvvür türk cəmiyyətində, xüsusilə onun yuxarı təbəqəsində aparıcı yer tutmuşdur. Lakin təbiidir ki, Tanrı anlayış- ideyası tanrıçılıq dininin əsası kimi formalaşana, yaxud mükəmməlləşənə qədər xeyli dərəcədə konkret, hətta antropomorf səciyyə daşmışdır. Həmin dövrdə

türklər Tanrını hər şeyə qadir bir qəhrəman, yenilməz bir igid saymış, onun şərəfinə mərasimlər keçirmiş, qurbanlar kəsmişlər. Doğum ilahəsi olan Umay isə Tanrının xanımı imiş.

Qədim türk mənbələri göstərir ki, xaqan, onun qvardiyası Tanrı ilə Umay adətən birlikdə ibadət edər, apardıqları döyüslərdən qələbə ilə qayıtmaq üçün onlardan yardım diləyərmişlər. Həmin mənbələrdə xaqanın vaxtaşırı Tanrı ilə söhbətləşməsi, ondan göstərişlər alması, bu ilahi göstərişə əməl etmədikdə isə cəzalandırılması barədə təsəvvürlər də əks olunur. Zaman keçdikcə Tanrı ideyasının güclənməsinin, mifdən dinə keçilməsinin nəticəsidir ki, xaqan özünü Tanrının himayəsində hiss edir, xalqı məhz onun iradəsi ilə idarə etdiyini inamla bildirərək özünün real ictimai-siyasi missiyasını ruhani-ilahi mənbəyə bağlayır. Və etiraf olunmalıdır ki, tanrıçılığın bir din kimi formalaşmasında, tanrıçı ruhanilərin yetişib müxtəlif formalarda fəaliyyət göstərmələrində, həmin dinin xalq içərisində təbliğində türk xaqanları, onları əhatə etmiş aristokratiya ilk dövrlərdən maraqlı olmuşlar.

Qədim türk mifologiyasında müqəddəs Yer- Su (ıdık Yer-Sub) obrazı da mövcud olmuşdur - həmin obrazın funksiyası müəyyən qədər Tanrı- Umayın ilahi funksiyasına uyğundur. Bununla belə Yer- Su, görünür, daha çox yurd- vətən hissənin təzahürüdür. Ümumiyyətlə, türklərdə "Vətən", "Vətən tutmaq" təsəvvürü çox güclü olmuşdur ki, bu da, heç şübhəsiz, onların mifologiyasına yeni ideyalar gətirmişdir.

Qədim türklərdə yeraltı dünya təsəvvürünün əsas qəhrəmanı Erlikdir. O, Tanrının qəzəbinə gəlmiş insan-

ların, əgər belə demək mümkünsə, hamısı, bəd ruhların hökmdarıdır.

Qədim türk mifologiyasının ən çox maraqlı doğuran mövzularından biri etnosun öz genezisinə münasibəti, daha doğrusu, etnik mənşəyinə verdiyi ilkin bədii-fəlsəfi interpretasiyadır. Ümumiyyətlə, qədim türklər inanmışlar ki, onlar Qurddan törəmişlər, əcdadları məhz Boz Qurddur. Bununla yanaşı Dağdan (Qayadan), Ağacdən törənmə təsəvvürləri də vardır ki, bu cür interpretasiya rəngarəngliyi qədim türk mifologiyasının dinamikliyini, qədim türk insanının idrak imkanının genişliyini göstərir.

Altay - protürk - türk mifologiyasından türk tanrıçılığına qədər gəlib çıxan prosesin tarixi zənginliyi özünü onda da göstərir ki, türklərin sonralar qəbul etdikləri dinlərin anlayışlar sistemi tanrıçılıq leksikonu ilə kifayət qədər mükəmməl ifadə olunur. Və lakin təbii ki, istər manilik, istərsə də xüsusilə buddizm türkdilli manici, yaxud buddist ədəbiyyatda özünəməxsus ideyalar, idrak texnologiyası ilə yanaşı, öz terminologiyasını, sözün geniş mənasında ifadə tərzini də gətirir.

Qədim türk ədəbiyyatına hiss ediləcək qədər təsir göstərmiş gəlmə dini dünyagörüşlərdən birincisi, yəqin ki, manilidir. Əslən iranlı olan Nəqqaş Maninin III əsrdə Şərqi ölkələrində yaymağa başladığı maniliyin əsasında zərdüştlük - xeyirlə şərin, işıqla qaranlığın mübarizəsi dayansa da, burada qədim dövrün müxtəlif dinlərdən (zərdüştlük, buddizm, xristianlıq və s.) əxz olunmuş ideyalar komplektləşdirilmişdir. Özünü "həqiqət allahının elçisi" sayan Mani dünyada mövcud olan bütün dini dünyagörüşlərini birləşdirərək universal "dünya dini"

yaratmaq iddiası ilə çıxış edirdi ki, bu da "dünya dövləti" qurmaq barədə düşünən türklər üçün maraqlı olmaya bilməzdi. Lakin maniliyin asketizmi - işıq, xeyiri (ruhu!) qaranlıqdan, şərdən (bədəndən!) qurtarmaq barədəki göstərişi həyatsevər türklər arasında geniş yayılmaq üçün, təbii ki, mənəvi- ideoloji dayaq tapmaq imkanına malik deyildi.

Maninin təlimində qədim türk mifologiyası, xüsusilə Dünyanın yaranması haqqındakı təsəvvürlərlə səsləşən məqamlar kifayət qədərdir. Tanrının qaranlığın, şərin, bədənin deyil, məhz işığın, xeyirin, ruhun yaradıcısı olması; insanın mahiyyətinin bədəndə yox ruhdə təzahürü, dünyanın (materianın) kaos, mükəmməl insanın (ruhun) kosmos səciyyəsi daşması qənaətinə gələn Mani, görünür, yalnız müqəddəs kitabları öyrənməklə kifayətlənməmiş, öz təlimini yaradarkən qədim təsəvvürlərdən, miflərdən də istifadə etmişdir.

Maniliyin Şərqi Türkünstanda yayılmasının ən intensiv dövrü I minilliyin son əsrlərinə düşdüyündən güman etmək olar ki, maniçi türk ədəbiyyatı da əsasən həmin əsrlərdə yaranıb yayılmışdır.

Qədim türk ədəbiyyatına əhəmiyyətli təsir göstərmiş gəlmə dinlərdən biri də buddizmdir. Ən qədim dünya dini olan buddizm e. ə. I minilliyin ortalarında yaransa da, türklər arasında min il sonra yayılmağa başlamış, buddist türk ədəbiyyatı isə təxminən maniçi türk ədəbiyyatı ilə eyni dövrdə inkişaf etmişdir.

Buddizmin yaradıcısı olan Qautama Budda ("ışıqlanmış" mənasında), tərcümeyi- halı əfsanələrə bürünmüş olsa da, tarixi şəxsiyyətdir. Mənbələr göstərir ki, Qautama

Buddanın əsl adı Siddxartxadır. O, Şak tayfasının hökmdarı Suddxodanın oğlu, şahzadədir. Sarayda yaşayan, zəngin, firavan həyat sürən şahzadə yeniyetmə illərində insanların müxtəlif səbəblər üzündən çəkdikləri əzabları görüb onlara kömək etmək üçün bir çarə tapmaq ümidilə sarayı tərk edir. Uzun əziyyətlərə dözdükdən sonra, qırx yaşlarında Tanrıdan işıq alıb (vergi verilib) Budda olur. Və insanları xilas edən qüvvəyə çevrilir. Əfsanədə deyilir ki, Budda ruhən sabit, dayanıqlı olsa da, formasını - şəklini dəyişdirib müxtəlif təbəqələrdən olan insanların, hətta müxtəlif heyvanların, quşların cildində zühur etmişdir.

Buddizmin mahiyyətini onun dörd həqiqət barədəki kanonları aydın göstərir: 1) izzirab mövcuddur, 2) hər bir izzirabın səbəbi var, 3) izziraba son qoymaq olar, 4) ümumiyyətlə, izzirabların qarşısını almaq mümkündür. Buddizmə görə, izzirabdan xilas olmağın səkkiz yolu mövcuddur ki, buraya 1) idrak- anlamının, 2) hərəkətin, 3) nitqin, 4) davranışın, 5) həyat tərzinin, 6) cəhdlərin, 7) görmə- seyrin və 8) düşüncə ilə hərəkət birliyinin düzgünlüyü, doğru- dürüstlüyü daxildir.

Hər bir insanın xilas yolu isə məhz "Buddanın yolu"dur.

Göründüyü kimi, həm maniçilikdə, həm də ondan daha mükəmməl bir dini- ideoloji sistem olan buddizmdə insan, təbiəti etibarilə, qeyri- mükəmməl sayılır, onun təkamülü, intibahı real dünyadan kənarında, ruhun dialektikasında axtarılır. Həmin axtarışların yaratdığı türkdilli ədəbiyyatın ideya- məzmunu ümumən maniçi, yaxud buddist ədəbiyyat kontekstində xüsusi orjinallığı ilə fərqlənməsə də, bu ədəbiyyatların türk estetik təfəkkürünə

mistik xarakterli yeni ideyalar gətirdiyi şübhəsizdir. Sonrakı orta əsrlərdə türk ədəbiyyatında geniş yayılmış sufizmin köklərini də məhz burada axtarmaq lazım gəlir.

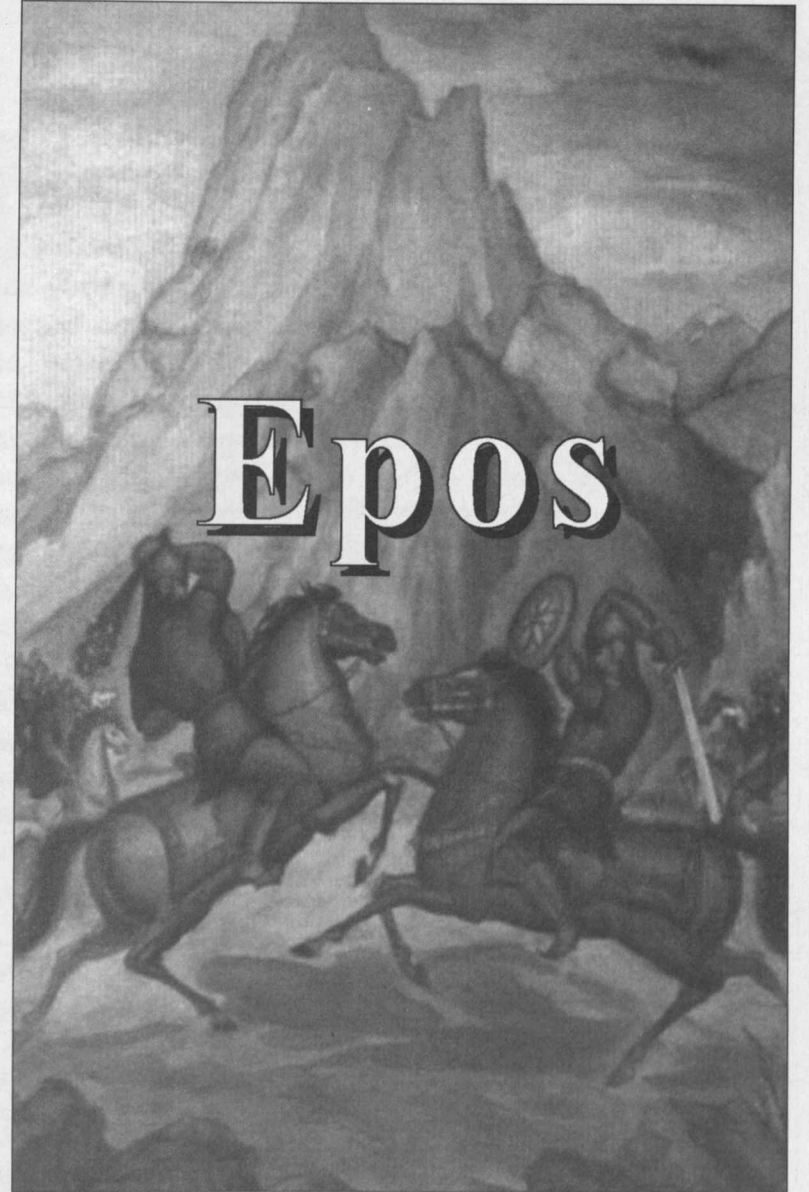
Qədim türk ədəbiyyatını əsaslandığı dini dünyagörüşlərinə görə təsnif etmək mümkündür:

I. Tanrıçı ədəbiyyat (e.ə. I minilliyin sonu b.e. I minilliyinin əvvəllərindən I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə qədər).

II. Maniçi, yaxud buddist ədəbiyyat (I minilliyin sonları II minilliyin əvvəlləri).

Tanrıçı ədəbiyyatla maniçi, yaxud buddist ədəbiyyat arasında yalnız ideya- məzmun deyil, həm də poetika- forma fərqi özünü göstərir.

Qədim türk ədəbiyyatının dili ən qədim dövrlərdən leksik, qrammatik quruluşunun mükəmməlliyi, ifadə-üslub zənginliyi ilə seçilən türk dilidir.

Qədim türk eposu bir neçə min illik mifoloji- epik düşüncə axtarırların nəticesi olaraq eramızdan əvvəl I minilliyin ortalarında formalaşmışdır. Xalqın mədəniyyət tarixində xüsusi hadisə olan həmin dövrə qədər türk ədəbi- fəlsəfi təfəkküründə hansı ictimai- kulturoloji idrak proseslərinin getdiyi barədə məlumatlar ya çox azdır, ya da yoxdur. Lakin bir məsələ məlumdur ki, qədim türk eposunun əsasında protürk- türk mifologiyası dayanır. Və artıq qeyd etdiyimiz kimi, protürk- türk mifologiyası konkretlikdən ümumiliyə (müərrəddiyə) doğru inkişaf etmiş, bu ideya- mənəvi təkamül prosesi türk təfəkkürünü, xüsusilə onun qabaqcıl səviyyəsini tanrıçılığa gətirib çıxarmışdır. Tanrıçılıq türk eposunun ifadə texnologiyasının zənginləşməsi ilə təkmilləşmiş, onun (eposun) ideya- məzmun əsaslarını müəyyənləşdirən generator olmuşdur. Tanrıçılıq dünyagörüşünün müəyyənləşməsi ilə ona qədərki bütün etnik- ideoloji idrak formaları tanrıçılığa tabe olur, mifologiya bundan sonra məhz haqqında söhbət gedən mükəmməl dünyagörüşünün (tanrıçılığın) "məntiqi" ilə yaşayır, onu tamamlayır. Müşahidələr göstərir ki, qədim türk cəmiyyətində kütləvi düşüncədən fərqli olaraq, "professional" düşüncə (yuxarı silkin, cəmiyyətin yüksək təbəqələrinin düşüncəsi) daha çox tanrıçılığa əsaslanır.

Qədim türk eposu təxminən eyni dövrdə təşəkkül tapan, türkçülük təfəkkürünün ideya- məzmun əsasını təşkil edən tanrıçılıq elə bir mükəmməl ideoloji- mənəvi sistemdir ki, qədim türk mədəniyyətini (o cümlədən ədəbiyyatını) həmin sistemdən kənarında izah etmək mümkün deyil. Çünki qədim türk idrakının ən böyük əsəri həmin idrakın gəlib

çıxdığı "Tanrı" ideya- obrazıdır ki, onu türk varlığı özünün bütün potensial imkanı ilə yaratmış, ən azı minillik (e.ə. I minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin ortalarına qədər) ictimai- mənəvi həyat təcrübəsinin etnik (univesal) idrak metodologiyasına çevrilmişdir.

Tanrı- göylər aləmi ilə bağlıdır: lakin türkün yaşadığı torpağın da, cəmiyyətin də, qəbilənin də taleyini Tanrı müəyyənləşdirir. Əgər Tanrı istəməsə, kimsə türk cəmiyyətinin hökmdarı (kağanı) ola bilməz. Ona görə də türklərdə həm də hökmdar kultu mövcud olmuş, hətta tanrıçılığın tənəzzülündən sonra da yaşamışdır.

Ola bilsin ki, tanrıçılıq özünəqədərki mifoloji dünyagörüşünü tamamilə inkar etmək gücündə olmamışdır. Lakin o, mahiyyət etibarilə, türk düşüncəsində, ən azı, təkallahlığın ərəfəsi idi. Türküstanda geniş yayılmış əfsanəyə görə, Allahın rəsulu Məhəmməd meraca çıxdığı gecə peyğəmbərlər arasında tammadığı bir şəxsi görmüş və Cəbrayıldan onun hansı peyğəmbər olduğunu soruşmuşdu. Cəbrayıl cavab vermişdi ki, o, peyğəmbər deyil, 333 il sonra Türküstanı dinimizə döndərəcək Satıq Buğra xanın ruhudur...

Türklərin İslamı qəbul etdiyi dövrün tarixçiləri yazırdılar ki, türklər həmişə tək bir Tanrıya inanır, ərəblərin də eynilə bir Allaha inanmaları onları islama yaxınlaşdırırdı.

Qədim türk mifologiyası ümumtürk eposunda tanrıçılıq qədər böyük rol oynamamışdır və oynaya da bilməzdi. Mükəmməl epos təfəkkürü üçün tək bir Tanrı (tək bir hökmdar, tək bir qəhrəman!..) lazım idi. Ona görə də qədim türk eposunun (müxtəlif mənbələrdə bu və ya digər şəkildə mühafizə olunmuş dastanların) əsas qəhrəmanları "Tanrı" obrazının transformları olan hökmdar- qəhrə-

manlardır ki, onların iradəsi həmin dastanı yaradan epos təfəkkürünün (xalqın, etnosun, etnik- mədəni sistemin və s.) bilavasitə iradəsidir. Tanrı türk insanını, türk cəmiyyətini, türk dövlətini (və türk hökmdarını) himn edir.

Qərbdə əvvəl xristianlığın, sonra islamın, Şərqdə islamın (oğuzlar arasında), buddizmin və maniçiliyin (karluq-uyğurlar arasında) yayılması qədim (ümum-) türk eposuna həmin dinlər - dünyagörüşlərilə əlaqədar müəyyən motivlər, ideyalar gətirir. Əsasən V- X əsrlərdə baş verən həmin beynəlxalq mənəvi- ideoloji kontaktların nəticəsində türk eposu Şərqdə Çin- Tibet, Hind- İran, ərəb, Qərbdə isə German, Skandinav, slavyan eposları ilə qarşılaşır.

IX- XI əsrlərdə aşağıdakı türk etnik- kulturoloji regionları formalaşır ki, bu da qədim (ümum-) türk eposunun diferensiasiyası üçün etnik- ictimai zəmin olur: Türküstan, yaxud Mərkəzi Asiya; Şimal- Qərb, yaxud Şərqi Avropa; Cənub- Qərb, yaxud Qafqaz- Kiçik Asiya.

Beləliklə, qədim türk eposunun zənginliyi, ideya-estetik mükəmməlliyi tanrıçılığın fəlsəfi idrak imkanlarının genişliyi ilə, türklərin tarixinin, iqtisadi, ictimai və siyasi həyatlarının zənginliyi, çoxtərəfliliyi, fəallığı ilə, nəhayət, onların Altaydan Avropanın içərilərinə qədər geniş bir coğrafiyada, müxtəlif xalqlarla, etnoslarla fəal əlaqədə olub ümumdünya proseslərində ardıcıl iştirak etmələri ilə bilavasitə bağlıdır. Məhz bütün bunların vəhdətdə təsirinin nəticəsidir ki, qədim türk epik ənənəsi həm Şərq, həm də Qərb xalqlarının epos təfəkkürünə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə təsir göstərməklə yanaşı, xüsusilə I minillikdə, Şərq epik- mədəni ənənələrinin Qərbə daşınmasında çox mühüm rol oynamış, təxminən min il ərzində Şərqlə Qərb əsas mənəvi- kulturoloji ötürücü olmuşdur.

Qədim türk epos təfəkkürünün müxtəlif mənbələrdə zamanımızə qədər gəlib çıxmış əsas əsərləri mətnşünaslıq səciyyəsinə, mühafizə olunma üsuluna görə bir- birlərindən fərqlənir - onların çox az bir hissəsi uzun zaman şifahi şəkildə xalq arasında dolaşmış, yalnız son dövrlərdə yazıya alınmışdır; əksər hissəsi isə orta əsrlərdə türk və ya qeyri-türk dili mənbələrə səpələnmiş, həmin mənbələrdə ya bilavasitə əks olunmuş, ya da məndə "gizlədilmiş" (məsələn, Ə.Firdovsinin "Şahnamə"sində olduğu kimi) türk epos təfəkkürünü (onun mətnlərini) bərpa etmək işi elmi vəzifə kimi bu gün də qarşıda dayanmaqdadır.

Qədim türk dastanları, əsasən, e.ə. I minilliyin ortalarından meydana çıxsada, epos ənənəsinə uyğun olaraq, daha qədim dövrlərin hadisələri, ictimai, etik- estetik əhval-ruhiyyəsi də onlarda öz əksini tapmışdır. Aparıcı ovqat, dünyagörüşü, etnik- ictimai emosiya isə məhz dastanların formalaşdığı dövrə aiddir.

"Qədim türk eposu" bir anlayış kimi bir də ona görə şərtidir ki, onun təzahür formalarının həcmi, mənzum, yaxud mənsur formada olması, dil- üslub xüsusiyyətləri barədə konkret məlumat yoxdur; artıq qeyd edildiyi kimi, mənbələrdə həmin əsərlərin, əsasən, "qısa məzmunu" və ya "süjet"i mühafizə olunmuşdur. Belə məzmun və süjetlərin özü də bir sıra hallarda ya tam deyil, ya da "müasirləşdirilmiş", müəyyən məqamları təhrifə məruz qalmışdır. Çin və ya İran mənbələrində mühafizə olunmuş qədim türk dastanlarında (əslində, dastan süjetlərində) nəinki bir sıra motivlər, hətta adlar belə dəyişikliyə məruz qalmış, türk adları Çin və ya İran adları ilə əvəz edilmişdir... Bütün bunlarla bərabər, qədim türk dastanları qədim (ümum-) türk eposunu "rekonstruksiya" etmək üçün yeganə mühüm mənbələrdir.

Əlbəttə, epos (eləcə də qədim türk eposu) sadəcə dastan deyil, aparıcı etnik- milli ideyanın təzyiqi ilə müxtəlif süjetlər, motivlər və rən, mənsub olduğu xalqın ictimai-estetik təfəkkürünün əsaslarını (və incə nüanslarını) bütövlükdə ifadə edən möhtəşəm dastan- potensiyadır. Onu tam halında bərpa etmək olmaz, mövcud mənbələr əsasında yalnız təsəvvür etmək mümkündür ki, həmin təsəvvür ideya-estetik, poetexnologiya və s. komponentlərin üzvi vəhdətini tələb edir.

Qədim türk mifoloji dünyagörüşünün (və epos təfəkkürünün) ilk mükəmməl məhsullarından olan Düyanın yaranması haqqında təsəvvür- dastanı XIX əsrdə böyük türkoloq V.Radlov Altaydan yazıya almışdır. Yarandığı dövrdən iki- üç min il sonra yazıya alınmasına baxmayaraq, dastan qədim ideya- məzmun xüsusiyyətlərini, demək olar ki, bütönlükdə mühafizə etmişdir. Bu isə islamı (eləcə də başqa dinləri kütləvi şəkildə) qəbul etməmiş Altay türklərinin yeni dövrdə də hələ qədim zamanların ideoloji "əhval- ruhiyyə"si ilə yaşamaları nəticəsində mümkün olmuşdur.

Mifik dünyagörüşün təsiri altında olan dastanda qədim türklərin (hətta prototürklərin) dünyanın yaranması barədə epik təsəvvürü əks olunmuşdur. "Xaosdan kosmosa" məntiqinə əsaslanan həmin təsəvvürə bu və ya digər şəkildə dünya xalqlarının çoxunun düşüncə tarixində təsadüf olunur.

Qədim türklər inanır ki, dünyanın (kosmosun) təşəkkülündə Tanrı Qara xanın (ideyanın!) rolu aparıcıdır. Ancaq, görünür, o, bu dünyanı yalnız xeyirxah düşüncələr, əməllər dünyası kimi yaratmaq iqtidarında deyil - Tanrı Qara xan hadisələrə ancaq o halda müdaxilə edir ki, bədxahlıq xeyirxahlıqdan yüksəyə qalxmaq, dünyanı idarə etmək, "kosmos"a hökm eləmək iddiasına düşür. Ümumiyyətlə isə,

varlıq Ağ Ananın hökmü, Tanrının (ideyanın!) iradəsi ilə yaranmışdır.

Türklərin törəyişi haqqındakı təsəvvür- dastanlar (Boz Qurd dastanları), çox güman ki, Dünyanın yaranması haqqındakı mifoloji- fəlsəfi- bədii düşüncə- konsepsiyadan sonra formalaşmışdır. E.ə. I minilliyin ortalarında təşəkkül tapdığını güman etdiyimiz həmin təsəvvür- dastan Göytürk dövründə- eramızın I minilliyinin ortalarından sonra, tarixi ideya- məzmununa ciddi xələl gəlmədən yenidən dirçəlmişdir. Dastanın iki variantı Göytürk, onlardan daha fərqli üçüncü variantı isə Uyğur dövrünə aiddir. Hər üç mətn Çin mənbələrində təsbit olunsa da, dastanların əsas motivlərinə orta əsrlər türk mənbələrində də təsadüf edilir.

Oğuz kağan dastanı qədim türk eposunun ən mükəmməl təzahürlərindən biri, bəlkə də birincisidir. Dastanın e.ə. I minilliyin sonlarında formalaşdığını güman etmək olar. Eramızın birinci minilliyində türklər arasında geniş yayılmış, təxminən həmin minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərindən etibarən daha çox oğuz türklərinin epik tarixi funksiyasında çıxış etsə də, mənşəyi, tipologiyası baxımından ümumtürk miqyaslı hadisədir.

Oğuz kağan dastanının ideya- məzmunu, poetik xüsusiyyətləri bərdə kifayət qədər təsəvvür yaranan aşağıdakı əsas yazılı mənbələr mövcuddur: təxminən XIII əsrdə uyğur əlifbası ilə Türküstanda yazılmış kiçik bir mətn (əvvəldən də, sondan da naqisdir), F.Rəşidəddinin XIV əsrə aid farsca "Came əttəvarix" kitabında böyük bir hissə, bizə gəlib çıxan nüsxəsi XVI əsrə aid (XI əsr mənbəsindən üzü müəyyən redaktə ilə köçürülən) "Kitabi Dədə Qorqud", XVII əsrdə Əbülqazi xan Xivəlinin yazdığı "Şəcərəyi-tərakimə" və s.

Oğuz kağan Tanrı mənşəlidir, mərkəzləşmiş türk

cəmiyyətinin (dövlətinin) epik yaradıcısı, hökmdarı və hamisidir. Onun Tanrı mənşəyi ilə yanaşı Tanrı tipologiyası da vardır ki, bu da özünü, hər şeydən əvvəl, göy qızları ilə evlənməsində göstərir. Oğuz (və onun xalqına) yol göstərən onu düşmən üzərində qələbəyə aparan, türklərin Dünya dövləti yaratmasına kömək edən Göy (Boz) Qurd da Oğuzun bilavasitə Tanrı himayəsində olduğunun ifadəsidir.

Oğuz kağan dastanının türk epik ənənəsində həm ideya- estetik, həm də forma- poetik baxımdan möhkəm yer tutması dastandan bəhs edən, demək olar ki, bütün araşdırmalarda qeyd olunmuşdur. Türk epos təfəkkürünü, görünür, Oğuz kağan dastanı (yaxud dastanları) qədər sistemli əks etdirən, bu dərəcədə mükəmməl bir əsərə təsadüf etmək çətindir.

Türk törəyiş təsəvvür- dastanlarının, Oğuz kağanın ideya motivləri əsasında I minilliyin ortalarına qədər formalaşdığını güman etdiyimiz Siyenpi dastanı II əsrdə yaşamış Siyenpi hökmdarı Tanşe Hoay yabqunun qeyri- adi (ilahi!) doğuluşu, qəhrəmanlığı bərdədir. Çin mənbələrində qısa məzmunu qorunub saxlanmış bu dastanın bir variantının da V.Radlov tərəfindən Altay türklərindən yazıya alınması göstərir ki, o, türklərin yaddaşından uzun zaman silinməmişdir.

Alp Ər Tonqa dastanı on geci e.ə. I minilliyin sonlarında formalaşmış olsa da, həmin dastandan türkcə çox az şey, yalnız M.Kaşqari "Divan"ında qeydə alınmış məşhur ağı qalmışdır. Ancaq güman edilir ki, Turan hökmdarı Alp Ər Tonqa (Assuriya mənbələrində Maduva, Herodotun "Tarix"ində Madyes, İran mənbələrində Əfrasiyab) haqqında həm turanlılar (əslində, türklər), həm də iranlılar arasında xüsusi dastan təşkil edəcək qədər əfsanələr, rəvayətlər

dolaşmış, Ə.Firdovsi "Şahnamə"ni yazarkən İran mənbələri ilə yanaşı, türk mənbələrindən də istifadə etmişdir. Ə.Firdovsiyə, haqqında söhbət gedən mövzuda əsər yazdığı sifariş verən türk hökmdarı Sultan Mahmud Qəznəvi həmin mövzunun türklər üçün şərəf gətirən hadisələrdən bəhs etdiyini bildirdi, "Şahnamə" müəllifinin iranpərəst mövqe tutduğunu gördükdə isə qəzəblənmiş, şairi mükafatlandırmaqdan, tamamilə təbii olaraq, imtina etmişdi.

Alp Ər Tonqa dastanı "Şahnamə" müəllifi tərəfindən "təhrif edilsə" də, burada türk hökmdarı Alp Ər Tonqanın cahangirlik ehtirasları, vətənpərvərliyi, haqq-ədalət (dünya nizamı) uğrunda mübarizəsi və s. heç də sonacan itirilməmişdir. Tanrının iradəsi ilə hərəkət edən hökmdar, nəticə etibarilə, taledən qaça bilmir, bədxahlıqla öldürülür və "dünya yiyəsiz, sahibsiz qalır".

Dastanda qədim türklərin geniş coğrafi təfəkkürü, dünyada gedən miqyaslı ictimai-siyasi proseslərə nəzarət edə bilmək bacarığı, dövlətçilik təsəvvürləri və s. əks olunur.

M.Kaşqari "Divan"nıdakı parçalar göstərir ki, Alp Ər Tonqa dastanı iri həcmli mənzum bir əsər imiş, çox güman ki, I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə qədər türklər arasında onun müəyyən hissələrini, yaxud hamısını əzbər bilən ozanlar olmuşdur.

Dastanın qısa məzmunu Ə.Firdovsinin "Şahnamə"si, M.Kaşqarının "Divan"ı əsasmda bərpa edilmişdir (bu zaman N.Atsızın rekonstruksiyasından geniş istifadə olunmuşdur).

Şu dastanı Makedoniyalı İsgəndərin Türkünə yürüş etdiyi dövrün hadisələrindən bəhs edən, görünür, e.ə. I minilliyin sonu eramızın ilk əsrlərində ümumtürk eposu əsasında formalaşmış bir əsərdir ki, ondan rəvayətlər şəklində müəyyən hadisələr M.Kaşqari "Divan"ında öz əksini tapmışdır.

Qədim türk dastanlarında, əfsanələrində Makedoniyalı İsgəndərlə bağlı əhvalatlara təsadüf olunması dünyanın böyük cahangirinin yürüşlərinə, yəni konkret tarixi hadisələrə türk epos təfəkkürünün reaksiyasını göstərir: həmin reaksiyanın məzmununu bu cür ümumiləşdirmək olar ki, Makedoniyalı İsgəndər nə qədər məğlubedilməz sərkərdə, nə qədər müdrik hökmdar olsa da, türk dünyası üçün "gəldi-gedərdi", ona görə də Şu dastanın qəhrəmanı İsgəndərin gəlişini laqeyd qarşılayır, xüsusi bir tədbir görməyi mənasız sayır. Və ümumiyyətlə maraqlıdır ki, qədim dövrlərdən gələn ənənəyə uyğun olaraq, ilk orta əsrlər türk təfəkküründə (eləcə də sonralar) qədim dünyanın böyük cahangirinə münasibət kifayət qədər müsbət olmuş, dahi mütəfəkkir Nizami Gəncəvi də "İsgəndərnəməni"ni həmin ənənənin təsiri altında yaratmışdır.

Ərgənəkən dastanı təxminən I minilliyin ortalarında formalaşmışdır. Dastanın məzmununu XIV əsrdə F.Rəşidəddin, XVII əsrdə isə Əbül Qazi xan danışır.

Türklərdə Ərgənəkəndən çıxmaq yazın gəlişi ilə əlaqələndirilmiş, bu tarixi hadisəyə bağlı möhtəşəm mərasim yaranmışdır. Həmin mərasimdə dəmir döymək, yəni dəmirçiliyin müqəddəs (xilasedici) bir sənət olduğunu nümayiş etdirmək adəti zəmanəmizə qədər gəlib çıxmışdır. Uyğur türklərinin mifoloji, tarixi-estetik düşüncəsinin məhsulu olan Köç dastanı onların Ötükəndən Tarım hövzəsinə köçmələrindən bəhs edir. Dastanın bir variantı Çin, digəri İran mənbələrində qorunub saxlanmışdır.

Dünyanın yaranması haqqında

...**B**ir zamanlar yalnız Tanrı Qara xan və su vardı. Qara xandan başqa görün, sudan başqa görünən yox idi. Ağ Ana göründü. O, Qara xana "yarat" deyib yenidən suya daldı. Bunu eşidən Qara xan bir kişi yaratdı. Qara xanla kişi intəhasız suyun üstü ilə iki qara qaz kimi uçurdular. Lakin halından məmnun olmayan kişi, Qara xandan daha yüksəkdə uçmaq istəyirdi. Onun istədiyini bilən Qara xan kişidən uçmaq qabiliyyətini aldı. Kişi dibsiz suya yuvarlandı. Boğulurdu. Elədiyinə peşman olub Tanrı Qara xandan bağışlanmasını xahiş etdi.

Tanrı Qara xanın göstərişi ilə sudan bir ulduz çıxdı. Kişi həmin ulduzun üstünə çıxıb xilas oldusa da, Qara xan onun bir daha uça bilməyəcəyini nəzərə alıb dünyanı yaratmaq qərarına gəldi. Kişiyə buyurdu ki, suyun dibinə dalaraq torpaq çıxarsın. Şər düşüncədən əl çəkməmiş kişi torpaq gətirərkən fikirləşdi ki, özü üçün gizli bir dünya da yaratsın, ona görə də torpağın bir hissəsini ağzında saxladı. Elə ki, ovcundakı torpağı su üzərinə səpdi, Tanrı Qara xan torpağa "böyü" deyərək buyurdu. Torpaq böyüyüb dünya oldu. Lakin kişinin ağzında saxladığı torpaq da böyüyüb onu boğmağa başladı. Qara xan ona "tüpür!" deməyədi, boğulub öləcəkdi.

Tanrı Qara xan dümdüz bir dünya yaratmışdı, lakin kişi tüpürəndə ağzından çıxan torpaq bataqlıqlar, təpələr ömələ gətirdi. Hirsənən Qara xan itaətsiz kişiyə "Erlük" (şeytan) adını verib, özünün işıqlı dünyasından qovdu.

Sonra yerdə doqquz budaqlı bir ağac bitirdi, hər budağın altında bir adam yaratdı ki, bunlar doqquz insan irqinin ataları oldular. Erlük insanların gözəlliyini, xoş həyatını görüb Tanrı Qara xandan xahiş etdi ki, həmin insanları onun ixtiyarına versin. Qara xan vermədi. Lakin Erlük istəyindən dönmədi, insanları öz tərəfinə çəkməyə başladı. Qara xan insanların azgınlığını, Erliyə aldanmalarını görəndə acıqlandı, onları öz başlarına buraxdı. Erliyi isə yer altındakı qaranlıq dünyanın üçüncü qatına qovdu. Özü isə göyün on yeddinci qatını yaradıb oraya çəkildi. Mələklərdən birini insanları qorumaq üçün yer üzünə göndərdi.

Erlük Tanrı Qara xanın qərar tutduğu gözəl göyü görüb, ondan icazə istədi ki, özü üçün bir göy yaratsın. İcazə alıb yaratdı və aldatdığı şər ruhları öz göyündə yerləşdirdi. Lakin Qara xan görəndə ki, Erliyin təbəəsi onunkundan daha yaxşı yaşayır, mələklərdən birini göndərüb həmin göyü dağıtdırdı. Göy yıxılıb dünyaya düşdü, dağlar, dərələr, ormanlar meydana gəldi. Və acıqlanmış Tanrı Qara xan Erliyi yerin on aşağı qatına sürdü. Buyurdu ki, günəşsiz, aysız, ulduzsuz yerdə dünyanın sonuna qədər qalsın.

Tanrı Qara xan göyün on yeddinci qatında oturub kainatı idarə etməkdədir. Ondən bir qat aşağıda Bay Ölgün Altun dağda qızıl bir taxt üstündə oturub. Göyün yeddinci qatında Gün Ana, altıncı qatında Ay Ata oturmuşlar.

Türklərin törəyişi haqqında (Boz Qurd dastanları)

I variant

Qədim Hunların soyundan gələn Göytürklər Aşina adlı bir ailədən törəmiş, ayrı-ayrı oymaqlar halında yaşamağa başlamışdılar. Lin adlı bir ölkə tərəfindən məğlub edilib qırıldılar. Yalnız on yaşında bir uşaq qaldı. Düşmən onun zəif olduğunu nəzərə alıb öldürmədi, qıçlarını kəsib bataqlığa atdılar. Orada peyda olan bir diş qurd uşağı ətlə bəsləyib böyütdü, onunla ər- arvad kimi yaşamağa başladı. Və hamilə oldu. Gəncin yaşadığını bilən düşmən onu tapıb öldürdü. Qurd isə qaçıb dağlara getdi. Ətrafı yaşıl çöl olan bir mağaraya sığımb orada on oğlan uşağı doğdu. Oğlanlar böyüdükdən sonra kənardan gətirdikləri qızlarla evləndilər. Hər birindən bir soy törədi. Aşina da həmin soylardan biri idi. Çoxalıb yüz ailə olduqdan sonra yaşadıkları yerə sığmayıb mağaradan çıxdılar. Altay dağlarının ətəklərində məskunlaşdılar.

II variant

Göytürklər Hun ölkəsinin Şimalındakı Sou diyarından çıxmışlar. Onların başında A Panqpu dururdu. Onun on yeddi qardaşı vardı. Qardaşları düşmən hücumu nəticəsində öldürüldü. Yalnız Qurddan doğulmuş, yağışa- küləyə hökm edən İci Nisu Tu qaldı. Onun biri Yaz, digəri Qış Tanrısının qızları olan iki arvadı vardı. Bunlardan dörd uşağı oldu.

Uşaqlardan biri ağ leyləyə çevrildi. İkincisi Çiqu ilə üçüncüsü Çucin hərə bir məskən tutub yaşamağa başladılar. Ən böyükləriolan dördüncüsü Na Tuliu isə ulu babası A Panqpunun törəmələrinin məskunlaşdığı Şin dağlarına çəkildi. Burada məskunlaşmış xalq soyuqdan çox əziyyət çəkirdi. Na Tulin od tapıb onların canını qurtardı. İnsanlar rahat yaşamağa başladılar. Bunu gören qardaşları onu başçı seçib adını Türk qoydular. Na Tuliu - Türkün on arvadı vardı. Onun oğlanları soyadlarını analarından alırdılar.

Türk öləndən sonra oğlanları bir böyük ağacın altına toplandılar. Ən yüksəyə hoppananı özlərinə başçı seçiləcəyi qərarına gəldilər. Türkün ən cavan arvadı Aşinanın oğlu ən gənc olsa da ən yüksəyə hoppandığına görə başçı oldu. Aşina soyu buradan törədi.

III variant

Qədim Kun yabqularından birinin o qədər gözəl iki qızı vardı ki, o, Tanrının bunları insan övladı ilə evlənmək üçün yaratdığına heç cür inanmırdı. Düşünürdü ki, həmin qızlar yalnız Tanrıyla evlənə bilərlər. Bu məqsədlə ölkəsinin Şimal ucqarlarında yüksək bir qala tikdirdi. Qızlarını oraya köçürdü. Və Tanrıya yalvardı ki, onun qızlarını arvadlığa qəbul etsin.

Qalanın ətrafında qoca bir Qurd gecə- gündüz dolaşmağa başladı. Qorxunc bir səslə ulayan Qurd qalanı qoruyurdu. Nəhayət, qalanın dibində özünə bir yuva düzəltdi. Uzun zaman onları qoruyan Qurdu məhz Tanrının özü olduğunu, atalarının diləyi ilə gəldiyini anlayan kiçik qız bacısına başa saldı ki, aşağı enmək lazımdır.

Bu evlənmədən doğulan Doqquz Oğuzların səsi Qurd səsinə xatırladır. Və nəgmə oxuyarkən sanki Qurd ulamasını təqlid edirlər.

Oğuz kağan dastanı

...**Ay** kağan günlərin bir günü hamilə olub bir oğlan uşağı doğur. Gözləri ala, saçları, qaşları qara bu gözəl oğlan anasının ilk südünü əmib daha əmmir, dil açıb çiyət, bişmiş yemək, şərab istəyir. Qırx günə böyüyür, ayağı öküz ayağına, beli qurd belinə, köksü ayı köksünə oxşayır. Bədəni başdan- başa tüklə örtülü imiş.

İlxıya baxır, at minir, xalqa əziyyət verən vəhşi heyvanları ovlayırdı. Yenilməz bir igid idi.

Oğuz bir gün tanrıya yalvararkən göydən bir işıq düşdü. Yüyürüb gördü ki, işığın ortasında gözəl bir qız oturub. Qızı sevib aldı. Günlər, gecələr keçdikdən sonra qızın Oğuzdan üç oğlu oldu: birinə Gün, ikincisinə Ay, üçüncüsünə Ulduz adı qoydular.

Yenə günlərin birində Oğuz ova getdi. Göl ortasında bir ağac gördü. Ağacın koğuşunda gözəl bir qız oturmuşdu. Oğuz onu görəndə ağı başından getdi. Qızı aldı. Günlər, gecələr keçəndən sonra o da üç oğlan doğdu: birinin adını Göy, ikincininkini Dağ, üçüncüsününkünü Dəniz qoydular.

Oğuz xalqı başına yığıb, yemək- içmək verdi. Məclisin sonunda dedi:

Mən sinlərqə boldum kağan,
Alalınq ya, takı qalqan.
Tamqa bizqə bolsun buran,

Kök börü bolsun qıl uran.

Təmir çidalar bol orman,
Av yirdə yirisin qulan.
Takı taluy, takı müren,
Kün tuq bolqıl, kök qurıqan.

Sonra hər tərəfə elçi göndərüb xəbər çatdırdı ki, mən hər yerin, hamının hökmdarı- kağanı oldum. (Yəni Tanrı özü məni kağan seçdi. Kim mənə baş əysə, hədiyyələrini qəbul edib, onu özümə dost sayaram, kim itaət etməsə, düşməndir, üstünə qoşun çəkərəm).

Sağ tərəfdə hökmdarlıq edən Altun kağan baş əydi, itaət elədi, sol tərəfdə hökmdarlıq edən Urum kağan boyun qaçırdı. Oğuz kağan hirsənib onun üzərinə yeridi.

Qoşun Buz dağımın ətəyində dayandı. Səhər açılında Oğuz kağanın çadırına bir işıq düşdü. İçindən böyük bir erkək Göy Qurd (Boz Qurd) çıxıb "Ey Oğuz, mənim arxameca gəl" dedi. Oğuz kağan qoşunu ilə qurdun arxasına getdi, İtil çayına çatdı. Urum kağan ilə vuruşub qoşununu yendi, kağan qaçdı. Oğuz kağan onun ölkəsini ələ keçirdi.

Oğuz kağan yoluna davam etdi. Göy Qurd yenə də öndə gedib yol göstərirdi. Kağan Hind, Tanqut, Suriya və s. ölkələri döyüşlə aldı, bir sıra yerlərə, igidlərə ad verdi. Uluğ Türük adlı bir ağıllı qocanı özünə baş vəzir elədi.

Uluğ Türük bir gün yuxuda bir qızıl yay, üç gümüş ox gördü. Yay gündoğandan günbatana qədər uzanmışdı, üç gümüş oxsa şimala doğru uçurdu.

Uluğ Türük yuxusunu Oğuz kağana danışub "Tanrı bütün dünyanı sənin törəmələrinə bağışlasın" deyir. Oğuz kağan baş vəzirin sözünü bəyonir. Üç oğlunu gündoğana, üçünü də günbatana göndərir. Böyük oğullar bir qızıl yay,

kiçik oğullar üç gümüş ox tapıb gətirirlər... Oğuz kağan yayı böyük oğlanlarına, oxları da kiçik oğlanlarına verir.

Qurultay çağırıb xalqla yeyib- içib məsləhətləşdikdən sonra ölkəsini oğulları arasında bölüşdü.

Və onlara:

Ay oğullar, köp mən aşdum,
Uruşqular köp mən gördüm.
Çıda bilə oğ köp mən atdum,
Ayğır birlə köp yürüdüm,
Düşmanlarımı ıqlaqurdum,
Dostlarımı mən kültürdüm,
Kök tenqriqə mən ötədim...
Sənlərqə birə mən yurdum,- dedi.

Siyenpi dastanı

Molo Neu adında bir Siyenpi Kunların ordusunda üç il əsgərlik edir. Bu müddət ərzində arvadı bir oğlan doğaraq adını Tanşe Hoay qoyur. Molo Neu yurduna qayıdıb uşağı görəndə qəzəblənir, arvadını da, uşağı da öldürmək istəyir. Qadın bu işin onun iradəsi ilə baş vermədiyini, bir gün möhkəm göy gurultusundan qorxaraq yuxarı baxdıqda ağzına bir dolu dənəsi düşdüyünü, bundan hamilə olub on aya uşağı doğduğunu söyləyir.

Molo Heu arvadına inanır, lakin uşaqdan imtina edir. Anası öz övladını gizlicə böyüdür. Uşaq yeniyetmə yaşlarına çatanda onların sürülərini yağmalamağa gələn quldurlarla elə qəhrəmancasına döyüşür ki, böyük şöhrət qazanır. Başma çoxlu igidlər toplanır...

Alp Ər Tonqa dastanı

Turan hökmdarı Beşəng bir gün türk ulularını başına yığıb söylədi ki, iranlılar bizə çox zülmələr vermişlər, türkün öc almaq zamanı gəlib çıxmışdır, nə deyirsiniz?.. Hökmdarın oğlu, köksü aslan köksü kimi möhkəmlənmiş Alp Ər Tonqa irəli yeriyib: "Baba, öc almağa, izn ver, mən gedim"- dedi. Beşəng rüsxət verdi.

Alp Ər Tonqanın başçılığı altında türk- Turan ordusu yazda İrana girdi. Düşmənin ordusunu pozub Dəhistan qalasını aldılar. Hökmdar əsir düşdü. Alp Ər Tonqanın qardaşı Alp Aruz satqınlıq etdi. Alp Ər Tonqa onu öldürdü.

İrana tabe olan Kabul ölkəsinin padşahı Zal iranlılara köməyə gələrək türk- Turan ordusuna böyük ziyan vurdu. Alp Ər Tonqa bundan acıqlanıb dustaq saxladığı İran hökmdarını öldürdü.

İran taxtına Zev keçdi. İranla Turan arasında savaş yenidən başladı. Qıtlıq oldu. İnsanlar qırılıb qurtarmasın deyərək sülh bağladılar. İran torpaqlarının Şimal hissəsi Turana qatıldı.

Zev öldükdən sonra türk- Turan ordusu yenidən İrana girdi. Lakin bu dəfə Zəlin oğlu Rüstəm onların qarşısına çıxdı. Alp Ər Tonqanın ordusunu dağıtdı. Az qala Alp Ər Tonqanı da yenəcəkdə, lakin türk bahadırları onu qurtardılar. Rüstəm Keyqubadı taxta çıxardı. Sülh bağlandı və Alp Ər

Tonqa vətənə döndü.

İran taxtına Keykavus çıxanda türk- Turan ordusu yenidən İrana girdi, ancaq bu dəfə də yardıma gələn Zal onları məğlub edib İrandan çıxardı.

Keykavusun əyləncələrlə məşğul olduğunu bilən Alp Ər Tonqa yenidən İran üzərinə yeridi. Keykavus oğlu Siyavuş ilə Rüstəmi onun qarşısına göndərdi. Qara qayğılı yuxu görənlər Alp Ər Tonqa sülh bağladı. Buxara, Səmərqənd və Çaçı düşməyə verib Qanq şəhərinə çəkildi. Həmin sülhdən razı qalmayan Keykavus Siyavuşla Rüstəmə qəzəbləndi. Rüstəm acıqlanıb, öz ölkəsinə getdi. Siyavuş isə Alp Ər Tonqaya sığınıb əvvəl türk qəhrəmanlarından birinin qızı ilə, sonra isə Alp Ər Tonqanın gözəl qızı Firəngizlə evləndi. Birinci qadından bir oğlu oldu, adını Keyxosrov qoydular.

Siyavuşu sevməyənlər onu Alp Ər Tonqaya çuğulladılar. Siyavuş öldürüldü. Alp Ər Tonqa ordusuyla öc almaq üçün yeridisə də, məğlub olub Çin dənizinə qədər qaçdı. Turan yığılıb yaxıldı.

Alp Ər Tonqa Turanın yığılıb yaxıldığına, ordunun dağıldığına çox ağladı, öc almağa and içdi. Nəhayət, ordu toplayıb İrana yeridi, ölkəni darmadağın etdi.

Keykavus taxtı nəvəsi Keyxosrova verdi. Keyxosrov türk- Turan ordusunu da dağıdıb dünyanın yarısından çoxunu tutdu. Lakin onun əsas məqsədi Alp Ər Tonqanı məhv etmək idi. Ona görə də Turanın paytaxtı Qanqda - qalada yaşayan ixtiyar Alp Ər Tonqanın üzərinə yeridi. İran ordusu Turan ordusunu yenib qalaya girsə də, Alp Ər Tonqa iki yüz boyi ilə qaçıb Çin padşahının yanına getdi. Keyxosrov Turan hökmdarının ardınca düşdü. Qoşunlar üz- üzə dayandılar. Alp Ər Tonqa Keyxosrova məktub yazıb təklif etdi ki, onun seçdiyi کنار bir yerdə təkbətək döyüşsünlər. Keyxosrov

təklifi qəbul etmədi. Ordular vuruşası oldular. Düşmən hiylə işlədib türk- Turan ordusunu yendisə də, Alp Ər Tonqa imkan tapıb yenə düşməndən qurtardı. Ordusunun dağılması, Çin hökmdarının ondan üz döndərməsi Alp Ər Tonqaya ağır təsir etdi, onu sarsıtdı.

Öz ölkəsinə qayıdıb dağda- daşda ac- yalavac dolaşan Alp Ər Tonqa bir mağarada acı günlər yaşayır, taleyinə yanayana öz- özünə, tapdalanmış vətəninə ağı deyirdi. Türkçə danışdığını görüb onun kim olduğunu anladılar və tutmaq istədilər. Ancaq qaçıb suya atıldı. Keyxosrov məsələdən agah oldu. Alp Ər Tonqanı hiylə ilə sudan çıxarıb öldürdülər.

Turan hökmdarının ölümü türklər- turanlılar arasında böyük həyəcana səbəb oldu, onun ölümünə ağı deyib ağladılar, qan- yaş tökdülər:

Alp Ər Tonqa öldümü,
İssiz ajun qaldımı,
Ödlək öcün aldımı,
İmdi yürək yırtılır.

Ödlək yaraq gözətti,
Oğru tuzaq uzatdı,
Bəglər bəgin azatdı,
Qaçsa, kalı qurtulur?

Ulaşıb ərən börləyü,
Yırtıb yaka urlayu,
Sıkıb ünü yurlayu,
Sıqtab gözü örtülür...

Şu Dastanı

İsgəndər Səmərqəndi keçib, türk torpaqlarına girəndə türklərin hökmdarı Şu adlı bir gənc idi. Balasaqunda Şu qalasında böyük bir ordu ilə oturmuşdu. Kimsədən xəbərsiz bir dəstə göndərmişdi ki, İsgəndər ordusunun hərəkətlərinə nəzarət etsin.

Şunun bir gümüş hovuzu vardı. İçərisində qazlar, ördəklər üzürdülər. Gənc hökmdar isə onları seyr edib dincəlirdi. Ondən soruşanda ki, "İsgəndər gəlir, nə edək? Döyüşək, yoxsa?.." cavabında dedi: " Bu qazlara, ördəklərə baxın, görün necə gözəl üzürlər".

Xalq gördü ki, dünya hökmdarın vecinə deyil, nə döyüşə hazırlaşır, nə də bir yana qaçmaq fikri var. Şunun göndərdiyi öncüllər gəlib xəbər gətirdilər ki, İsgəndərin qoşunları yaxınlaşır. Hökmdar gecə ilə yürüş əmrini verdi. Hazırlıqsız xalq əlinə nə keçdisə minib Şunun arxasınca getdi, minik tapa bilməyən 22 kişi ailəsi ilə yurdda qaldı. Onlar "nə edək?" deyə düşünərkən daha iki kişi ailələri ilə oraya yaxınlaşdı. Dedilər ki, bu hərif (İsgəndər) goldi-gedərdi, necə olsa çıxıb gedəcək, yurdumuzu tərk etməyək. Həmin iki kişiyo "qal aç" dedilər, onların övladları indi "qalac" (kalaç/ xalaç) adlanır.

İsgəndər qoşunu ilə gəlib haqqında söhbət gedən 22

kişini gördü. Onların üzrlərindəki əlamətlərə baxıb, kimsədən soruşmadan "türk mənənd" dedi (yəni "türkə bənzəyirlər"). İsgəndərin həmin sözü ilə bu kişilərin adı "türkmən" olaraq qaldı. Türkmənlər 24 boydur. 2 boy qalaqlardır ki, onlar 22 boy əsil türkmənlərdən fərqlənirlər.

Türklərin hökmdarı Şuya gəlincə, o, Çin tərəfinə keçdi. İsgəndər də onun ardınca düşdü. Uyğurda Şu İsgəndərin önünə gənclərdən ibarət bir qoşun göndərdi. Onlar İsgəndərin öncüllərinə gecə basqını edib, onları məğlub etdilər.

Sonra İsgəndər Uyğurda şəhərlər saldı. Bir müddət oralarda qaldıqdan sonra çəkildi getdi. İsgəndər gedəndən sonra Şu geriyyə döndü. Balasaquna gəlib Şu şəhərini saldı. Oraya tilsim qoydurdu. İndiyə qədər leyhləklər o şəhərin önünə gəlir, ancaq o yana keçə bilmirlər. Tilsim öz qüvvəsini bu günə qədər saxlayır.

Ərgənəkən dastanı

Moğol elinə Oğuz xan soyundan olan İl xan hökmdarlıq edirdi. O, tatarların da başında duran Sevinc xanla vuruşur, həmişə qalib gəlirdi. Sevinc xan hədiyyələr göndərərək Qırğız xanını öz tərəfinə çəkdi. Moğollar bütün döyüşlərdə üstün olduqlarına görə digər türk boylarının onlarda qisası vardı. Ona görə də Sevinc xanın ətrafında toplaşmış moğolların üzərinə yeridilər.

Moğollar möhkəm dayanmışdılar. Sevinc xan qoşunun məğlub olacağını görüb hiyləyə əl atdı. Xan və böyləri toplayıb geri çəkilmək, gedərkən lazımsız malları buraxmaq buyruğunu verdi. Moğollar elə bildilər ki, düşməni yenilib qaçır. Möhkəmləndirilmiş ordugahlarından çıxıb, onların ardınca düşdülər. Tatarlar geri dönüb vuruşmağa başladılar, moğolların böyüklərini qırdılar, kiçiklərini isə dustaq elədilər. Dustaq olanlar yiyələrinin soy adını aldılar. Və moğollardan dünyada əsər-əlamət qalmadı.

Moğol hökmdarı İl xanın oğlu Qıyanla qardaşı oğlu Nüküz də dustaq olmuşdular. Hər ikisi təzəcə evlənmişdi. İmkan olan kimi qadınları ilə birlikdə qaçıb yurdlarına gəldilər. Döyüşdən on gün keçmişdi. Gördülər ki, bozi heyvanlar da düşməndən qaçıb yurda dönüb. Onları da götürüb dar dağ cığırları ilə əlçatmaz, ünyetməz bir yerə gəldilər. Bu yer çox gözəl idi: axar çaylar, bulaqlar, çayır-çəmənliklər, meyvəli ağaclar, cürbəcür ov heyvanları...

Tanrıya şükür elədilər. Qışda mallarının ətini yeyir, dərilərini geyir, yazda südünü içirdilər. Bu yerin adını Ərgənəkon qoydular, yəni ("hündür dağ yamacı").

Qıyanla Nüküzün övladları oldu, mal- heyvanları artıb çoxaldı. Böyük bir xalq əmələ gəldi. O qədər artdılar ki, Ərgənəkon onlara darlıq elədi. Buraya gəlişlərindən dörd yüz il keçmişdi.

Bir gün toplaşib söhbət elədilər. Babalarımız deyərdi ki, Ərgənəkondan kənarda gözəl, geniş bir ölkə var, xalqımızı tatar qırmış, ölkəmizi yağmalamış- deyə söylədilər. - İndi gərək dədə- baba yurdumuza qayıdaq.

Ancaq dədə- babaların buraya qaçıb gəldikləri dar cığırı heç kim xatırlamırdı. Ona görə də Ərgənəkondan çıxış üçün yol aradılar. Lakin tapmadılar. Bir dəmirçi gəlib dedi ki, burada bir dəmir mədəni var, onu əritsək yol açılar.

Camaat kimi kömür, kimi odun gətirdi. Bir sıra odun, bir sıra kömür düzdülər. Dəridən yctmiş körük düzəldilər. Od vurub körüklərin hamısını birdən körüklədilər. Tanrının köməyi ilə dəmir əriyib yüklü bir dəvə keçəcək qədər yol açıldı. Ərgənəkondan çıxdıqları həmin günü moğollar həmişə bayram edirlər. Bir dəmiri qızarana qədər odda saxlar, sonra onu çəkiyə döyərlər. Bu gün "zindandan çıxıb baba yurdumuza gəldiyimiz gündür" - deyərlər.

Ərgənəkondan çıxıb öz ölkələrinə dönəndə moğolların hökmdarı qıyan soyundan olan Börtə Çinə idi. Bütün boylara xəbər göndərdi ki, biz Ərgənəkondan çıxıb gəriyə- ölkəmizə qayıtdıq. Bəziləri sevindilər, bəziləri kədərləndilər. Tatarlar onların üzərinə gəldi. Böyük bir döyüş oldu. Moğollar düşməni yendilər, böyüklərini qılmedan keçirdilər, kiçiklərini dustaq etdilər. Mallarını yağmaladılar. Beləcə dörd yüz ildən sonra tatarlardan qanlarını aldılar.

Köç dastanı

Çin variantı

Uyğur elində Hulun adında bir dağ vardı. Bu dağdan Tuğla və Selengə çayları başlardı. Gecələrin birində oradakı ağacın üzərinə göydən ilahi bir işıq düşür. İki çay arasında yaşayan xalq bununla maraqlanır. Görürlər ki, ağac qadın kimi hamilə olur. İşıq isə doqquz ay doqquz gün həmin ağacın üzərində parlamaqda davam edir. Ağac yarılr, onun gövdəsindən beş uşaq çıxır. Xalq onları götürüb böyüdür.

Uşaqların ən kiçiyi Buğu Xan böyüdükdən sonra hamını özünə tabe edərək hökmdar olur. Xeyli zaman keçdikdən sonra Yulun tiqin hökmdarlıq etməyə başlayır. Çinlə bir çox müharibələr aparır. Nəhayət gərginliyə son qoymaq məqsədilə oğlu Qalı tiqini Çin hökmdarının ailəsindən Kiü Lien adlı bir qızla evləndirmək istəyir.

Tanrı dağının yaxınlığındakı Xatun dağında saray qurulur. Ətrafda Kutlu dağ adında bir böyük qaya varmış. Çin elçiləri buraya gələndə özləri ilə baxıcılar da gətirirlər. Onlar məsləhət görürlər ki, uyğurların hakimiyyətini sarsıtmaq üçün həmin qayanı yox etmək lazımdır. Çin heyəti tiqinə bildirir ki, qızı o zaman verəcəklər ki, əvəzində Kutlu dağı onlara bağışlasın. Tigin razılaşır.

Çinlilər qayanın ətrafına odun yığıb böyük bir tonqal qalayaraq onu möhkəm qızdırırlar. Üzərinə sirkə töküüb parçaladıqdan sonra Çinə aparırlar.

Ətrafdakı bütün quşlar, heyvanlar öz dillərində qayanın getməsinə ağı deyib ağlaşırlar. Ölkə bir- birinə dəyir. Yeddi gündən sonra Yulun tigin ölür. Xalq heç zaman rahatlıq üzü görmür. Yulun tigidən sonra ölkəyə başçılıq edənlər də dünyadan vaxtsız köçürlər. Bunu görənlər hökmdarları paytaxtlarını Hoçuya köçürməyə məcbur olurlar, hakimiyyətlərini oradan Beş Balığa qədər uzadırlar.

İran variantı

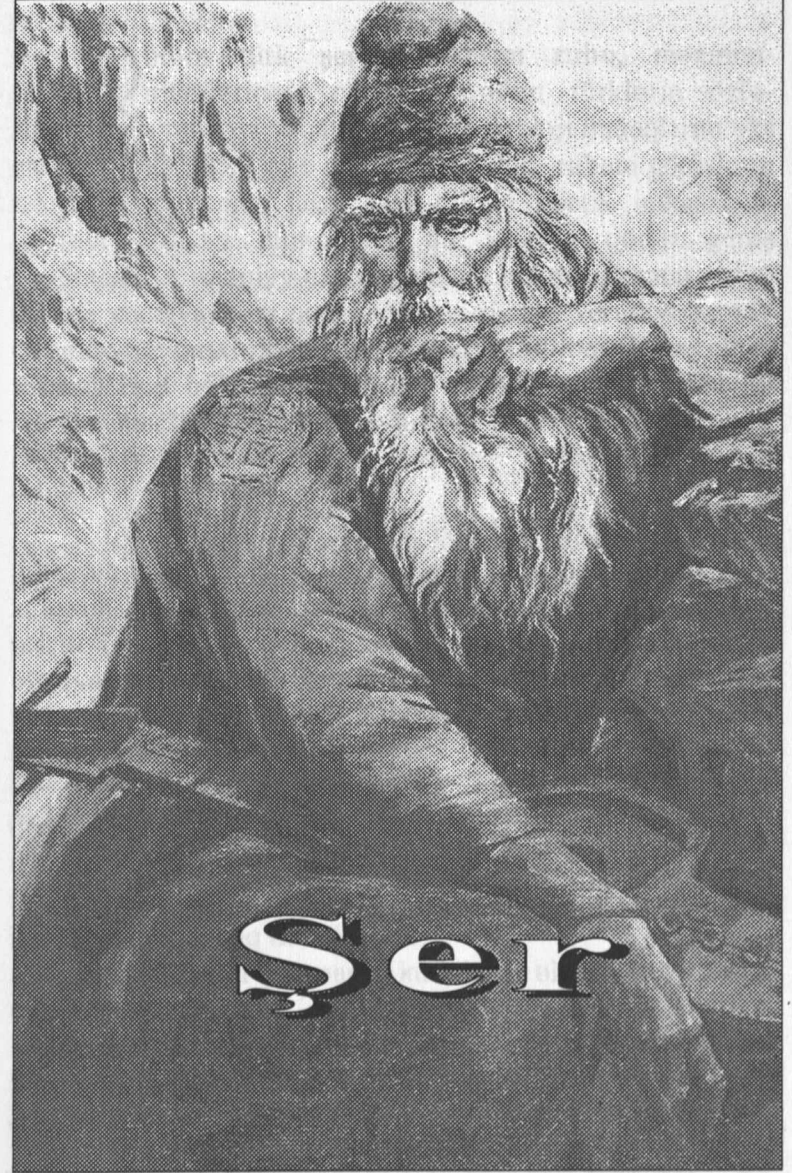
Qaynağını Karakorumdan alan Tuğla və Seləngə çaylarının birləşdiyi Kumlançuda bir fındıq, bir qayın ağacı vardı. Bunların arasında bir dağ peyda oldu. Gecələrin birində həmin dağın üzərinə göydən bir işıq düşdü. Dağ gündən- günə böyüməyə başladı. Uygurlar matməttəl qaldılar. Dağa yaxınlaşanda ondan gözəl musiqi səslərinin gəldiyini eşitdilər. Dağın özü isə işığa qər q olmuşdu.

Nəhayət doğum saati yetişdi. Dağdan bir qapı açıldı. İçəridə ağızları bərabərində əmzilər asılmış beş uşaq vardı. Xalq onları əzizlədi. Böyükdən kiçiyə doğru adları Sunqur tigin, Kutur tigin, Tükək tigin, Ür tigin, Buku tigin idi.

Uşaqların Tanrı tərəfindən gəldiyini duyan uygurlar onlardan birini xaqan eləmək qərarına gəldilər. Buku tigin ağıl, cətiyathılıq və gözəlliyinə görə daha üstün olduğundan onun üzərində dayandılar. Böyük bir tontona ilə onu taxta oturdular.

Tanrı ona üç qarğa göndərmişdi. Qarğalar ölkədə olub- bitənləri Buku xana çatdırırdılar. Gecələrin birində Buku xan otağında yatarkən pəncərəsindən bir qız girdi. Xan qorxdu, ancaq səsini çıxarmadı. İkinci gecə qız yenə gəldi. Xan yenə qorxdu, ancaq yenə də səsini çıxartmadı. Üçüncü gecə vəzirinin məsləhəti ilə qızla görüşdü. Hər gecə birlikdə Ağ dağa gedər, orada söhbət edərdilər.

Bir gecə Buku xanın yuxusuna ağ saqqallı, ağ dəyənəkli bir qoca girib ona fıstıq şəklində bir daş verdi. Dedi ki, bu daşı saxladığı müddətdə onun soyunun hakimiyyəti dünyanın dörd tərəfinə uzanacaq. Neçə illərdən sonra Buku xanın övladlarından biri naxələf çıxdı. Daşı itirdi. Onda gördülər ki, bütün heyvanlar, quşlar "köç!.. köç!.." deyər qışqırırlar. Xalq həyəcana gəlib qaçmağa başladı. Harada dayanıb yurd salmaq istədilərse, həmin səslər gəldi... ndii Beş Balığın olduğu yerə gəlib çatdıqda səslər kəsildi. Və burada həmin şəhəri salıb yerləşdilər.

Qədim türk şerinin əsasını ruhu, məzmun-
mündəricəsi etibarilə qədim türklərin özlə-
rinəməxsus mənəvi ovqatını, sosial psixoloji maraqlarını əks
etdirən lirika təşkil etsə də, müxtəlif dini- ruhani görüşlərin
təsiri ilə yaranmış, lakin türk dilinin poetik imkanlarını
təzahür etdirən nümunələr də kifayət qədər geniş
yayılmışdır. Ümumiyyətlə, qədim türk hökmdarlarının saray-
larında poeziyaya nə qədər yüksək qiymət verildiyi barədə
əhəmiyyətli tarixi məlumatlar vardır; məsələn, Bizans elçisi
Priskus Hun hökmdarı Attilanın ziyafət verdiyi zaman iki
şairin məclisə təşrif buyuraraq hun dilində onun
qəhrəmanlığı şərəfinə həsr etdikləri şeirlər oxuduqlarını
yazır.

Qədim türk xaqanlarının poeziyaya xüsusi marağını
göstərən tarixi faktlar kifayət qədərdir. Ümumiyyətlə, türk
xalqının ən qədim zamanlardan başlayaraq şerə məhəbbəti,
şairin (və şerin) müqəddəsləşdirilməsi sübuta ehtiyacı
olmayan bir gerçəklikdir. M.Kaşqari "Divan"ının girişində
türklərin müxtəlif əhval- ruhiyyəsinə uyğun şeirlər qoşub
oxuduqlarını ayrıca qeyd etmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, qədim türk şeri biri
digərindən həyat təzi, mənəvi- estetik zövqü, dini- ideoloji
düşüncələri etibarilə bu və ya digər dərəcədə fərqlənən
şərait, yaxud mühitlərdə yaranmışdır ki, bu baxımdan belə
bir təsnifat aparmaq mümkündür:

1) obalarda yaranaraq kütlələrin əhval- ruhiyyəsinə
əks etdirən xalq şeri;

2) siyasi- mədəni mərkəzlərdə yaranaraq xaqanların,
hərb- dövlət xadimlərinin qəhrəmanlığını, müdrikliliyini əks
etdirən saray şeri;

3) siyasi- mədəni mərkəzlərdə yaranaraq xalq arasında təbliğinə çalışılan, əsasən, gəlmə dünyagörüşlərini xalqa anlaşqlı bir texnologiya ilə təqdim edən dini- mistik şer.

Həmin təsnifat, prinsip etibarilə, qədim türk şerinin ideya- mövzu imkanlarını da əks etdirir.

Qədim türk poeziyasının yaradıcılarından yalnız az bir qisminin adları ilk orta əsrlər mənbələrində əks olunsada, həmin poeziyanın ideya- estetik zənginliyi göstərir ki, onların sayı bizə məlum olanlardan bir neçə dəfə çox imiş. Lakin çox təəssüf ki, nə M.Kaşqari, nə ondan əvvəlki, nə də sonrakı toplayıcılar bu məsələyə xüsusi diqqət verməmiş, toplayıb təqdim etdikləri poeziya nümunələrini, bir növ, müəllifsizləşdirmişlər. Heç ola bilməzdi ki, türk ellərini qarış- qarış gəzən M.Kaşqari türk şairlərinə rast gəlib onlarla görüşməmiş, yaradıcılıqlarını bu və ya digər dərəcədə öyrənməmiş olsun. Tanrıçılıqdan islama keçid dövrünün böyük şair- mütəfəkkiri olan Yusif Xas Hasib Balasaqunlu da "Kutadqu Biliq" əsərində özünəqədərki türk şairlərinin yaradıcılıq təcrübəsindən faydalanmış olmasına baxmayaraq, demək olar ki, onların heç biri haqqında məlumat verməmişdir. Qədim türk şairinin bu cür "talesizliy"i onun fərdi yaradıcılıq fəaliyyətinin mənsub olduğu xalqın poetik dünyagörüşündə tamamilə ehtiva olunması, əgər belə demək mümkünsə, onda əriməsi ilə bağlıdır. Xalqla ruh yaxınlığı o səviyyəyə çatır ki, fərdi üslub xalqın ümumi yaradıcılıq üslubunun üzvü tərkib hissəsi kimi təzahür edir.

Türk poeziyasının hələlik həm adı, həm də əsərləri məlum olan ilk şairi mani mühitində yetişmiş Aprınçur Tiginidir. Onun iki şerini Turfan yazıları içərisində taparaq A.Le Kok nəşr etdirmişdir. Şerlərdən hər ikisi ilahidir.

Maniçi türk poeziyasının yaradıcıları sırasında mənbələr Aprınçur Tiginlə yanaşı başqa bir şairin - Kül Tarkanın da adı çəkir. Lakin onun məlum şerlərdən hansıların müəllifi olması göstərilir. Buddist türk poeziyasının nümayəndələrindən isə Ki- Ki, Pratyaya Şiri, Aşiq Tutunq, Çısuva Tutunq, Buyan Kaya Kal, Künçük Iduk Kut, Kamala Ananta Şiri, Sılıq Tigin, Kalım Keyşi, Çuçu və b. adları məlum olsa da (sonuncusu adı M.Kaşqari tərəfindən çəkilən yeganə şairdir, lakin "Divan"da onun yaradıcılığı barədə, demək olar ki, heç bir məlumat verilmir), həmin şairlər ya Aprınçur Tigin kimi, bir neçə şer müəllifidirlər, ya da mənbələrdə müəyyən münasibətlə sadəcə adları qalmışdır. Və tamamilə təbiidir ki, bu şairlər xalq arasında, demək olar ki, tanınmamış, onların əsərləri də yalnız müəyyən mühitdə (və müəyyən məqsədlə) yazılıb oxunmuş, yaxud müvafiq dini- mistik musiqinin müşayiəti ilə ifa olunmuşdur.

İlk orta əsrlər türk mənbələri təsdiq edir ki, ərəb mənşəli "şer" sözündən əvvəl türklər bu mənada koşuq / koşma, takşut / takmak, ır / yır, küq və s. sözlər işlətmişlər. Həmin söz- terminlər müasir türk dillərində də, bu və ya digər fonetik fərqlərlə işlənməkdə davam edir. Türk dilinin fonetik, leksik, qrammatik potensialından ustalıqla istifadə edən qədim türk şairləri müxtəlif funksional poetik modellər yaratmışlar ki, burada əsas texniki diqqət, tamamilə təbii olaraq, alliterasiyanın, heca tənəsübünün, leksik- qrammatik təkrarların, sintaktik paralelizmin (konstruksiya təkrarlarının) gen- bol işlədilməsindən alınan bədii intonasiyaya, ritmə verilir.

Qədim türk şerinin həm məzmun, həm də forma xüsusiyyətlərini əks etdirən ən etibarlı mənbə, heç şübhəsiz, M.Kaşqarının "Divani- lüğət it- türk"üdür. Burada verilmiş

nümunələrdən görünür ki, qədim türk şerinin heca (təqti) bölgüsü əsasən 4+4 (yaxud 3) dür. Bir- biri ilə qafiyələnən üç misra şerin əvvəlki və sonrakı bəndlərinin sonuncu misralarıyla qafiyələnən "sərbəst"- aparıcı misra ilə tamamlanaraq həm məzmun, həm də formaca bütöv bir period (bənd) təşkil edir. Şerin poetexnoloji sistemini (bütövlüyünü) də məhz son misraların harmoniyası təmin edir. M.Kaşqari "Divan"ında pərakəndə halda verilərək, hansısa türk sözünün mətnə işlənmə xüsusiyyətini nümayiş etdirmək üçün nümunə gətirilmiş müxtəlif bəndlərin hansı şer mətninə aid olması da həmin ümumi harmoniya prinsipi əsasında müəyyənləşdirilmişdir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk şerinin tarixən müəyyən olmuş həmin quruluş tipologiyası əsas olsa da, burada qafiyələnmənin misra əvvəlində təzahürünə, bəndin müxtəlif sayda misralardan təşkilinə, heca (təqti) bölgüsündə müxtəlif improvizasiyalara, yaxud az- çox sabitləşmiş fərqli qəliblərə də meydan verilir.

Qədim türk poeziyası bərdə danışarkın onun yaranmasında, ifasında musiqinin əhəmiyyətini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Müxtəlif yazılı mənbələrdə qorunub saxlanmış şer nümunələrinin poetexnologiyası aydınca göstərir ki, musiqi onların ritminin, intonasiyasının qurulmasında mühüm rol oynamış, həmin şer nümunələri yazıya alınarkın musiqinin tələbi ilə müəyyən olmuş forma (məsələn, şerin ideya- məzmunu ilə o qədər də bağlı olmayan, hətta yazıda bir qədər də qeyri- poetik, yaxud qeyri-estetik görünən misra, bənd təkrarları) imkan daxilində saxlanmışdır.

E. ə. V əsrdə Çar Skiflər tərəfindən Herodota söylənmiş (və onun məşhur "Tarix"ində qədim yunanca əks olunmuş) qədim türk (quz- oğuz) eposundan bir parça- bəndi

gənc türkoloq Zaur Həsənov qədim türkcəyə tərcümə- rekonstruksiya etməklə qədim türk eposu ilə qədim türk şerinin ideya- estetik (və linqvopoeetik) əlaqəsini sübut etməyə çalışmışdır.

Herodotun verdiyi mətnin sətri tərcüməsi:

Əgər siz, quşlar kimi göyə uçmasanız,
Əgər siçanlar kimi yerə girməsəniz,
Əgər qurbağa tək bataqlığa düşməsəniz,
Onda bu oxlarla vurulacaq və geri dönəcəksiniz.

(Herodot, IV, 132).

Zaur Həsənovun tərcümə- rekonstruksiyası:

Qalı, qalı, qarğa qalıq qalımasanız,
Qalı, qaraq qarım küliməsəniz,
Qalı, qurbağa çülimənə qalımasanız,
Qalı, çuramlarla qartlanmış qarşı bolmassınız.

Qədim türk şerinin zəmanəmizə qədər Çin mənbələrində (və Çin dilində) gəlib çıxan nümunəsində düşmənin qəfil hücumuna məruz qalaraq yurd- yuvalarından didərgin düşməyə məcbur olmuş hun türklərinin mədəni ağrısını ifadə edir. Eramızdan əvvəl II əsrə aid türkünün sətri tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

Yençi- şan dağımı itirdik,
Qadınlarımızın gözəlliyini ölimizdən aldılar.
Sılan- şan yaylarını itirdik,
Həyvanlarımızı çoxaldacaq vəsaiti ölimizdən aldılar.

Atsız həmin türkünün poetik tərcümə- rekonstruksiyasını bu cür vermişdir:

Yençi tağıq yıtürdimiz,
Katun körkin alturdımız,
Silan yışıq kapturdımız,
Adqır, koçuq alıp bardı.

Türklərin sosial- siyasi həyatının üzvi tərkib hissəsi olan müxtəlif miqyaslı, müxtəlif xarakterli müharibələr, döyüşlər, hərbi- etnoqrafik münəqişələr onların ən qədim dövrlərdən bəri xüsusi zövqlə yaratdıqları miflər, dastanlarla yanaşı poeziyanın da əsas mövzusunə çevrilmişdir. Cəsur igidlərin döyüşlərdə göstərdikləri qəhrəmanlığın tərənnümü diqqəti ilk növbədə cəlb etsə də, döyüş, yaxud qəhrəmanlıq türkülərində hərbi münəqişələrin doğurduğu qeyri- adi mənzərələr, döyüşçünün keçirdiyi hisslər də təsvir olunmuşdur. Türk döyüş sənətini bütün incəlikləri ilə əks etdirən bu türklərin, adı bizə məlum olmayan müəlliflərinin, haqqında bəhs etdikləri hərbi səhnələrin bilavasitə iştirakçısı olduğunu söyləməyə, elə bilirik ki, hər cür əsas vardır.

Döyüş, yaxud qəhrəmanlıq türküləri M.Kaşqarının "Divan"ında pərakəndə halda verilmiş bənd- nümunələrin ideya- məzmun, poetik forma baxımlarından ardıcıl düzül- məsi yolu ilə tərtib edilmişdir. Bu şeirlərin çoxunda mövzu konkret, yəni münəqişə tərəfləri əsasən məlum olsa da, döyüşlərin tarixi müəyyən deyil, odur ki, həmin türklərin nə zaman yarandığını yalnız təxmin etmək mümkündür ki, bu da I minilliyin ikinci yarısını əhatə edən böyük bir epoxanı təsəvvürdə canlandırır. Bu və ya digər dərəcədə konkretlik özünü onomastikada: etnonim, yaxud etnotoponim (Tanqut, Basmlı, Çomul, Uyğur və s.), hidronim (Ertiş Yırtış çayı, İla

Yırtış çayı) və antroponimlərdə (Utar, Katun Sını, Oğraq və s.) də göstərir.

Döyüş, yaxud qəhrəmanlıq türküləri, bir qayda olaraq, döyüş qəhrəmanının dilindən söylənir ki, bu da şeirin həm məzmununa, həm də bədii intonasiyasına müəyyən səmimilik gətirir. Və həmin şeirlərdə müəllif- qəhrəmanın xarakteri açılır. Görünür ki, o yalnız öz el- obasının qoruyucusu olmaqla qalmır, eyni zamanda axın - basqınlara rəhbərlik edir, qənimət ələ keçirir, bir qalib kimi məğlubu qabiliyyətsizlikdə suçlayır, yad dinləri qəbul etmiş həmtay- falarına qarşı daha amansız olub onların tapınaqlarını dağıtmaqdan, müqəddəslərini təhqir etməkdən çəkinmir... Və bu cür hadisə- əhvalat bolluğu həmin türklərə aydınca seçilən (şerlərin ritm- intonasiyasına təsir edən) bir axar- süjet gətirir.

Qədim türk poeziyasının həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət- sənətkarlıq baxımından əhəmiyyətli bir hissəsi qəhrəmanların ölümünə həsr olunmuş ağılardır. Bunlardan Turan hökmdarı Alp Ər Tonqa, Hun xaqanı Attilaya deyilmiş ağılar qədim türklərin milli dövlətçilik hisslərinin nə qədər güclü olduğunu bir daha təsdiq edir. Həmin şeirlərdə hökmdar- qəhrəmanın tarixi qüdrətindən danışılır, onun ölümü ilə dünyanın yiyəsiz- sahibsiz qalması, ictimai nizamın pozulacağı göstərilir.

Alp Ər Tonqa ağısı böyük Turan hökmdarının şərəfinə yaradılmış dastanın davamı (bəlkə də, sonluğu) olub M.Kaşqari "Divan"ının müxtəlif səhifələrinə bənd- bənd səpələnmişdir. Böyük hun- türk hökmdarı Attilanın ölümünə həsr olunmuş ağı barədə məlumatı isə VI əsr tarixçisi Yordanes verir. German- qot dilində mühafizə olunmuş həmin ağının sətri tərcüməsini böyük türk ədəbiyyatşünası Fuad Köprülü aşağıdakı şəkildə təqdim edir:

Hunların ən böyük hökmdarı, Muncukun oğlu, ən cəsur tayfaların başında duran Attila özünə qədər görülməmiş bir qüvvə ilə Skitiya, Germaniya kimi böyük ölkələrə ziyələndi. O, bu böyük ölkələrin bir çox şəhərlərini tutub Romanı qorxuya saldı. Başqa yerlərin də onun pəncəsinə keçəcəyindən qorxan Roma Attilanı yalnız yalvar-yaxarla, hər il verdiyi vergilərlə sakitləşdirə bildi. Bütün bu qəhrəmanlıqlardan sonra o, taleyin xüsusi bir yardımıyla dünyadan getdi. Lakin düşmənlərinin hücumu, yaxud öz adamlarının xəyanətilə deyil, toy- düyün nəşələri içərisində, gücünə heç bir xələl gəlməyən xalqı arasında, ən kiçik bir ağrı- acı belə duymadan dünyadan getdi. Heç bir kəsin intiqam tələb edə bilməyəcəyi bu ölümü təsvir etməyi kim bacaracaqdır?..

Qədim türklərin təbiətlə, xüsusilə yazın gəlişi ilə bağlı hissləri, duyğuları, əsasən ilin bu çağında keçirdikləri müxtəlif mərasimlər dövrün poeziyasında kifayət qədər geniş əks olunmuşdur. Ümidini təbiətə, onun nemətlərinə bağlayan, təbiət açılında açılıb, tutulanda tutulan türk cəmiyyəti üçün dağların qarının əriməsi, ucsuz- bucaqsız çöllərin yaşllaşması, ətrafda ov heyvanlarının çoxalması, at yürüyən, karvan keçən yolların açılması soyuq, insanları ən müxtəlif baxımlardan imtahana çəkən qışdan sonra içdən gələn bir bayram təntənəsi, dünyaya yenidən doğulma idi. Qədim türk şəri türk insanının bu təbii həyəcanını, hər il eyni həvəslə kükrəyən enerjisini özünəməxsus məharətlə təqdim edir.

Yazın gəlişi ilə əlaqədar keçirilən mərasimlər hələ ən qədim zamanlardan müəyyən dünyagörüşü əks etdirməklə xalqın ətraf aləmi, eləcə də özünün bu aləmdəki yerini dərk etmək üçün əhəmiyyətli ictimai stimul olmuşdur.

Çoxlu sayda insanları birləşdirən, müxtəlif yarışmalarla, ümumən qarşılıqlı əlaqələrlə, sənətkarlıq elementləri ilə zəngin olan (və başlıcası, təbii axınla yaransa da böyük ideya- estetik məzmun daşıyan) mərasimlər türk cəmiyyətinin mənəvi- ruhi birliyinin möhkəmlənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Dünya poeziyasının əsas mövzularından biri (bəlkə də, birincisi!) olan sevgi bir kişinin bir qadına (yaxud əksinə) cinsi istəyindən başlayıb ilahi səviyyəyə qədər qalxan elə bir mənəvi enerjidir ki, onsuz ədəbiyyatı, sənəti təsəvvür etmək, demək olar ki, mümkün deyil. Türk poetik təfəkkürünün ilk gənclik dövründə sevgi türküləri, heç şübhəsiz, zəmanəmizə qədər gəlib çıxanlardan müqayisə edilməyəcək qədər çox olmuşdur. Lakin M.Kaşqari "Divan"ında öz əksini tapan şer parçaları da göstərir ki, sevgi qədim (və ilk orta əsrlər) türkünün zəngin mənəvi aləminin üzvi tərkib hissəsidir.

Qədim türkləri bir az dost, bir az da düşmənəsinə səciyyələndirən müəlliflər onların xarakterində üç cəhətə zarafatyana önəm verirlər: ət yemək, at minmək və qadın sevmək... Nəzərdən keçirmək imkanımız olan nümunələr təsdiq edir ki, sonuncu cəhət yalnız təbii- cinsi ehtiyacın ödənilməsi mənasında deyil, cyni zamanda yüksək estetik hisslərin, düşüncələrin təzahürü kimi də dərk edilməlidir. Və unutmamaq olmas ki, orta əsrlərin zəngin türk sufi ədəbiyyatının, məhəbbət dastanlarının ideya- estetik mənbəyində məhz qədim sevgi türküləri dayanır.

Qədim türk şerinin M.Kaşqari "Divan"ında bu və ya digər dərəcədə öz ifadəsini tapmış müdriklik lirikası, yaxud fəlsəfi lirika istər- istəməz bu bərdə ayrıca danışılmasını tələb edir. Həmin şerlər qədim türk ədəbiyyatının əsasən son dövrlərinə aid olsa da, demək lazımdır ki, türk poeziyasında

fəlsəfi düşüncə- müdriklik ünsürləri ilk mərhələlərdən kifayət qədər əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun məşhur "Kutadqu biliq" i (XI əsr) də həmin mükəmməl ənənələrin bilavasitə davamıdır.

Qədim türk şerinin I minilliyin ortalarından başlayan, lakin daha çox I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində geniş miqyas alan ikinci qolu dini- mistik poeziyadır. Və artıq qeyd edildiyi kimi, həmin poeziyanı yaradanların adları da bu və ya digər şəkildə zəmanəmizə qədər gəlib çıxmışdır. Türk dini- mistik poeziyası iki istiqamətdə - maniçi və buddist şer istiqamətlərində inkişaf etmişdir. Bu şerlər əsl türk şerlərindən (türkülərdən) yalnız ideya- məzmununa görə deyil, poetik formasına görə də əsaslı fərqlənir. Ən mühüm fərqlər ondan ibarətdir ki, ikincilərdə 1) həcm böyükdür, 2) bəndlər bəzən dörd yox, səkkiz misradan təşkil olunur, 3) misralar uzundur, 4) qafiyələnmə adətən misranın sonunda deyil, əvvəlindədir və s.

Qədim türk dini- mistik şerlərinin mətnləri XX əsrin əvvəllərində Şərqi Türkünstanda (əsasən Turfanda) tapılmış məcmuələrdən götürülərək A. Le Kək, V.Banq, A.fon. Qaben, R.R. Arat tərəfindən nəşr edilmişdir. Türk maniçi, yaxud buddist ruhani- mirzələrin uyğur (soqd) əlifbası ilə tərtib etdiyi bu məcmuələr min il ərzində nə qədər yaxşı qorunsa da, müəyyən səhifələri düşmüş, bir sıra hallarda mətnlər pozulub oxunmaz olmuşdur. Ona görə də qədim türk dini- mistik şerlərinin bir qismi tam deyil.

Haqqında söhbət gedən şerlərin nə dərəcədə orijinal olub- olmaması türk filologiyasının mübahisəli məsələlərindən biridir. Və burada bir- birindən əsaslı şəkildə fərqlənən üç mülahizə mövcuddur:

1. Qədim türk dini- mistik poeziyası maniçi, yaxud

buddist dini- ideoloji görüşləri bilavasitə təbliğ edən orijinal əsərlərdir.

2. Qədim türk dini- mistik poeziyası maniçi, yaxud buddist dini- ideoloji görüşlərini təbliğ edən qədim hind- sanskrit, İran, Çin, Tibet və s. dillərdə yaranmış zəngin poeziya nümunələrinin qədim türk dilinə bilavasitə tərcüməsidir.

3. Qədim türk dini- mistik poeziyası orijinal maniçi, yaxud buddist poeziyanın ideya- məzmun, poetik- forma tipologiyasının təzyiqli ilə türkcə yaranmış, bir növ, hibrid bir düşüncənin məhsulu olan əsərlərdir. Onları nə tam tərcümə, nə də tam orijinal hesab etmək olmazdı.

Lakin bir məsələ tamamilə aydındır ki, qədim türk dini- mistik şeri konkret ideoloji- təbliği məqsədlə - maniçiliyi, yaxud buddizmi yaymaq məqsədilə qələmə alınmış olsa da, həmin əsərlər sadəcə nəzm deyil, yüksək ədəbi- bədii keyfiyyətə malik olub qədim türklərin bədii- estetik mədəniyyətinin yüksək səviyyəsini bir daha nümayiş etdirir.

Türkülər

Döyüş türküsü

Qurvu çuvaç quruldu,
Tüqüm tikip uruldu,
Süsi otun uruldu,
Kançuk qaçar, ol tutar.

Ərən arıq örpəşür,
Öçin, kekin irtəşir,
Sakal tutup tartışur,
Köksü ara ot tütər.

Alplar arıq alkeşur,
Küç bir qılıp arkaşur,
Bir bir üzə alkaşur;
Edgərmədip oq atar.

Öpkəm gəlip oğradım,
Arslanlayu kükrədim,
Alplar başın toğradım,
Emdi məni kim tutar?!

Tokuş içrə uruştım,
Uluğ birlə qarıştım,
Tüküz atın yarıştım,
Aydım: Emdi al, Utar!

Alp ərənni ödürdüm,
Boynun anıq qadırdım,
Altun- kümüş yüdürdüm,
Süsi qalın, kim ötər?!

Küsi tenqi tokıştu,
Oğuş, qonum okuştu,
Səriq tapa yakıştı,
Bizqə kəlif öç ötər.

Tığraqlanıp səgirtti,
Ərin atın yügürttü,
Bizni kamuğ anqıttı,
Andağ sügə kim yetər?!

Tını yemə öçükti,
Əri atı içikti,
İşi takı çölüktü;
Sözün anıq kim tutar?!

Qanı aqıp yuşuldu,
Qabı qamuğ teşildi,
Ölüq bilə qoşuldu,
Toğmuş künü uş batar.

Başı anıq ahıktı,
Qanı yozup turuktu,
Balıq bolup tağıkdı,
Emdi anı kim yetər?!

Tapdu manqa ılındı,
Əmgək körüp ulundu,
Kılmışınqa iləndi,
Tutqun bolup ol katar.

Emdi udın odundu,
Kidin təlim ökündü,
İl bolqalı igəndi,
Andaq əriq kim utar?!

Kəldi bərü arturu,
Birdi ilin arturu,
Munda qalıp orturu,
Büqrü bolup, ün bitər.

Tərcüməsi:

Xaqan yurdu quruldu,
Bayraq qaldırılıb, təbil vuruldu,
(Düşmən) qoşunu ot kimi biçildi,
Sərkərdəsi qaçar, onu tutarıq.

İgidlər yaman qəzəblidirlər,
İntiqam hissi ilə, kinlə baxışrlar,
Saqqallarından yapışıb dartışrlar,
Kökslərindən od çıxır.

Qəhrəmanlar yaman vuruşurlar,
Güclərini birləşdirmək üçün kürək-
kürəyə verirlər,

Bir- biri ilə öyüşürlər,
Ölümdən çəkinməyib ox atırlar.

Coşub hücum etdim,
Aslan kimi kükrədim,
Qəhrəmanların başçısını (qılıncla) doğradım,
Mənim qarşımı bu halda kim ala bilər?!

Döyüşün ən qaynar yerində vuruşdum,
Böyüklərlə üz- üzə gəldim,
Sürətli atla hücum etdim,
Hayqırdım: Al gəldi, Utar!

Qəhrəman igidini öldürdüm,
Onların boynunu qanıdırıb qırdım,
Qızıl- gümüş yağmaladım,
Əskəri çox, kim keçər?!

Gücü tükənənə qədər (düşmən) vuruşdu,
El- obalarını (köməyə) çağırtdılar,
Əsgərlərimizə yaxınlaşdılar,
Gəlib bizdən intiqam almaq istədilər.

Güvənib (üzərimizə) at sürdülər,
İgidlər at çapdılar,
Bizim hamımızı qorxutdular,
Bu cür ordunun öhdəsindən kim gələr?!

Axırda yenə yoruldular,
İgidlər başçısının atı ələ keçdi,
İşi fənalaşdı,
Artıq sözüne kim əməl edəcək?!

Qanı axıb fısqırdı,
Bədəni deşik- deşik oldu,
(Min ilin) ölülərinə qoşuldu,
Budur, doğmuş günü batar.

Yarası şişib qalxdı,
Qanı axıb durdu,
Şəhərli idilər, dağlara qaçdılar,
İndi onların arxasınca kim çata bilər?!

Tapdu mənə sığındı,
Zəhmət çəkdi, candan bezdi,
Elədiyinin əvəzi budur,
Dustaqlıq olub dərdə düşər.

İndi yuxudan ayıldı,
Nədən belə peşiman oldu,
O ki sülhdən qaçmışdı,
Bu cür igidə kim qalib gələr?!

Hücumla üstümüzə gəldi,
Elini- dövlətini (bizə) qənimət verdi,
Burada qalıb dizə gəldi,
Beli bükülüb, səsi çıxmaz.

Döyüş türküsü

Katun Sını çoğladı,
Tanqut bəgin yağladı,
Qanı aqıq jaqladı,
Boyun suvun kızıl sağdı.

Tanqut xanı yubıladı,
Ölüm birlə töpülədi,
Kadaşları tapaladı,
Ölüm körüp yüzü ağdı.

Bəgim özün oğurladı,
Yaraq bilip oğurladı,
Uluğ Tanqırı ağırladı,
Anın kut kıv turı toğdı.

Tanqut süsin üşiqlədi,
Kişi işın eliqlədi,
Ərin atın beliqlədi,
Bulun bolup başı tıqdı.

Yağı beqdin udıqladı,
Körüp süni adıqladı,
Ölüm anı konukladı,
Ağız içrə ağı sağdı.

Anı yetip süngülədi,
Başın yandru yanqıladı,
Ərən bayup tənqilədi,
Anınq alpın qıra boqdı.

Ərən, alpı oquştılar,
Kınqır közin bakiştılar,
Kamuğ tolmun tokuştılar,
Qılıç qınka küçün sığdı.

Özin ügnüp uzıladı,
Yıraq yiriq kazıladı,
Atığ kəmşip urıladı,
Uvut bolup tüpü ağdı.

Ağa büktir üzə yordım,
Barık yapıb qıya kördim,
Anı bitip takı bardım,
Tükəl yağı töri toğdı.

Kodı kıkırıp oğuş tirdim,
Yağıkaru kiriş qurdum,
Tokuş içrə uruş birdim,
Ərən körüp başı tığdı.

Ərən ıdıp sökə turdı,
Başı-boynın sögə turdı,
Uvut bolup bükə turdı,
Udukma tipən tığdı.

Apanq kolsam udu barıp,
Tutar erdim süsin tarıp,
Bulun kılıp başı yarıp,
Yuluğ barça manqa yığdı.

Evin, barkın satıqsadı,
Yuluğ birip barıqsadı,
Tiriq ersə turuqsadı,
Anqar sakınç küni toğdı.

Tərcüməsi:

Katun Sını hayqırdı,
Tanqut bəyini düşmən elan etdi,
Qanı axıb çağladı,
Boynundan qızıl- qan su axdı.

Tanqut xanı hiylə işlətdi,
Öldürərək təpə kimi yığdı,
Dostları ayıbladı,
Ölümü görüb üzü ağardı.

Bəyim özünü gizlədi,
Tədbir görüb gizləndi,
Ulu Tanrı ağırladı,
Onun baxt günəşi doğdu.

Tanqut qoşununu soyuqdan dondurdu,
İşlərini müşkülə saldı,
İgidin atını izlədi,
(Düşmən) ələ keçib baş əydi.

Düşmən bəyinə görə ayıldı,
Qoşunu görüb şaşırdı,
Ölüm onları ağışuna aldı,
Ağızlarına zəhər sağıldı.

Ona çatıb süngülədi,
Yarasını qoparıb yandırdı,
İgid (yağmadan) zənginləşib qürurlandı,
Onun alpını boğub öldürdü.

İgidlər, alplar məsləhətləşdilər,
Düşmən gözlə baxışdılar,
Bütün silahlarla döyüşdülər,
Qılınc qımına güclə sığdı.

Özünü öyüb şişirdi,
Yer tapıb göz gəzdirdi,
Atla hücum edib hayqırdı,
Rəzil olub tərəsi üstə düşdü.

Yüksəkliyə qalxıb yeridim,
Yaxınlaşıb bir kölgə gördüm,
Nə olduğunu bilib bir az da getdim,
Düşmənin tozu göyə qalxırdı.

Aşağıya hayqırıb obanı bir yerə yığdım,
Düşməne tərəf yayımı qurdum,
Döyüş içərisində vuruşdum,
İgidlər görüb baş əydilər.

İgidlər gəlib diz çökdülər,
Söyə- söyə (onların) baş -boyunlarına
vurdular,
Utanıb büküldülər,
(Bizi) qovmayın deyib baş əydilər.

İstəsəydim dallarına düşərdim,
Ordusunu dağıdıb tutardım,
Başını yarıb əsir edərdim,
Önümə nəyi vardısı bac olaraq yığdı.

Evini, sarayını satmaq istədi,
Bac verib getmək istədi,
Ömrü olduqca yaşamaq istədi,
Onun qayğı- dərd günləri gəldi.

Döyüş türküsü

Budraç yemə qudurdu,
Alpağutun adırdı,
Süsin yana qadırdı,
Kəlgəli met irkəşür.

Usıtqan kuyaş kapsadı,
Umunçluğ adaş tepsədi,
Ertiş suvun keçsədi,
Budun anın ürküşür.

Ertiş suvı, Yeməgi,
Sıtqar tutar biləgi,
Kür met anınq yürəgi,
Kəlgəli met irkişür.

Kəlsə apanq tərəkənim,
İtilgə met türkünim,
Yadılmaqay terkinim,
Emdi çəriq çərgəşür.

Bıçqaş bitiq qılurlar,
And key yemə birürlər,
Xandan basut tilərlər,
Basmıl, Çomul tirkəşür.

Basmıl süsin komıttı,
Barça kəlip yumıttı,
Arslan tapa emitti,
Qorkup başı teziginür.

Tünlə bilə köçəlim,
Yamar suvun keçəlim,
Ternqük suvun içəlim,
Yuvka yağı ovulsun.

Tanq ata yortalım,
Budruç qanın irtəlim,
Basmıl bəgin örtəlim,
Emdi yigit yuvulsun.

Qıkrıp atıg kemşəlim,
Qalkan, süngün çumşalım,
Qaynar yana yumşalım,
Qatğı yağı yovulsun.

Təqrə alıp egrəlim,
Attın tüşüp yügrəlim,
Arslanlayı kükrəlim,
Küçi anınq kəvilsün.

Tərcüməsi:

Budraç da qudurdu,
Alplarını ayırdı,
Ordusunu yenə (üzü bəri) döndərdi,
(Üstümüzə) gəlmək üçün toplaşrlar.

Qanlı günəş basdı,
Umduğumuz dost (bizi) qısqandı,
İrtiş çayını keçmək istədi,
Xalq ona görə hürkür.

İrtiş çayı, Yiməyi,
Sığayrlar biləyi,
Coşub onun ürəyi,
(Hücuma) gəlmək üçün yığışrlar.

Xaqanın əgər gəlsə,
Birliyim möhkəm olar,
El- obam dağılmaz,
İndi ordu düzülür.

Vuruş yazısı yazırlar,
Bağlılıq andı verirlər,
Xandan yardım diləyirlər,
Basmıl, Çomul yığılır.

Basmıl ordusunu coşdurdu,
Hamısı gəlib toplaşdı,
Arslana sarı yeridi,
Qorxudan başları fırlanır.

(Gəlin) gecəynən köçək,
Yamar çayını keçək,
Bulaq suyunu içək,
Azğın düşmən dağılsın.

Dan üzü hücumə keçək,
Budruç xanını istəyək,
Basmıl bəyinə od vurub yandıraq,
Haydı, igidlər toplansm.

Hayqırıb atı sürək,
Qalxan, süngü ilə cumaq,
Qaynayıb yenə yumşalaq,
Sərt düşmən əzilsin.

Mühasirəyə salıb əhatə edək,
Atdan düşüb yüyürək,
Aslan kimi kükrəyək,
Onun (düşmənin) gücü tükənsin.

Axin (yağma) türküsü

Kimi içrə oldurup
İla suvun keçtimiz,
Uyğur tapa başlanıp
Mınqlak ilin açtımız.

Tünlə bilə bastımız,
Teqmə yandak bustımız,
Kəsmələrin kəstimiz,
Mınqlak ərin biçtimiz.

Qudruq katıg tüqdümüz,
Tenqriq öküş öqdümüz,
Kəmsip atıg təqdimiz,
Aldap yana qaçtımız.

Beçkəm urup atlaka,
Uyqurdakı tatlaka,
Oğrı yavuz itlaka
Quşlar kibi uçtumuz.

Kelngizləyü aktımız,
Kəndlər üzə çıktımız,
Furhan evin yıktımız,
Burhan üzə sıçtımız.

Ağdı kızıl bayrak,
Toğrı kara torpak,
Yetşü kəlip Oğrak,
Toksıp anın kiçtimiz.

Tərcüməsi:

Gəmiyə oturaraq
İli çayını keçdik,
Uyğurlara yeriyib
Mınqlaq elini açdıq.

Gecəynən (onu) basdıq,
Hər tərəfini pusduq,
At örkənini açdıq,
Mınqlaq igidin biçdik.

(Atların) quyuqlarını möhkəm düydük,
Tanrım çağırıp öydük,
Birləşib atla hücum etdik,
Aldadıb geri qaçdıq.

Zərbə vurub atlara,
Uyğurdakı tatlara,
Oğru quduz itlərə
Quşlar kimi uçduq.

Sellər kimi axdıq,
Kəndlər üstünə çıxdıq,
Budda evini yıxdıq,
Bütlər üstünə saçdıq.

Yüksəldi al bayraq,
Qalxdı qara torpaq,
Gəlib yetdi Oğraq,
Vuruşub ondan keçdik.

Axm (yağma) türküsü

Anınq işin keçürdüm,
Eşin yemə qaçurdum,
Ölüm otın içirdüm,
İçti bolup yüzi türü.

Körüp neçük qaçmadınq,
Yamar suvun keçmədinq,
Tavarınqni saçmadınq,
Yisün səni ar böri?!

Tərcüməsi:

Onun işini bitirdim,
Arvadını da qaçırdım,
Ölüm dərmanım içirdim,
Üzünü turşudub içdi.

(Məni) görüb niyə qaçmadın,
Yamar çayını keçmədin,
Mal- dövlətini paylamadın,
(Ay) səni canavar yesin?!.

Alp Ər Tonqanın ölümünə ağı

Alp Ər Tonqa öldümü,
İsiz ajun qaldımu,
Ödlək öçin aldımı?!.
Emdi yürək yırtılır.

Ödlək yaraq közətti,
Oğru tuzak uzattı,
Bəglər bəgin azıttı,
Qaçsa kalı qurtulur?

Ulşıp ərən börləyü,
Yırtıp yaka urlayu,
Sıkırıp üni yurlayu
Sıgıtap közi örtülür.

Bəglər atın arqurup,
Kadqu anı turqurup,
Menqzi- yüzi sarqarıp,
Körküm anqar türtülür.

Ödlək arıq kəvrədi,
Yunçıq, yavuz tavradı,
Ərdəm yemə savradı,
Ajun bəgi çətilür.

Ödlək küni tavratur,
Yalnquk küçin kəvrətür,
Ərdin ajun sevritür,
Qaçsa takı ertilər.

Bilgə böğü yunçıdı,
Ajun atı yençidi,
Ərdəm əti tınçıdı,
Yerqə təgip sürtülür.

Ögrəyikü mundağ oq,
Munda adın tıldağ oq,
Atsa ajun uğrap oq,
Tağlar başı kətilür.

Könqlüm için örtədi,
Yatmış başıg kartadı,
Keçmiş ödüg irtədi,
Tün- kün keçip irtəlür.

Tərcüməsi:

Alp Ər Tonqa öldümü,
Dünya yiyəsiz qaldımı,
Tale öcün aldımı?!.
Artıq ürək yırtılır.

Fələk fürsət gözlədi,
Gizlicə tələ qurdu,
Bəylər bəyini apardı,
Qaçsa necə qurtulacaqdı?

İgidlər qurd kimi uladı,
Yaxa yırtıb hıçqırdılar,

Ağı deyib sızladılar,
Yaşdan gözləri örtülür.

Bəylər atların yordular,
Dərd onları üzüb,
Bət- bənizləri saralıb,
(Sanki) zəfəran sürtülüb.

Zəmanə təmiz pozuldu,
Zəif, tənbel hərəkətə gəldi,
Ərdəmlik də sovuldu,
Dünyanın ağası yerə gömülür.

Fələk günləri dolandırır,
Məxluqların gücünü əlindən alır,
Dünyanı igiddən boşaldır,
(Nə qədər) qaçsa da igid ölür.

Bilikli müdrik yoxsul oldu,
Dünyanın atı azğınlaşdı,
Ərdəmin vücudu çürüdü,
Yerə dəyib sürtülür.

(Onun) adəti belədir,
Bundan başqası bəhanədir,
Tale gəlib ox atsa,
Dağların başı hamarlanır.

Könlümün içini yandırdı,
Sağalmış yaramı qopardı,
Keçmiş günləri aradı,
Gecə- gündüz keçmişlər aranır.

Ağı

İrdi aşın tətirqan,
Yavlaq yağlıq katarqan,
Boynun tutup kadirqan,
Bastı ölüm aqtaru.

İrdi aşın tətirqan,
Yavlaq yağlıq kaçıraqan,
Oğraq süsin kaytarqan,
Bastı ölüm aqtaru.

Yağı otın öçürqən,
Toydan anı köçürqən,
İşlər üzüp keçirqən,
Təgdi oqi öldürü.

Turqan uluq işlaka,
Tirqi urup aşlaka,
Tumluğ kadir kışlaka,
Kodti əriq umduru.

Tərcüməsi:

Yemək verən idi,
Azğın düşməni dəf edən (idi),
Boynunu tutub qanırın (idi),
Ölüm basıb yerə çaldı.

Yemək verən idi,
Azğın düşməni qaçıran (idi),
Oğraq qoşununu (geri) qaytaran (idi),
Ölüm basıb yerə çaldı.

Düşmən odunu söndürən,
Döyüş mərkəzindən onu qovan,
İş bacaran (idi),
(Taleyin) oxu dəyib öldürdü.

Böyük işlər (görməyə) qalxırdı,
Yemək süfrəsi açırdı
Sərt soyuq qışlarda (da),
İgidləri umudsuz qoydu.

Ağı

Aklar bulut örləp kükürəp
Alkukamu kar yağurur,
Ak bir saçlıq karı anam
Açıyumu yaşların akudur?..

Karalar bulut örləp kükürəp
Karmu yağmur ol yağurur,
Karı yaşlıq ol anam
Kayğudamu yaşın akıdır?..

Yazkı bulut yaşlap kükürəp
Yağmurlarmu ol yağıdır,
Yaşı kiçiq alğanlarım
Yaşlarınmu akıdır?..

Küzki bulut kükürəp örləp
Köpmü yağmur ol yağıdır,
Könqül taşım iki kiçiq
Köz yaşlarınmu ol akıdır?..

Tərcüməsi:

Ağ buludlar qalxıb kükrəyib
Hər tərəfəmi qar yağdırır,
(Yoxsa) ağ saçlı qarı anam
Acılarlamı göz yaşlarını axıdır?..

Qara buludlar qalxıb kükrəyib
Qarmı, yağışımı yağdırır,
(Yoxsa) o qarımış, yaşlı anam
Dərddənmi göz yaşlarını axıdır?..

Bahar buludları şimşək çaxıb kükrəyib
Yağışlarımı yağdırır,
(Yoxsa) yaşı kiçik aldıqlarım
Göz yaşlarını axıdır?..

Payız buludları kükrəyib qalxıb
Çoxmu yağış yağdırır,
(Yoxsa) könül daşım iki kiçik
Göz yaşlarımı axıdır?..

Ağı

Adaylarım, kaçma kulun
Atam kayda termü erki?
Amrak toğmuş, ini, kəlin,
Ağam kayda termü erki?

Bəldə turğan biş on oğlan,
Bəgim kayda termi erki?
Bəzəkliktə kızlar, kırkın
Bərtərmü könqülün erki?

Katta turğan kaç ol oğlan
Kayda bəgim termi erki?
Kağısguluq künni küsəp
Kayğu termi erki?

Tərcüməsi:

Övladlarım, qaçaq qulun
Atam hanı deyirlərmi?
Sevgili doğulmuş, kiçik qardaş, gəlin
Ağam hanı deyirlərmi?

Bəldə duran əlli igid
Bəyim hanı deyirlərmi?
Hərəmxanadakı qızlar, kənzilər
Ürəklərini parça- parça edərlərmi?

Qapının ağzında duran neçə cavan
Bəyim hanı deyərlərmi?
Qovuşma gününü arzulayıb
Dərddeyirlərmi?

Yaz türküsü

Yay baruban erküzi
Aqdı aqın munduzı,
Toğdı yaruq yıldızı,
Tınqa sözüm külqüsüz.

Ağdı bulut kükrəyü,
Yağmur tolu səkriyü,
Kalık anı ükriyü
Kaça barur belqüsüz.

Kurt- kuş kamuğ tirildi,
Erkək- tişi tərildi,
Ogür alıp tarıldı,
Yınka yana kirqüsüz.

Türliq çiçək yarıldı,
Barçın yadım kərildi,
Uçmaq yeri körüldi,
Tumluğ yana kəlqüsüz.

Tərcüməsi:

Yaz gəldi, qar suları
Axdı dəlicə sellərlə,
Dan ulduzu doğdu,
Dinlə sözümlü zarafatsız.

Bulud kükrəyib qalxdı,
Yağış, dolu səpələnir,
Külək onu (buludu) sürüb
Hara aparır bilinmir.

Qurd- quş hamısı dirildi,
Erkəyi- dişisi yığıldı,
Bölük- bölük olub dağıldı,
Artıq yuvaya girilməz.

Müxtəlif çiçəklər açıldı,
(Yerə) ipək döşək sərildi,
Cənnət yeri görüldü,
Şaxta daha gəlməz.

Yaz türküsü

Kar- buz qamuğ ərişdi,
Tağlar suvı akışdı,
Köksin bulut örüşdi,
Kayquk bolup əgrişür.

Kəldi əsin əsnəyü,
Kudka tükəl üsnəyü,
Kırdı budun kasnayü,
Kara bulut kükrəşür.

Ay kopup evlənüp,
Aq bulut örlənüp,
Bir- bir üzə öklünüp,
Saçlıp suvı enqrəşür.

Ördi bulut inqraşu,
Aqdi aqın münqrəşü,
Kaldı budun tanqlaşu,
Kükrər takı manqraşur.

Kaklar kamuğ kölərdi,
Tağlar başı ilərdi,
Ajun tını yıladı,
Tü- tü çiçək çərgəşür.

Kulan tükəl komıttı,
Yrkar, sukak yumıttı,
Yaylağ tapa emıttı,
Tirik turup səgrişür.

Alın, töpü yaşardı,
Urut atın yaşurdu,
Kölninq suvın küsərdu,
Sığır, buka münqrəsür.

Koçnqar, təkə seçildi,
Sağlıq süriq koşıldı,
Sütlər kamuğ yuşıldı,
Oğlaq, kuzı yamraşur.

Yaşın atıp yaşnadı,
Tuman turup tuşnadı,
Adqır, kısır kişnədi,
Ögür alıp okraşur.

Yılkı yazın atlanur,
Otlap anın ətlənür,
Bəglər semüz atlanır,
Sevnüp ögür ısışur.

Yağmur yağıp saçıldı,
Türliq çiçək suçıldı,
Yinçü kabı açıldı,
Çından, yapar yuğruşur.

Teqmə çiçək öküldi,
Bukuklamp büküldi,
Tüqsın tüqun tüqüldi,
Yarqalı mat yörkəşür.

Tümən çiçək tizildi,
Bükündən ol yazıldı,
Öküş yatıp üzəldi,
Yirdə kopa adrışur.

Kızıl, sarıq arkaşıp,
Yıpkın yaşıl yürkəşip,
Bir- birqərü yörkəşip,
Yalınquk anı tanqlaşur.

Tərcüməsi:

Qar- buz hamısı əridi,
Dağların suyu axdı,
Mavi bulud yüksəldi,
Qayıq kimi silkələnir.

Külək əsib gəldi,
Sanki vurub yıxacaq,
Xalqı üşüdüb qırdı,
Qara bulud kükrəyir.

Ay doğub halələnilib,
Ağ bulud (göyə) qalxıb,
Bir- birinin üstünə yığılıb,
Suyu axıb inildəyir.

Bulud inildəyib çıxdı,
Sellər gurlayıb axdı,
Xalq çaşıb qaldı,
(Bulud) kükrəyib hayqırır.

Bütün sular qabardı,
Dağların başı açıldı,
Dünya- aləm isindi,
Min bir çiçək düzüldü.

Qulanlar tamam coşdu,
Sığın, keyik topladı,
Yaylaq tərəfə üz tutdu,
Sıra- sıra qaçışırlar.

Dağlar, təpələr yaşllaşdı,
Quru otlar canlandı,
Gölün suyu qalxdı,
Sığır, buğa mələşir.

Qoçlar, təkələr seçildi,
Sağmal sürü hərəkətə gəldi,
Süd axıb durdu,
Oğlaq, quzu (bir- birinə) qarışır.

Şimşək çaxıb parladı,
Duman qalxıb dağıldı,
Ayqır, qısrıq kişnədi,
Yaxınlaşıb bağırışırlar.

İlxı yazda at olur,
Otlayıb kökəlir,
Bəylər gümrəh atlara minirlər,
Sevinib taylar tapışır.

Yağış yağıb töküldü,
Müxtəlif çiçəklər üzə çıxdı,
İncinin qabı açıldı,
Sandal, müşk qoxusu yayıldı.

Hər cür çiçək yığıldı,
Tumureqlanıb büküldü,
Düyüm düyüm düyüldü,
Açılmaq üçün hazırlaşır.

Min bir çiçək düzüldü,
Tumureuqdan çıxdı,
Çox yatıb darıxdı,
Yerindən qopub ayrılır.

Qırmızı, sarı (çiçəklər) yanaşı durdular,
Yamyaşıl çiçəklər baxışdılar,
Bir- birinə sarmaşdılar,
Xalq onlara heyran qalır.

Qışla Yazın deyişməsi

Kış yay bilə tokışdı,
Kınqır közin bakışdı,
Tutuşkalı yakışdı,
Utkalı mat oğraşur.

Yay kış bilə karıştı,
Ərdəm yasm kurıştı,
Çəriq tutup kürəşti,
Oqtağalı utruşur.

Kış yayqaru savlayur:
Ər, at mənin yavrayur,
İqlər yemə savrayur,
Ət, yin takı bəkrışür.

(Yaz):

Tumluq kəlip kapsadı,
Kutluğ yayığ təpsədi,
Karlər ajun yapsadı,
Ət, yin üşüp emrişür.

(Kış):

Səndə kopar çadanlar,
Kudqu sinqək, yılanlar,

Düg minq kayu tümənlər
Kudruk tikip yügrüşür.

(Yaz):

Səndən kaçar sundılaç,
Məndə tınar karqılaç,
Tatlıq ötər sanduvaç,
Erkək- tişi uçruşur.

(Kış):

Öl, kar kamuğ kışın inər,
Aşlıq, tarığ anın önər,
Yavlak yağı məndə tınar,
Sən kəlipən təprəşür.

(Yaz):

Balçık, balık yoğrulur,
Çığay, yavuz yığrılır,
Ernqəkləri oğrulur,
Odğuç bilə evrişür.

Tərcüməsi:

Qış ilə yaz döyüşdü,
Qəzəbli baxışlarla baxışdılar,
Tutaşmaq üçün yaxınlaşdılar,
(Bir- birini) yixmaq üçün çalışırlar.

Yaz ilə qış çəkişdi,
İgidlik yayını qurdular,
Əsgər yığıb vuruşdular,
Oxlarla atışdılar.

Qış yaya (üz tutub) söyləyir:
Ər, at mənimlə sərtləşir,
Xəstəliklər də aradan qalxır,
Vücut, bədən gümrahlaşır.

(Yaz):

Soyuq gəlib (hər tərəfi) bürüdü,
Xoşbəxt yazı qısqandı,
Qar dünyam örtüdü,
Vücut, bədən üşüyüb titrəşir.

(Qış):

Səndə çıxar çayanlar,
Ağcaqanad, ilanlar,
Minlərlə, on minlərlə
Quyruq qaldırıb qaçışırlar.

(Yaz):

Çayır quşu səndən qaçar,
Qaranquşlar məndə durur,
Bülbül dadlı- dadlı ötər,
Erkək- dişi cütləşir.

(Qış):

Yağış, qar qışda yağar,
Yemək, əkin onunla başa gələr,
Azğın düşmən sakit oturur,
Sən gələndə tərپəşər.

(Yaz):

Palçıq, zığ dizə çıxır,
Yoxsul, düşkün bürüşür,
Barmaqları üyüşür,
Qığılımla oynayır.

Ov türküsü

Yiitləriq işlatu,
Yıqaç, yemiş ırğatu,
Kulan, keyik avlatu
Badram kılıp avnalım.

Tosun münüp səgirtsün,
Esizligin amurtsun,
İtka keyik kaytarsun,
Tutmuş sanıp umnalım.

Çağrı birip kuşlatu,
Tayqan ıdıp tışlatu,
Tilki, tonquz taşlatu,
Ərdəm bilə ödləlim.

Küqlər kamuğ tüzüldi,
İvrık, idiş tizildi,
Sənsiz özüm özəldi,
Kəlgil amul oynalım.

İvrık başı kazlayu,
Sağrak tolu közləyü,
Sakinç kodı kizləyü,
Tün- kün bilə sövnəlim.

Ottuz içip kıkralım,
Yokar kopup səgrəlim,

Arslanlayu kükrəlim,
Kaçtı sakmç sevnəlim.

Tərcüməsi:

Gəncləri çalışdırıb,
Meyvə, yemək topladıb,
Qulan, keyik ovladıb
Bayram edib əylənək.

Dayça minib səyirtsin,
Öfkəsi atlansın,
İtə keyik qaytarsın,
Tutduğuna ümid edək.

Şahin buraxıb quş ovlayaq,
Tazı buraxıb (ov) qapdıraq,
Tülkü, donuz vuraq,
İgidliklə öyünək.

Nəğmələrin hamısı səsləndi,
Badə, qədəh düzüldü,
Sənsiz könlüm üzüldü,
Gəl astadan oynayaq.

Qədəh başı qaz kimi,
Badə dolu göz kimi,
Gizləyib dərdi- səri,
Gecə- gündüz sevinək.

Üç- üç içib hayqıraq,
Yuxarı tullanıb qaçaq,
Aslan kimi kükrəyək
Dərd- sər gedib sevinək.

Ov türküsü

Kiçə turup yorur erdim,
Kara kızıl börü kördüm,
Katiğ yanı kura kördüm,
Kaya körüp baku ağdı.

Ikılaçım eriq boldu,
Eriq bolğu yeri kördü,
Bulut örüp kök örtüldü,
Tuman turup tolu yağdı.

Udu barıp öküş ivdim,
Təlim yorup küçi kevdim,
Atum birlə təqü evdim,
Məni körüp yini ağdı.

İtim tutup kodu çaldı,
Anınq tüşin kıra yoldı,
Başın alıp kodı çaldı,
Boğuz alıp tükəl boğdı.

Tərcüməsi:

Gecə qalxıb gəzirdim,
Böyük (bir) qızılı qurd gördüm,
Möhkəm yayımı qurdum,
(Qurd) görüb tərədən endi.

(Atım) üzürmüş kimi şığıdı,
Gördü ki, şığımaq zamanıdır,
Bulut gəlib göy örtüldü,
Duman çöküb dolu yağdı.

Ardından sürətlə getdim,
Yaxşıca yorub gücdən saldim,
Atımla yanına gəldim,
Məni görüb tükü ürpəşdi.

İtim tutub yerə çaldı,
Onun tükünü didib yoldu,
Başından tutub yerə çaldı,
Boğazından tutub ölənəcən boğdu.

İdil türküsü

Etil suvu aka turur,
Qaya tübi kaka turur,
Balıq, telim baka turur,
Kölünq takı küşərür.

Tərcüməsi:

İdil çayı axıb gedir,
Qaya dibini döyüb gedir,
Balıq, çoxlu qurbağa var,
Göl də su ilə daşır.

Yağış türküsü

Koydı bulut yağmurun,
Kərip tutar ağ torun,
Kırka kodtı ol karın,
Aqın akar ögrəşür.

Tərcüməsi:

Bulud yağmurunu buraxdı,
Gərilib (hər yeri) ağa bürüdü,
Çöllərə qar yağdırdı,
Sellər axıb inləşir.

Sevgi türküsü

Könqlüm anqar kaynayu,
İçtin anqar oynayu,
Kəldi manqa boynayu,
Oynap məni arqarur.

Bardı közüm yaruku,
Aldı özüm konuku,
Kanda erinç kanıki,
Ümdi udın odqurur.

Üdik məni komıttı,
Sakinç manqa yumıttı,
Könqlüm anqar emıttı,
Yüzüm məninç sarqarur.

Kördü məni emləyü,
Baktı manqa imləyü,
Kaldım könqül tumlıyu,
Kadqu məni turqurur.

Tərcüməsi:

Könlüm ona qaynayır,
İçdən onunla oynayır,
Gəlib mənə naz edir,
İşvəsilə məni haldan salır.

Gözümün işığı getdi,
Mənim ruhumu alıb apardı,
Görəsən indi hardadır,
Gözümə yuxu gəlmir.

Sevgi məni coşdurdu,
Kədər məni çulğadı,
Könlüm ona meyl etdi,
Mənim üzüm saralıb- solur.

Məni (dərdinə) dərman saydı,
Mehriban- mehriban baxdı,
İçimi don vurmuş kimi durub qaldım,
Həsrət məni lal eləmişdi.

Sevgi türküsü

Bulnar məni ulas köz,
Kara mənqiz, kızıl yüz,
Andan tamar tükəl tüz,
Bulnar yana ol qaçar.

Yığlap udu artadım,
Bağrım başın qartadım,
Kaçmış kutuğ irtədim,
Yağmur kimi qan saçar.

Avlap məni koymanqız,
Ayık ayıp kaymanqız,
Akar közüm uş tenqiz,
Teqrə yerə kuş uçar.

Yüknüp manqa imlədi,
Közüm yaşın yamladı,
Bağrım başın emlədi,
Elkin bolup ol keçər.

Tərcüməsi:

Yandırar məni xumar göz,
Qara xal, gözəl üz,
Ondan gözəllik damar,
O (məni) yandırıb qaçar.

Ağlaya- ağlaya haldan düşdüm,
Bağrımın yarasını qopartdım,
Qaçmış bəxtimi aradım,
(Gözüm) yağış kimi qan saçar.

Məni ovlayıb, qoymayın,
Söz verib, (sonra) qaçmayın,
Gözüm yaşı dəniz kimidir,
Ətrafında quşlar uçar.

Əyilib mənə göz etdi,
Gözümün yaşı getdi,
Ürəyimin yarasını sağaltdı,
Yol adamıdır, o (gəlib) gedər.

Sevgi türküsü

Aydım anqar: Sevük,
Bizni tapa nelük,
Keçtin yazı kerik?..
Kırlar edir, bədük!..

Aydı: Səninq udu
Əmgək təlim ıdu,
Yumşar katıq udu,
Könqlüm sanqa yügrük.

Tərcüməsi:

Ona dedim: Sevgilim,
Biz tərəfə nə cür (gəldin),
Çölləri necə keçdin?..
Dağlar uca, böyük!..

Dedi: Sənə görə
Çox əziyyətlər çəkdim,
Sərt dağlar yumşaldı,
Könlüm sənə qaçar.

Ailə- məişət türküsü

Tönqür kadın buluştı,
Kırkın takı koluştı,
Emdi tışım kamaştı,
Altı Turumtayımı.

Yaraq bulup yığuştı,
Ər toklukun sögüşti,
Kulun kapuğ kitiştı,
Sürdü məninq kodumu.

Todqurmadı ıtımını,
Turqurqalar atımını,
Sürdü məninq kutumını,
Kaz takı kordayımı.

Ortak bolup biliştı,
Məninq tavar satıştı,
Bistə bilə yaraştı,
Kizlər tutar tayımı.

Aydım anqar savulma,
Kulbak udu yuvulma,
Yuvqa suvın suvulma,
Kaptı məninq Kayımı.

Kəlsə sanqa yolqıza,
Udun anı odqura,
Barsun narı kadqura,
Sattı məninq ayımı.

Nelüq anqar biliştim,
Küçşup takı kavuştum,
Tüzünlüqin kayıştım,
Alktı məninq yayımı.

Tərcüməsi:

Dönür qayınla tapışdıq,
Qız alınıb verildi,
İndi dişim qamaşdı,
Aldı Turumtayımı

Fürsət tapıb yaxınlaşdı,
Toxluğuna təpik atdı,
Dayçamı oğurlayıb qaçdı,
Mənim qoyunlarımı sürüb apardı.

İtimi doyurmadı,
Atımı (az qala) haldan salacaqdı,
Mənim xoşbəxtliyimi əlimdən aldı,
Qaz, ördəyimi də (aldı).

Ortaq olub (məni) tamdı,
Mənim malıma ortağ oldu,
(Sonra) ayrısıyla anlaşıdı,
Dayçamı gizlədib saxlayır.

Ona dedim (ki,) aradan çıxma,
Kulbakla oturub- durma,
Çirkli suyla sulanma,
Mənim Kayımı oğurladı.

Yolda sənə rast gəlsə,
Onu oyandır, anlat,
Çıxıb getsin hara istəyir,
Mənim qulumu satdı.

Niyə onunla tanış oldum,
Qucaqlayıb qovuşdum,
Çox yumşaq davrandım,
Baharımı məhv etdi.

Müdrilik türküsü

İdimni ögər mən,
Biligni yügər mən,
Könqülni tügər mən,
Ərdəm üzə türlünür.

Uluğnu tilər mən,
Tavarın yülər mən,
Tiləkni bular mən,
Yülkım anqar üplənür.

Biliqni irdədim,
Böqünü undurdum,
Özümnü adırdım,
Yalqıl atım yazlınur.

Tərcüməsi:

Tanrımı öyərəm,
Biliyi yığaram,
Könlümü düyərəm,
(Hər iş) müdriliklə durulur.

Ululuq dilərəm,
Malla- dövlətlə qorumub
Diləyimə yetərəm,
İlxım ona sərf olunur.

Biliyi aradım,
Müdriki izlədim,
Ruhumu yüksəltdim,
Ağ yallı atımın bağı açılır.

Müdrüklük türküsü

Biliq bilinq, ya bəgim,
Biliq sanqa eş bolur.
Biliq bilqen ol ərkə
Bir kün devlät tuş bolur.

Biliqliq ər bilinqə
Taş kurşansa kaş bolur.
Biliqsizninq yanınğa
Altun koysa, taş bolur.

Tərcüməsi:

Bilik bilin, ay bəyim,
Bilik sənə eş olur.
Bilik bilən hər kəsə
Bir gün dövlət tuş olur.

Biliklinin belinə
Daş qurşansa qaş olur,
Biliksizin yanına
Qızıl qoysan, daş olur.

Müdrüklük türküsü

Köp ıǵaç özə turur,
Asırakı mivəsi bar.
Kamuğ iş ırabtın erür,
Kulnunq nə sakınçı bar?!

İş kılğu eyqü eşni,
Körkitür köni yolm.
Kəsmənqlər əgri talm,
Töbəsində bar.

Ərdəmliq qara laçın,
Ərdəmsiz qalmaz açın,
Keysənqiz körkliq tacın
Töbəsində.....bar.

Tərcüməsi:

Çox ağac dim- dik durur,
Azının meyvəsi var.
Hər iş Allahdan gəlir,
Qulun nə düşüncəsi var.

Yaxşı dostla iş görməli,
Göstərər doğru yolu.
Kəsməzlər əyilmiş budağı,
Təpəsində (meyvəsi) var.

Qara laçının ərđəmlisi də,
Ərdəmsizi də ac qalmaz.
Gözəllik tacını geysəniz,
Təpəsindəvar.

Müdrilik türküsü

Kılmağı kılıqlarını
Aşnuça sanmış kərək,
Sanmadın kılmişta kin
Netəgin tanmış kərək?

Kiçikkən tonlar kirin
Suv özə yumuş kərək.
Söz kiri kitməs yusa,
Netəgin kılmış kərək?

Nə xoş bu ayıbsızlık,
Ayıbsız bolmuş kərək.
Ayıbsız bolmişta kin
Nə kılrsa.....gərək?

Ayıbsız tişikə ər
Boyunun sumuş kərək,
Ol andağ tüzün birlə
Tiriqliq kılmış kərək.

Akikat, bolsa tüzün,
Anqa can bizmiş kərək.
Mənqi çin ol mənqi ok,
Takı nə aymış kərək.

Tərcüməsi:

Etməməli işləri
Öncədən bilmək gərək.
Bilmədən edib, sonra
Nə cürə danmaq gərək?

Kirlənmiş paltar kirin
Su ilə yumaq gərək.
Söz kiri yumaqla getməz,
Görəsən necə etmək gərək?

Nə xoş bu ayıbsızlıq,
Ayıbsız olmaq gərək.
Ayıbsız olduqdan sonra
Nə etsəgərək.

Ayıbsız arvada ər
Boynunu əymək gərək,
O cür düzgün insanla
Dirilik tapmaq gərək.

Həqiqətən, düz olsa,
Ona can vermək gərək.
Bu, əbədi bir gerçəklikdir, əbədi,
Daha nə demək gərək.

Türk və tatın türküsü

Türk

Kaçan körsə anı- Türk,
Budun anqa aydası:
Munqar təgir ululuq,
Mundanary kəslinir.

Tərcüməsi:

Haçan görsələr onu - Türkü,
Xalq ona deyəcək:
Ululuq buna aiddir,
Bundan ayrısı yoxdur.

Tat

Kəldi manqa tat,
Aydım: emdi yat,
Kuşka bolup ət,
Səni tilər us, böri.

Tərcüməsi:

Mənim yanıma (bir) tat gəldi,
Dedim: di yat,
Quşlara ət ol,
Səni quzğun, qurd istər.

Türk maniçi şeri

İlahi

Tanq Tenqri kəlti,
Tanq Tenqri özi kəlti!
Tanq Tenqri kəlti,
Tanq Tenqri özi kəlti!

Turunqlar, kamağ beqler, kadaşlar,
Tanq Tenqriq öqəlim!

Körüqmə Kün Tenqri,
Siz bizni küzədinq!
Körünüqmə Ay Tenqri
Siz bizni kurtqarinq!

Tanq Tenqri,
Yıdliğ, yıparlığ,
Yarukluğ, yaşukluğ
Tanq Tenqri,
Tanq Tenqri!

Tanq Tenqri,
Yıdliğ, yıparlığ,

Yazukluğ, yaşukluğ
Tanq Tenqri,
Tanq Tenqri!

Tərcüməsi:

Tan Tanrı gəldi,
Tan Tanrının özü gəldi!
Tan Tanrı gəldi,
Tan Tanrının özü gəldi!

Qalxın, bütün bəylər, qardaşlar,
Tan Tanrını öyək!

(Hər şeyi) görən Gün Tanrı,
Siz bizi qoruyun!
(Hamıya) görünən Ay Tanrı,
Siz bizi qoruyun!

Tan Tanrı,
Gözəl qoxulu, müşk qoxulu,
Parlaq, işıqlı
Tan Tanrı,
Tan Tanrı!

Tan Tanrı,
Gözəl qoxulu, müşk qoxulu,
Parlaq, işıqlı
Tan Tanrı,
Tan Tanrı!

İlahi

Tenqri yaruk, küçlüq, bilqeke yalvarar biz,
Ötünür biz Kün, Ay Tenqrike.
Yaşın Tenqri, nom kutı
Mar Mani firiştilarka!

Kut kolur biz Tenqrime!
Etüzümüzni küzedinq,
Üzütümüzni boşunq!

Kıv kolur biz yaruk Tenqrilerke,
Adasızın turalım,
Ögrünçligin erəlim!..

Tərcüməsi:

İşıqlı, güclü, hikmət sahibi Tanrıya yalvarırıq,
Gün, Ay Tanrılardan diləyirik!
Şimşək Tanrısı, ilahi sədəti
Mar Maniyə, mələklərə (yalvarırıq)!

Sədət umuruq, ey Tanrım!
Vücudumuzu saxlayın,
Ruhumuzu azad edin!

Xoşbəxtlik umuruq işıqlı Tanrılardan!
Təhlükələrdən uzaq duraq,
Sevinc tapaq!..

İlahi

Tüzün, bilgə kişilər tiriləlim,
Tenqrininq bitiqin biz işidəlim,
Tört iliq Tenqrilərəkə tapınalım,
Tört uluğ emgəkdə qurtulalım.

Tört iliq Tenqrilərdə tanığmalar,
Tenqri nomın todağmalar,
Tünəriq yeklərqə tapunuğmalar,
Tümənliq içinçü qılığmalar!

Tüpintə oluqma ölməki bar,
Tünəriq tamuğa tüşməki bar,
Tümənliq yeklər kelir tiyür,
Tumanlıq yeklər ayar tiyür.

Tünəriq tünçülə basar tiyür,
Tununluğ teqir tiyür,
Töş öze olurup tültürür tiyür,
Tanmış üzütlər taşıkar tiyür.

Tardıç teq etüzin qodur tiyür,
Tavarı turquru qalır tiyür,
Tetrü saçlıq qurtğa yek kəkir tiyür,
Tolılığ buht teq tonqı qaşlıq (tiyür)

Qanlıq, buqac teq qaraqı tiyür,
Kaşğuk teq kara boy emki tiyür,
Burnunta boz bulıt önür tiyür,
Tamğakınta qara tütün taşıkır tiyür...

.....
..... aytur tiyür,
..... kentü kılmış kılınçı közünür tiyür,
Yir, Sub kuti ıǵlayur tiyür,
I ıǵaç kutı ulıyur tiyür.
Köni buyruk közüngüçe közünüpən,
Tanmış üzütüq tutupan
Tarazuk içintə olǵurtur tiyür.
Tarazuk aǵsar kılınçı aytıǵ bolur,
İrinçü kılmış kılınçı iştiq bolur.
Tetrü saçlıǵ qurtǵa yek kəlipənin
Tanmış üzütləriq tutupanın
Tünəriq tamuka tartar tiyür,
Töpüsin tonqtaru tıkar tiyür,
Tamudakı yeqlər tutar tiyür,
Munturmuntur yeqlər kəlır tiyür,
Mın ... [bergən urupan birgəsəyür] tiyür.
Öküş
Üzüt anta körür tiyür.
Ölüm kut kolupan bolmaz [tiyür].

Tərcüməsi:

Əsil, müdrük insanlar, (gəlin) toplanaq,
Tanrının yazısını dinləyək,
Dörd hakim Tanrıya tapınaq,
Dörd böyük dərdədən qurtaraq.

(Ey) dörd hakim Tanrını dananlar,
Tanrı sözünə məhəl qoymayanlar,

Qaranlıq şeytanlarına inananlar,
On minlərlə günah edənlər!

Axırda, olanın ölməsi var,
Qaranlıq cəhənnəmə düşməsi var,
On minlərlə şeytan gəlir deyirlər,
Dumanlıq şeytanları hökm edir deyirlər.

Qaranlıq gecə kimi üzərinə çökər deyirlər,
Sıxıntıya salır deyirlər,
Köksünə çökərək dəşik- dəşik edir deyirlər,
İnkərçi ruhlar bayıra çıxar deyirlər.

Tardic kimi vücudunu buraxır deyirlər,
Mal- dövləti orda qalır deyirlər,
Tərs, tüklü, qoca şeytan gəlir deyirlər,
Dolu bulud kimi, qara qaşlı (deyirlər).

Buğa kimi gözü qanlı deyirlər,
Keçi kimi qara əmcəkli deyirlər.
Burnundan boz bulud qalxır deyirlər,

Ağzından qara tüstü çıxır deyirlər...

.....
..... soruşar deyirlər,
Nə iş tutubsa, görünür deyirlər,
Yer, Su səadəti pozulur deyirlər,
Od, Su səadəti fəryad edir deyirlər,
Ot, Ağac səadəti inləyir deyirlər.
Ədalət hökmdarı güzgüdəki kimi
zühur edərək

İnkarçı ruhu yaxalayıb
Tərəziyə oturdur deyirlər.
Tərəzi qalxarsa tutduğu işlərə görə
sorgu- suala çəkilir,
Elədiyi pislilər dinlənilir.
Tərs, tüklü, qəea şeytan gəlib
İnkarçı ruqları yaxalayaraq
Qaranlıq cəhənnəmə doğru sürüklər deyirlər,
Təpəsi üstə oraya atar deyirlər,
Cəhənnəmdəki şeytanlar (onları) yaxalar
deyirlər,
Munturmuntur şeytanlar gəlir deyirlər,
[....Min qamçı vurub] döymək istər deyirlər.
Çoxlu
Ruh orada görür deyirlər,
Ölüm istər, ancaq tapa bilməz deyirlər.

Böyük ilahi

Alku biş ajunlarımınq umuğı,
Aryayışa
Ayançanq könqulin yükünqü,
Ayağlıq atlıq kanqım Mani burkanım.

Anuntumuz sizinqə
Asra könqülin yükünqəli.
Alınq amtı, umuğ, inağ,
Alkununq barça yükünçin.

Yükünür biz sizinqə
Yüz yüzəqütün bəru kirtqünçin.
Yükünmiş sayu arızun
Yügerü

..... biz sizinqə
.....
Ajunq kutqarğalı
.....

Alku ayıq kılınçlarımız
.....
..... kılınç tüşin okıttınqız.
.....

.....
..... inçqülük orunqa
..... nomlatınqız
Umuğ

Tamu yolu tutunqız,
.....
.....
.....

Umuqsuz bizni teq tınığlarqa
Umuğı
Utlı, sevinç
.....

Adınçığ uluğ kanqımız,
Ağınçsız könqül
Alqu tınığ oğlamnıq
Alp erti sansartın.

..... ıduk kanqımız,
Üstürti qodı inmərsər,
Üç
Öküş telim tınığlar boltı erti.

..... oruqunqızını
Yalınqular ara
..... ajuntakı tınığlarığ
.....

..... tınığlar ilkidə
Oruqunqız uçı
..... qutrultı
Umuğsuz, irinz, monqul, kal, ağuluğ yılkıta.

Tutçı uzüksüz munı teq
Toğumuğ ajunuğ unıtmaqlığ
Toz- toprakqa batılıp
Turkanu monqul ertilər.

Az nızvanıka ağukup
Artayu yoqadaturta
Amvardışnıq ot öze
Anqa yürünteq qıltnqız.

Övke nızvanı öze quturup
Öqsüz, könqülsüz ertilər.
Öz tözlərin okıtıp
Öqlərin, könqüllərin yığtnqız.

Biş ajuntakı tınığlarığ
Biliqsiz biliqdin önqi ödürtnqüz.
Bilgə biliqtə yaratdınqız
Firnibrenkə sanlıq qıltnqız.

Üztə bozta ulatı,
Öküş telim nızvanılar
Ögin könqülin azıtıp
Özlətür erti tınığlarığ.

Kasan, ıduk kanqımız,
Kalıqtın qodı intinqiz,
Kamıǵ tınıǵ oǵışı.....

.....
.....
.....
.....

..... sir edqü nomlarıǵ nomlayu.
Tört töqüm
..... kutqartıñız.

Sækiz türlüq emqäk
.....
Sedræksiz yiqi qılınçların
Səpən

.....
Yintəm tutçı yintsikü
Yirtinçüdəki
..... ukmadın.

İlişig tartıslıǵ
.....
İlkitə bərü atkanıp
..... tınıǵlar.

.....

.....
.....
.....

.....
..... tınıǵlar.
Orukunquz uçin bulmadın
Ulıñçıǵ sansarta qaltmuz.

Bilgə biliqliq şatn tiktinqiz,
Biş ajunuǵ irklətip ozǵurtunquz.
Bizni teq irinç tınıǵlar
Bilinmədin kəltimiz.

..... biz sizni teq
Burkanlıǵ Kün Tenqriq körgəli
Bukaǵutakılar əmgəkliq
Bu sansarta qaltımız.

Ertimliq menqikə ilinmişkə
Eşsiz, köni nomuǵ nomlatınqız.
Əmgəkliq taluytın keçürtünquz
Edqü nırvanka yakın ilttinqiz.

Botulmaqlıǵ ilqü tüpkə sınılmışlarka
Burkanlar uluşınqa barǵu yoluǵ körkittinqiz.
Buyanlıǵ Sumır taǵıǵ turqurtunquz,
..... ürlük bulturtunquz.

Küvənçliq suv küznekinqə soklunmuşlarka
Köni nomluğ köprügü körkittinqiz.
Könqülintəki yiq nomuğ okittinqiz,
..... ıduk ançmanka tutuztunquz.

Altı kaçığ öze azmışlarka
Ağmaq- inmək ajunlarığ körkittinqiz.
Avış tamu əmgəkin biltürtünqüz
Alkatmış biş qat Tenqri yirintə toğurtunquz.

Kutrulğu yol, yınqaklarığ tiləyü
Koptın sınqar il uluşlarığ kəztinqiz.
Kutqarğu tınlıqlarığ taptukta
Kodmadın kamığuni kutkartinqiz.

Oğatıp kəlmiş bizni teq tınlıqka
Evanqliun nom retniq nomlap qodtunquz.
Ozğu kutrulğu yol- yınqakığ
Ol nomta eşidip ukar biz.

Apam birük munı teq
Arığ nomuğ nomlap qodmasar,
Amtıka teqi yirtinçü,
Alkınmazmu erti tınlıqlar.

Türk burkanlarta kin intinqiz,
Tozkərinçsiz burkan kutın bultunquz.
Tük, tümən tınlıqlarığ kutkartinqiz,
Tünəriq tamutın tözüni ozğurtunquz.

Al, altağ, uzanmaqlarığ taşkarıp
Adınlarka asıqlıq işiq işləttinqiz,
Azmışlarka yolçı- yirçi boltunquz,
Ayıq kılınçlıq şimnu iliqintin ozğurtunquz.

.....könqüllüqləriq kutkartinqiz,
Teqilmiş közlər tinqiz,
Teqimliqçə işləriq işləttinqiz,
Tenqri yirinqə barğu köni yol körkittinqiz.

Yirtinçkə umuğ, mağ törüttünqüz,
Yiti aqlıq nomlarığ nomlattinqiz,
Yintəm ayıqta yaratıntaçılarığ tıdtinqiz,
Yiq üstünki orlar turqurtunquz.

Ayaqlarığ barça sizinqə əmtərtinqiz,
.....
..... irişməkiq sərkürtünqüz,
Amvardışımğ

Tolp sansarığ sizinqə anqıttirtinqiz,
Todunçsuz yaklarığ tutulturtunquz,
Toğumin, ajunun,
Turuğ, edqü, kılınçlıq işlarığ işləttinqiz.

Köz karaq,
Körü kanınçsız körkə körkünqüzni
.....
Körürlər erti sizinqə titrü.

.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....

Könqüli avyakirt
..... körməzlər.
Küçsüz, toruq kişilər
.....pınpunqlar.

Katıgı bedümiş pad
.....teqlükləri.
Kararmış könqüllük monqul...
..... qıvırqaq, saranlar,

Taluy, öqüztəki balıqlar,
..... ünqürintəki yek onqınlar,
.....
Takı amarı tınlıqlar.

Tenqrim, sizinqə.....
.....ersər, olar yeqü konquztın
Teqirmileyük
Tərkin tarıkur erti ançmandım.

..... sizinq körkünqüzni
Körmüş sayı
Küsəyürlər erti, birkərü
Küntəmək tı sizni körqü üçün.

Adakın yorıp sizni atayn,
Ağızmta sizni öqə alkayn.
Ançulayn amrar erti sizni törüqü
Anasın, babasın oğlam sevərçə.

Uluğ, yarlıkansusı könqülünq öze
Olarnı barça sığurup
Uluğ- aşığ tusu kılınqız,
.....

Özüq, yatıg adırtmadın
Özirkentinqiz yumkını.
Öz ötünqüz birtinqiz
Ülqüsüz sansız tınlıqlarka.

.....könqlünqüz öze
Kılınqız edqü tözüke.
Kılınmış edqünqürnünq tüşüntə
Kızığ oruntakılar barça öntilər.

Uzadı üzüksüz munı teq
Uluğ aşığ tusu kılınqız.
Ol buyanınqız tüşüntə
Utğurak burkan kutın bultunquz.

..... birlə karşısız
Tıltağun kılıu kəltinqiz.
..... tüşintə
Tıdığsız burkan kutın bultunquz.

Eşsiz iduk tilinqiz öze
Edqü tityük nomluğ retniq
Əsirgənçsizin üləyü yarlıkatinqiz
Emgəklilik tolğaqlıq tınlıqlarka.

Tınguluğ orunta özügin
..... Turkarn menqiliqin
..... Emgəkin körüp
Tadını umatın

Südmış yarça tittinqiz,
..... ayıq kılınçlıqlarıq
Suyurkayu, irinç kəyü yarlıkaninqiz
.....körkinçə.

Qamıq tınlıq oğuşı
Qararıq nızvamları öze
Qal, tilvə teq ertilər
Qaş içintə törümiş

(Səhifə düşmüşdür)

.....
.....
..... küzətip
Yanıncsız ajunka teqdilər.

İlkitə bərü kirik.....
..... uvşak kılınçlıq,
İkirçü könqüllüq yalnquklarka
..... adırtın okıttinqiz.

Uluğ, yarlıkançuçı könqül öze
Olarını barça sığurup
Ulmçıq ajunların tın qutqarıp
Ozğurtunquz sansartın.

Arımış könqüllüq kutluğlar
Ayı tərkkiyə tuyenup
Ayıqların bastılar,
Arhant kutın bultılar.

Atkağlıq vışaylıq menqilər,
Al, altağ, uzanmaklarıq öntürüp
.....
Asıq tusu kıltnıqız.

Küsençiq menqilər.....
Köni tözin unıtılmışlarka
Körk teqşürüp önqi
..... olarka.

Olar barça kamığun
Ol körküngüzni körmıştə
Oduun sansar emgəkintin
Ozğalı könqül turğurtı.

Yalanquklarınq oğlanınqa
Yarası körk körkitip
Yanturtunquz ayığ kılınçtın,
Yapşurmuş ilinmiş atkağtın.

Barğu yoluğ bilmədin
..... erti yalınquknunq.
Bar ililiq kök qalıq yüzintə
Baksılığ burkan Tenqri toğtunquz.

Sizni körüp tınlıqlar.....
Sizik könqüllərin tarıkartı.
Siz yarlıkamış yarlıkığ
Sımtağsız könqülün küzətdi.

Küzətmişçə
Könqültəki edqüləri
Kün küninqə önti,
Kün Tenqri teq yaruttı.

Yaruk biliqləri yalrıyu,
Yarlıkənçüsü könqülləri ökliyü,
Yarınçsızın ermək çaksapıtığ küzətü
Yalınayu turur tamutın oztılar.

Kirtgünç könqülləri.....
Kirtü törülərtə katıqlanu
Kirlıq ayığ kılınçığ kılmamaq,
Kirtü çaksapıtığ küzətdi.

Etüz ertimliqin sakınıp
Evtin, barktın öntilər.
Edqü nomlarta bışrunu
Etüz arığın ermək çaksapıtığ bütürti.

Adalığ orunlartın ozğuluğ
Arığ nomlarta katıqlanu
Anusaqan orduta toğğu üçün
Ağır arığın ermək çaksapıtığ küzətı.

Kut koluntılar tözüqü
Kutlığ yolınça yorıqalı.
Korkınçığ sansartın örqü öze
Kutlığ çığayın ermək çaksapıtığ bütürti.

Ürlüksüz nomlarığ bükünüp
Üç yanlak yolka korkınçın
Üstünki, yiq orunta toğğalı
Üç tamqalarığ bütürti.

Tenqrim, sizni körmiştə ök.
Telim öküş tınlıqlar
..... ozğalı
.....

(Səhifə düşmüşdür)

.....
.....
..... yiti yükünçüq
Sımtağsız könqül.....

Közünürtəki
Kinintə üç yanlak volta.....
..... ölümində

(Səhifə düşmüşdür)

..... tavrantı,
Küsəsərlər tınlıqlar
Közük yumup açğınça
Körüntünqüz

.....yarası
Tözkerinçsiz
.....tınlıqlarığ.
Tözünü birtəm

(Səhifə düşmüşdür)

Alqış, başık sözləqüq,
Ayığ kılınçığ ökünqüq,
Amvardışın kılıp yığınquq
Ayu yarlıkadınqız olarka.

Bulğanyuk könqüllüq tınlıqlar
Bu yarlıkınıqızını işitip
Buyanlığ taluy, öqüzük akıtıp
Burkanlar uluşınta toğtılar.

Adın tümkə könqüllər
Arığ yollarta yorıp
Amvardışın kılıtlar,
Anuşaqan orduta toğtılar.

Yinçürü töpün yüknyr biz
Yiq üstünki Tenqrimiz sizinqə,
Yirtinçüdəki tınlıqlar
Yintəm nırbanta toğzunlar.

Ayançanq könqülin yükünür biz
Alku yirtinçüdəki tınlıqlar.
Alp adalarıntın ozzunlar
Amrılmış nırvanığ tapzunlar.

Ögə yükünmiş buyanıımız tüsintə
Üstünki, altınki Tenqrilərininq,
Önqi- önqi kut vaxşiklərininq
Üstəlzün Tenqridəm küçləri.

(Səhifə düşmüşdür)

Tərcüməsi:

Beş aləmin hamısının ümidi,
Aryayışa

Hörmətçil könül ilə (sənə) təzim edirəm,
Hamının saydığı şöhrətli atam,
Mani burhanım.

Sizin hüsurunuza yığışdıq
Təvazökar könüllə təzim etmək üçün.
İndi qəbul edin, (ey) ümidimiz, inancımız,
Hamının bütün bu təzimlərini.

Sizə təzim edirik
İnamla- hörmətlə yüz- yüz illərdən bəri.
Hörmətlə təzim etdikcə
Saflaşaraq

..... biz sizə
.....
Dünyanı xilas etmək üçün
.....

Bütün günahlarımızı
.....
.....əməllərin qarşılığım öyrətdiniz.
.....
.....

..... hüsur yerinə
..... bildirdiniz
Ümid

Cəhənnəmin yolunu bağladımız,
.....
.....

Bizim kimi ümitsiz məxluqlara
Ümidi
Şükran, sevinc

Seçilmiş ulu atamız,
Sarsılmaz könül.....
Cəmi bəşər övladının
Samsaradan (xilas) çətin idi.

..... müqəddəs atamız,
Yuxarıdan aşağıya enməsəydiniz,
Üç
Əyri yola düşərdilər bu saysız məxluqlar.

..... yolunuzu
İnsanlar arasında
..... dünyadakı məxluqları
.....
.....məxluqlar əvvəlcə də

Yolunuzun əvvəli

..... xilas oldu
Ümidsiz, aciz, düşüncəsiz, ağılsız,
zəhərli heyvanlardan.

Hər zaman durmadan beləcə
Dünyaya gəlməyi, dünyanı unudaraq
Toz- torpağa qərq olub
Düşüncəsiz bir halda idilər.

Ayı ehtirası ilə zəhərlənərək
Pozulub yox olmaqda ikən
Amvardışın otu ilə
Onlara əlac etdiniz.

Öfgə ehtirası ilə quduraraq
Ağılsız, düşüncəsiz idilər.
Əsillərini öyrədərək
Ağıllarını başlarına gətirdiniz,
hisslərini cilovladınız.

Beş dünyanın məxluqlarını
Nadanlıq içindən çıxartdınız.
Onlara hikmət verdiniz,
Parinirvana mənsub etdiniz.

Kin başda olmaqla hər cür qəbahət,
Çoxlu sayda ehtiraslar
Ağlını, hissələrini azdıraraq
Məxluqlara durmadan əziyyət verirdi.

Nə zaman ki, əziz atamız,
Göydən yerə endiniz,
Məxluqlar zümrəsinin hamısını

.....

.....

.....

.....

.....

.....

..... yaxşı təlqinlər etdiniz.

Dörd doğum.....

..... xilas etdiniz.

Səkkiz cür əziyyət

.....

Seyrəlməyən, sıx hərəkətlərini

Sopən

.....

Hər zaman durmadan yintsikü

Yer üzündəki

..... anlamadan.

Dartan, dartışdıran

.....

İlk vaxtlardan (ona) bağlanaraq

..... məxluqlar.

.....
.....
.....
.....

.....
..... məxluqlar.
Yolunuzun ucunu tapmadan
Dağılmaqda olan samsarada qaldıq.

Hikmət nərdivanını qurdunuz,
Beş dünyanı onunla qurtardınız.
Bizim kimi zavallı məxluqlar
Bilmədən gəldik.

..... biz sizin kimi
Bürhan Gün Tanrını görmək üçün
Zincirlənmiş olaraq əziyyətlə
Bu samsarada qaldıq.

Keçici hüzurə inananlara
Əvəzsiz, həqiqi yolu göstərdiniz.
Əziyyət dənizindən keçirdiniz,
Müqəddəs nirvanaya yaxınlaşdırdınız.

Saf olmayan əsaslara sarılmışlara
Bürhanlar yurduna gedən yolu göstərdiniz.
Müqəddəs əməllərdən Şumeru
dağını dikətdiniz,
..... əbədiyyə qovuşdurdunuz.

Güvənlik çayının kölgəsindən kor olanlara
Həqiqi inamın körpüsünü göstərdiniz.
Könüllərindəki doğru inamı bildirdiniz,
... müqəddəs əllərə təslim etdiniz.

Altı səbəbə görə yolunu azmışlara
Qalxmaq- düşmək aləmlərini göstərdiniz,
Avici cəhənnəminin əzabını bildirdiniz,
(Onları) tanrıların beş qatlı məsud
yurdunda doğdurdunuz.

Qurtulmanın yol- yolağasını arayaraq
Dünyanın hər tərəfindəki ölkələri gəzdiniz.
Qurtarılacaq məxluqları tapdıqda
Qoymadan hamısını qurtardınız.

Yolunu azmış bizim kimi məxluqlara
Yevangeliya qanununun mahiyyətini
izah etdiniz.

Keçib qurtulma yol- yolağasını
Biz bu qanundan çəhidib öyrənirik.

Ancaq bu qədər
Müqəddəs qanunlar qoymasaydı,
İndiyə qədər (bu) yer üzü,
(Bu) məxluqlar məhv olmayacaqmıydılar?

Güclü bürhanlardan sonra (yerə) endiniz,
Əslinə çatmaq mümkün olmayan

bürhan xoşbəxtliyini tapdınız.
Saysız, on minlərcə məxluqu qurtardınız,
(Onları) qaranlıq cəhənnəmdən
çəkib çıxardınız.

Hiylə, yalan, tənbellikləri atıb
Başqaları üçün faydalı işlər gördünüz,
(Yolunu) azanlara yol-yer göstərən oldunuz,
(Onları) günah şeytanının əlindən aldınız.

Könlü olanları qurtardınız,
Korlaşmış gözləri açdınız,
Əyri işləri düz işə çevirdiniz,
Tanrıya gedən doğru yolu göstərdiniz.

Yer üzünə ümid, dayaq yaratdınız,
Yeddi yüksəklik qanununu verdiniz,
Yaradılmışları qəflətdə
yaşamağa qoymadınız,
(Onlara) ən yaxşı yerlər hazırladınız.

Bütün ehtiramları özünüə yönəldiniz,
.....
.....(məqsədə) çatmağı təşkil etdiniz,
Amvarşanı

Bütün samsaranı özünüə itaət etdirdiniz,
Doymaq bilməyən şeytanları əsir etdiniz,
Doğumunu, dünyasını

Duru, müqəddəs, faydalı işlər gördünüz.

Göz bəbəyi
Görüb doyulmaz gözəl simanızı
.....
Sizdən gözlərini ayırmazdılar.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Könülü avyarkta
..... görməzlər.
Gücsüz, zəif adamlar
..... pinqpunqlar.

Qatığı böyümüş pad
..... korluqları.
Könlü qaralmış, ağılsız.....
..... xəsislər, sırtıqlar,

Dəniz, çaydakı balıqlar,
.....deşiklərindəki şeytanlar,
.....
Başqa cəmi məxluqlar,

Tanrım, sizə

..... isə, yeyilən böcəkdən
Dəyirmiləyərək
Dərhal məclisdən uzaqlaşdırlar.

..... sizin simanızı
Gördükdə

Darıxırdılar, bir dəfə
Sizi görməyi arzulayırdılar.

Həmişə sizin adınızı anaraq yeriyirlər,
Ağızlarında sizi tərifləyib alqışlayırlar.
Sizi də məhz elə sevdilər, neçə ki,
Analarını, atalarını övladlar (elə) sevdilər.

Böyük, mərhəmətli könlünüzdə
Onların hamısını sığışdırıb
(Onlara) böyük imkanlar verdiniz,
.....

Özününkünü, yadı ayırmadan
Hamısını qəbul etdiniz.
Öz öyüdlərinizi verdiniz
Təlsiz, bədbəxt insanlara.

..... könlünüzdə
Hamıya yaxşılıq etdiniz.
Elədiyiniz (bu) yaxşılıq nəticəsində
Sıxıntıdakılar hamısı qurtardı.

Hər zaman durmadan beləcə
Böyük imkanlar verdiniz.
O mərhəmətiniz sayəsində
Bütünlüklə bürhan xoşbəxtliyini tapdınız.

..... ilə qarşılıqsız
Lazım olanları edə bildiniz.

..... sayəsində
Əvəzsiz bürhan xoşbəxtliyini tapdınız.

Əvəzsiz müqəddəs diliniz ilə
Yaxşılıq deyilən qanunun mahiyyətini
Əsirgəməyərək paylayıb, dağıdıb lütf etdiniz
Əzabkeş, zəhmətkeş məxluqlara.

Sakitcə dinlənmə yerində
..... ardıcıl hüsur içində
..... əziyyətlərini görüb
Dayana bilmədin

Tüpürülmüş kimi atdınız
..... günahlarım
Mərhəmətlə, şəfqətlə bağışladınız
..... görüncə.

Bütün canlı varlıqlar
Qaranlıq nizvanlar ilə
Ağılsız, şüursuz idilər
Qabıq içində doğulmuş (kimi).

(Səhifə düşmüşdür)

.....
.....
..... gözləyib
Dönüşü mümkünsüz dünyaya gəldilər.

İlk zamanlardan bəri kirlənmiş.....
..... zəif hərəkətli,
Könlü tərəddüdlü insanlara
..... fərqlərini öyrətdiniz.

Ulu, mərhəmətli könül ilə
Onların hamısını əhatə edərək
Baş- ayaq dünyalarından qurtarıb
Samsaradan aldınız.

Saflaşmış könüllü xoşbəxtlər
Çox tez dərk edərək
Günahlarını aradan qaldırdılar,
Arhant xoşbəxtliyini tapdılar.

(Onları) dünyaya bağlayan maraqlarını,
Hiylə, yalan, tənbelliklərini aradan qaldırıb
.....
Çox mərhəmətlər etdiniz.

Arzulanan maraqlar.....
Əsl köklərini unudanlara
Başqa bir şəkllə girərək

..... onlara.

Onların hamısı birlikdə
O gözəl simanızı görəncə
Ağır samsara əziyyətindən
Könüllərində qurtarmaq istəyi yarandı.

Bəşər övladına
Məhrəm simanızı göstərib
(Onları) günah əməllərdən uzaqlaşdırdınız,
Dünya malına hərislikdən qurtardınız.

Gedəcəyi yolu bilmədən
..... insanların idi.

Bar ililiq (?) göy üzündə
Öyrədici bürhan Tanrı olaraq doğuldunuz.

Sizi görən məxluqlar
Könüllərindəki şübhələri buraxdılar.
Sizin buyurduğunuz buyruqları
Həvəslə gözlədilər.

Gözlədikə
Könüllərdəki yaxşılıqları
Gündən- günə artdı,
Gün Tanrı kimi işıq saçdı.

İşıqlı bilgiləri parlayaraq,
Mərhəmətli könülləri açaraq,

Günahsız olmağın yolunu tutaraq
Yanıb duran cəhənnəmdən qurtardılar.

İmanlı könülləri.....
Doğru qanunlara əyilərək
Kirlə günahları işləməməyi,
Əsil əməlləri yerinə yetirməyi göz
önünə aldılar.

Vücudun keçici olduğunu düşünüb
Ev- eşiklərini atdılar.
Müqəddəs adətlərə əməl edərək
Bədənin təmizliyi əmrini yerinə yetirdilər.

Təhlükəli yerlərdən keçirən
Saf qanunlardan ayrılmayaraq

Ölümsüzlər sarayında doğulmaq üçün
Dilin saflığı yolundan ayrılmamağı gözlədilər.

Xoşbəxtlik diləyərək
Xoşbəxtlik yolu ilə gedib
Qorxunc samsaradan qurtarmaqla
Fəqir xoşbəxtliyinə çatmaq yolunu tutdular.

Keçici qanunları buraxıb,
Üç yanlış yolun qorxusu ilə,
Üstün, yaxşı yerdə doğulmaq üçün
Üç əlaməti gözlədilər.

Tanrım, sizi görüncə dərhal

Sonsuz sayda məxluqlar
.....qurtarmaq üçün
(Səhifə düşmüşdür)

.....
.....
.....yeddi ibadət....
Şəfqətli könül

Görünən
Nəticədə üç yanlış yolda.....
..... ölümündə.

(Səhifə düşmüşdür)

..... davrandı,
Məxluqları diləsələr.....
Gözlərini yumub- açınca
Göründünüz.....

..... yaraşaraq
Əslinə çatmaq mümkün olmayan
.....məxluqları
Hamısının

.....
.....
.....

(Səhifə düşmüşdür)

.....

Alqış, dua etməyi,
Günahlardan tövbə eləməyi,
İcma halında toplanmağı
Onlara lüt ilə bildirdiniz.

Bulanıq könüllü məxluqlar
Bu əmrinizi eşidib
Savab dənizini, çayını axıdıb
Bürhanlar yurdunda doğuldular.

Başqa anlaşıqz könüllər
Təmiz yollarda yüyürüb
İcma meydana gətirdilər,
Ölümsüzlük sarayında yenidən doğuldular.

Önünüzdə hörmətlə səcdə edirik,
(Ey) ən uca Tanrımız, sizə (ki),
Yer üzündəki məxluqlar
İrəlidə nirvanada doğulsunlar.

Lütfkar könüllə sizin önünüzdə əyilirik (ki),
Yer üzündəki bütün məxluqlar
Böyük təhlükələrdən qurtarsınlar,
Müqəddəs nirvananı tapsınlar.

Öyərək səcdə etdiyimizin iltifatı sayəsində
Yuxarıdakı, aşağıdakı Tanrıların,
Ayrı-ayrı xoşbəxtlik ruhlarının
İlahi gücləri artsın.

(Səhifə düşmüşdür)

Aprınçur Tigin

İlahi

[Bizniq Tenqrimiz ed] qüsi redni tiyür,
[Bizniq Tenqrimiz ed] qüsi redni tiyür.
[Redni] də yig meninq edqü [tenq]rim,
alpım, bekrəkim!
Rednidə yig meninq Tenqrim, alpım, bekrəkim!

Biləgüsüz yiti vaj [ır ti] yür,
Biləgüsüz yiti vaj[r tiyür].
Vajırda ötvi biliqliqim, tüzünüm, yazukum,
Vajırda ötvi biliqliqim, bilqəm, yanqam!

Kün Tenqri yarukın teq köküzlüqüm, bilqəm,
Kün Tenqri yarukın teq köküzlüqüm, bilqəm.
Körtlə, tüzün Tenqrim, külüqüm, küzünsüm!
Körtlə, tüzün Tenqrim, burkanım, bulunçusuzum!

Tərcüməsi:

Bizim Tanrımızın yaxşılığı cövhərdir deyirlər,
Bizim Tanrımızın yaxşılığı cövhərdir deyirlər.
Cövhərdən daha üstün gözəl Tanrım,
igidim, qüdrətlim!
Cövhərdən daha üstün gözəl Tanrım,
igidim, qüdrətlim!

Bilinmədən kəsər almaz deyirlər,
Bilinmədən kəsər almaz deyirlər.
Almazdan daha kəskindir mənim hikmət
sahibim, əsillim, işiğim,
Almazdan daha kəskindir mənim hikmət
sahibim, müdrikim, filim!

Mənim, Gün Tanrının işiği kimi,
köküslüm, müdrikim,
Mənim, Gün Tanrı işiği kimi, köküslüm, müdrikim.
Gözəl, əsil Tanrım, şöhrətlim, qoruyucum!
Gözəl, əsil Tanrım, bürhanım, bulunmazım!

İlahi

A
Adınçığ amrak
Amrak öz kiəm

Kasınçığımın ö[yü] kadğurar mən,
Kadğurduk[ça], kaşı körtləm,
Kavışığsayur mən.

Öz amrakımın öyür mən,
Öyü evirir mən odü.../ çün
Öz amrak[ımın] öpüksəyir mən.

Barayın tisər, bağ amrakım,
Baru yimə umaz mən,
Bağırsakım!

Kirəyim tisər, kiçiqkiyəm,
Kirü yimə umaz mən,
Kin, yıpar yıdlıgım.

Yaruk Tenqrilər yazlıkazın;
Yavaşım birlə - - -
Yakışpan adılmasım.

Küçlüq priştilər küç bircün,
Közi karam birlə
Külüşügin oluralım.

Tərcüməsi:

A
Taysız- bərabərsiz sevgili
Sevgili canım

Cananı düşünüb həsrət çəkirəm,
Həsrət çəkdikə, qaş[lar]ı gözəlim,
(Sənə) qovuşmaq istəyirəm.

Öz sevgilimi düşünürəm,
Düşünüb- düşünüb ... durduqca
Sevgilimi öpmək istəyirəm.

Gedim desəm də, gözəl sevgilim,
Gedə bilmirəm,
Mərhəmətlim!..

Gəlim desəm də, kiçiciyim,
Gələ bilmirəm,
Ənbər, müşk qoxulum!..

İşıqlı Tanrılar əmr etsin;
Yumşaq təbiətlimlə.....
Qovuşub ayrılmayaq.

Qüdrətli mələklər qüvvət versin,
Gözü qaram ilə
Gülə- gülə oturaq.

Türk buddist şeri

İlahi

Adkaşu turur kat- kat tağta,
Amıl, ağlak aranyadanta,
Artuç, sogüt altınnta,
Akar suvlukta,
Amrançığın uçdaçı kuşkialar
Tirinlik kunrağlıkta,
Adkağsızın mənqi teqinqülük ol
Anı teq orunlarta!..

İç, terinq, kat, bük tağta,
İrtəki, söki aranyadanta,
İdiz, tikim kayalık başğukluğ erip,
İdi tikisiztə
İmirt, çoğurt söğüt arasınta,
İnçqekic suv kıdığınta
İlinməksizin dyan olurğuluğ ol
Ani teq orunlarta!..

Sengiz, bulunq terinq tağta,
Sevqliq aranyadanta,
Serməlip akar suvluğ erip

Sər- sem ağlakta
Sərilip anta
Sərə yalnqızın nom menqisin teqinqülük ol
Ani teq orunlarta!..

Kökərip turur körklük tağta,
Könqül yarası ağlak orunta,
Köp yiqi təlim sögütlük erip,
Köpürüp turur kölmən suvlukta
Köz başlar kasıqların yığınıp,
Körünmiş bililmişə orunlarta,
Küsənçiqsizin mənqi teqingülük ol
Ani teq orunlarta!..

Tərcüməsi:

Ard- arda duran qat- qat dağlarda,
Sakit, tənha aranyadanada,
Ardıç, söyüd altında,
Axar sular ətrafında,
Yığılıb toplaşdıqları məkanda
Heç bir şeyə bağlanmadan hüzura can at
Məhz belə yerlərdə!..

İç- içə, dərin (dərəli), qat- qat,
büküm- büküm dağlarda,
Köhnə, qədim aranyadanda,
Yüksək, tökmə qayalıqların basqısı altında,
Tam sakitlikdə,
Bəstəboy, çoxlu söyüdlər arasında,

İnci sular qırağında
Hər bir şeydən vaz keçib dhyanaya dal
Məhz belə yerlərdə!..

Dərin (dərəli) dağların bir
güşəsində, ətəyində,
Sevimli aranyadanda,
Süzülüb axan sular arasında,
Səssiz- küysüz bir genişlikdə
Oraya sərilib
Səbrlə, yalnızca qanun- adət hüzuruna
can at
Məhz belə yerlərdə!..

Yaşıllaşan gözəl dağlarda,
Könlün xoşlandığı geniş yerlərdə,
Sıx söyüdlüklərdə,
Qaynayıb daşan göl suları arasında,
Gözdən başlamış aşağıya qədər bədənin
hər cür istəyindən imtina edib
Hər şeyin göründüyü, bilindiği kimi
olduğu yerlərdə,
Heç nəyə küsənmədən hüzura can at
Məhz belə yerlərdə!..

İlahi

Şamat vipaşyan- ikidin sınqar
Şadu yanı teq utru tuşlar.
Şasın, öd, eriq, edqü nomlarlığ
Şanlığ, bəlqülüq tapduları körşi
Şandapur yolın körkidü birməklig
Şakdılığ küçi ertinqü uluğ
Şakımumu atlığ uğanlar arşısı
Şanda bakşika yükünürmən!

Yad özə artançsız, yanınçsız tözlüq,
Yavalduru udaçı, yanqğarınçsız işliq,
Yavalmaz, təprəmöz, yanqı arığ vaşır,
Yavrimaz, artamaz, yarp, kadığ tonq şır...
Yavlak şımnuluğ yağısın udup
Yança- iyindəçi tip yadılmış atlığ
Yalanquknunq, tenqrininq yalanquz bakşısı
Yalınliq- çoğluğka yükünürmən!

Etüzi münsüz bolmakda uladı
Enqreyük nomluğ yarukın ıdıp
Eqşümüş buyanlıq tınlıqlarığ
Emqəqliq tüntin ertürdəçi
Erksinmək başlap altı türlüq
Edqü adruklar ad yörüqlüq,

Ekqinçiq ıduk erdini yalınliğ
Edqü barmışka yükünürmən!

Könqül töziliq akaş yüüzintə
Körmək bilməqliq bulıt özidip
Küsüşliq kün çoğın kölidü tudup,
Küsənçiq nomluğ yağmur yağıdıp
Köp vaynikilər kuşalamulın
Köpirdü yaşardı öklidü udaçı
Kür luular erkliqi iliq kan atlığ
Kükürt ünlüqkə yükünürmən!

Anantımadı başlağsız, uzun,
Ağlansığ sansar içindəki
Arasız, oksuz ağıtnu inə
Altı yollarta təqsini turur
Aranz, umuğsuz tınlıqlarığ
Açıq əmgəktin oşğurdaçı
Artukrağ kınığ katığlanmanlıq
Alpağut ərkə yükünürmən!

Öşəliksiz çın kirtü nom tözin
Ötkürü bilqəli umamak özə
Ürlüksüz sansarka korkınç öridip
Öz asiqınta evrildəçi
Ülüş tenqinçə tuyunmuşlarığ
Ürlüklüq mənqikə teqürgəli
Üzüksür, turkaru katığlanmakta
Ögirdəçikə yükünürmən!

Toğum ulayur nişvanı kılınçlığı
Topulup önünçsüz bərk yiqi arıqlığı
Tuyunmaq tözlüq yalını özə
Topça kalısız tuyu örtədəçi
Tutçı yarukluğ çuvalapırabası
Tokılığ körklə munçuktın erdmış,
Tolu, təqirmi erdini oot atlığ
Tolpta çavıkmışka yükünürmən!

İlkisiz uşun sansartın bərü
İrkilü kəlmış tsuy irinçülük
İriq, katıq, yanlak içkəklər özə
Isırdılmaktın kutsıradılmış
İrinç, əmgəkkə başıdılmışlarığ
İkiləyü yana kutadturdaçı
Iduk erdini ülüqlük, kutluğ
İdi igəkə yükünürmən!

Bilqülük nomluğ antırını tiqmə
Biliqsiz biliqliq karanqu tüntə
Birtin uç aşmışlarka
Bir tək köni yol körkidü birip
Birtəmliq tuşka təqürdəçi
Bilqə biliqliq aytakı yarukluğ
Bilgin yirçikə yükünürmən!

Altı paramut, tört içkərməkliq
Al altağlarda ilkəvsüklənü
Atyandık bolup yanqılmışlarığ
Aryamarq yolça uduztaçı
Arıtı tıdıqsız tenqridəm közin

Alku ödtə körüp, umuğ boldaçı
Amuğatarşını, kuruqsuz kördəçi
Arıqın kəlmışkə yükünürmən!

Raqa, az başlap ayıq nomlarlıq
Rakşaz oğuşluğ ada kıladaçı
Rahu özə abıdılmaksız
Raca iliq kan erkinqə təqmış
Rasayan tatıqlıq nomluğ suv akıdıp
Rama oğrünçüq öklitdəçi
Ratnaçantıra erdini ay tenqri
Raşmı yarukluğka yükünürmən!

Nyama yamani, bilqülük nomluğ
Nirvana alku tıdıqlarınmq
Nısdə birakına birtəm kidməki,
Nyaya yörük yolınça barıp
Nıtya töz, ürlük, nıradma, mənənsiz,
Nıruda öçmiş, teqşilməksiz
Nırvanlıq orunta edqüti ornaşmış
Nırmala kirsizkə yükünürmən!

Ünlük adkağtın önmiş ertmiş,
Önqdünki uçta tutulmaduk,
Üşülmək körümtin önqi kıdmış,
Üşlünçü tüptə içikmədük,
Üçli- törtli bəlqükə tayaklıq,
Öd atlıq santa tüşrilmədük,
Örük, amrılmış vımalə kirsiz
Öz töri arıqka yükünürmən!

Tanqsuk, ed tavarlar özə
Tapınça mənqlər teqintürdəçi
Taplağka yarası nom nomlamaktın
Tanuklağıluğ töş buldurtaçı
Takı artukrak korkınçsız kılıp
Tar, sıkış emgəktin kutulturdaçı

Tada tıvaki birməktə titimliğ
Tartınçlığ kanqınika yükünürmən!

Prakartı tip adkandaçı,
Pradan kılğu tip nomladaçı,
Pratıdyasan budpad nomuğ aşır
Pračapadika inanmışlarınq
Prašva kılı sözləşməkliq,
Pradıvanların küçsiretdəçi
Brahmaçarı arığ yoriğliğ
Brahmanı atlığka yükünürmən!

Adtın, bəlqütin adırılmış tözlüq,
Adruk, tanqsuk, artuk inçqə işliq,
Anasırana tatu tiqmə
Akığsız oğuş nomluğ etüzlüq,
Alku nom tayakı ada- kanq tidmiş,
Arığ brahmı, çın azrua birmiş,
Adı kötrilmiş brahmatadı atlığ
Ayağka təqimliqkə yükünürmən!

Sordapan arhantta ulatılarnıq
Sunasıru tatğanğu küsənqülüqi,
Sudanı başdınlıq edqü ərənlərnıq

Sora işdəyü tiləqülüqi
Sokışmış, tuşuşmış avantlıqlarnıñ
Suvsuşın kandurup ögürtqülüqi,
Soğançığ, edqü, çın- köni nomluğ
Suv tenqrisinqə yükünürmən!

Başlağsız uşun sansartın bərü
Balapardağcan bolmak oğırında
Baramarta yiq yöriq tözinqə karşı
Bar- yok timəkliq iki uçuğ tudup
Başın idturunmuş yadyadatı teq
Bağlıluğ ortun yol yanqılmışlarınq
Başçı, uduşğakı badıra şiri atlığ
Bakşım, sizinqə yükünürmən!

Çaduraşıdı saransirikə
Çak ülgü sanı səkiz tümən tört minq
Çarıtlar özə basıdılmaklığ
Çalığ şişikə çalsıkmışlarka
Çamsız öqirqü suviq burdiqliq,
Çak soka nomluğ mənqi birdəçi
Çandana şiri çından ülüqlüq,
Çavıkmış küülüqkə yükünürmən!

Təmir, tuç, kümüş, altun tilqənliq
Təqşindürtəçi kanlar başdınlıq
Tenqri, yalnqok ərkiqlərintə
Təlim oğurın ertmiş aşunmuş,
Tənqərqülüksüz çoğluğ, yalınlıq,
Təprətqülüksüz küçlüq, küsünlüq

Tənqsiz, ülüsüz, edqü, adrukluğ
Tenqrim, sizinqə yükünürmən!

Yadta örtə bir teq yapa yadılmış,
Yarlıkanançuçı könqül özidip,
Yaradınğuluğ edqü nomlarta
Yanq, kip birənəkliq yarukın ıdıp
Yanqılmak tözliq karanqkuların
Yana toğmaksız kılıu öçürdöçi,
Yaruk, yaltrıq, kutluğ, ülüqlüq
Yarutdaçıka yükünürmən!

Busandurtaçı nızvanılarnıq
Bulğandurmaklıq küçlərin kevip
Busita ulatı yoriğlar özə
Buyanın, bilqə biliqin yıvıp
Buşulmaz, ardamaz nırvan mənqisin
Bulğuluğ küsüşi üz büdmış, kanmış
Busuşsuz, kutluğ aşuka şiri
Burkan kutınqa yükünürmən!

Nandı mukdı önqi- önqi taplağlıq
Namurup, ad, öngtə tudulmuşlarnıq
Nayut asanki koldı sanınça
Naraka seviqsiz emgəklərintə
Nata umuğ mağ bolğalı udaçı,
Nara sınha ıduk yalınquk arslanı
Narayana şiri küçlüq küsünlüq
Nayaka yirçikə yükünürmən!

Körü kanınçsız lakşan ayraklıq
Köşünü turur etüz idiqi,
Köz kaçıqlarıq kutadurdaçı,
Könqül ərkliq oğirtürdöçi
Küsənçiq lınhua kutluğ, ülüqlüq,
Küsəmiş küsüşüq top kandurtaçı
Köpkə asığlıq kusuma şiri atlıq
Köni tuyunmışka yükünürmən!

Baramaarda, çın, yiq yörüqlüq,
Barıvısutı, tözi arıq, süzük,
Bağ kusuk tiqli kir yolatmaksız,
Badma çiyuda, lınhua yaltrıqlıq,
Bar- kəl kılmaklıq bügülməki,
Barçaka aşıqlıq ad- mənqqal bolmış
Bavağr tüplüq lokatadununq
Başçı idisinqə yükünürmən!

Dranı samadı nomların tolu
Darma pıdaka ağılık tutdaçı
Daşabal on küçlüq tuyunmuşlarlıq
Danı şırışdı baylar ornağı
Dartavaçıra bək katıq vaşır
Datu oğuşnunq adı, manqqalı
Danaşiri atlıq ed- tavar kutluğ
Dakşınaki dıntarka yükünürmən!

Uşun sansarlıq ootluğ ev içində
Utru- tetrü bar- kəl kıladaçı
Uğusuz, sərgüsüz, unçsuz, ködrünçsüz
Ulinçıq emgəkkə sokışmışlarlıq

Uşadı turkaru öyü ödikləyü.
Unıtmadaçı umuğı inağı
Uluğ tuyunmuş sımartı şiri atlığ
Uğanlar kanınqa yükünürmən!

Suksınmak tözliq azta uladı
Sun kəlqininqə tokıdılmışlarığ
Sudur, başdınqlıq edqü nomlarığ
Sunmuş iliqi özə tartıp taşkarıp
Soka umuğ inağ bolqalı umaktın
Soğançığ, edqü ad, küü ildinür
Suuparı kirtida namatiyaşiri atlığ
Sorıkmış bilginkə yükünürmən!

İlki tözi arığ bilqə biliqliq
İdiz uçruğluğ tuğ özü tikip
İgid sakınçlıq yad yağılarığ
Irak teşqürü kaçurmak özə
İçtin sınqarkı köni yorıqlıq
İlin- uluşın uz küşetdəçi
İndirakidu tuvaça raca-
Iduk iliqkə yükünürmən!

Manuçap rıdı küü kəliq özə
Manqlayı kəzə bar- kəl kıldaçı
Manuşa yalınquk başdınqlıqlarınq
Maytrı könqüllüq, çın edqü öqlisi
Mayaçal yilvi toor, al, altağ özə
Matyamarq yolça uz başladaçı
Maha puruş, uluğ ər, suu- vikiranda şiri,
Manqqalım, sizinqə yükünürmən!

Akığsız oğuşın atrılıp önmiş,
Adruk- adruk etüzləri özə
Anaqat, kəlmədük öd tükəqinçə
Adınlar asığın kılquluğ iştə
Arasız, oksız bar- kəl kılğalı
Arduk bərk katıq küsüş turqurmuş

Ağınçsız kınığlıq vikirandaqamini,
Ataçım, sizinqə yükünürmən!

Tüküni kırk səkiz edqü nomlarığ,
Töşütə yatılmış yaruk yaltrıqlıq
Tükəşiqçə uz tüməki idiqi
Tükəl, eqsüksüz, kutluğ, ülüqlüq,
Tük tümən türlüq tanqsuk edlərin
Töşkərqülüqsüz çoğluğ, yalınlıq,
Tünəriq sansarnınq yaruk yulası,
Tüpkəru tuymışka yükünürmən!

Küsəmiş küsüşüq top kanturdaçı,
Kötrülmə ağır erdini tözlüq,
Küdən nışvanılığ kir yuklunmaksız,
Körklənü açılmış lınhua oğuşluğ,
Könqül tüluki küü kəliq özə,
Köpnünq asığın ta tutçı evrildəçi
Köni tuyunmak bilqə biliqliq
Kütidmiş çoğluğka yükünürmən!

Çiçə əgsüksüz küsüş kanturur,
Çıntamanı teq bərkin bulğuluğ

Çimsiz, silvisiz, münsüz, kadağsız,
Çınlayu udumbar alp tapışğuluğ
Çığsız, ülqüsüz edqü nomlarlığ
Çıbıki, budıki yapa yatılmış
Çinsu nom tözintə uz ornaşığlığ
Çın sala söğütkə yükünürmən!

Una bu soka bizni osuğluğ
Oğadıp kalmış tınlıqlarığ oğrap
Upalı sudurta ötündürülmüş,
Uğan arşı özə uz nomladılmış
Otuz beş burkanlarka yükünmiş üçün
Utğurak teqinqü kılınçım önüp
Umuğsuzlarka umuğ boldaçı
Uluğ tuyunmış bolmakım bolzun.

Tərcüməsi:

Samatha vipasyana - iki tərəfdə
Nərdivan qolları kimi qarşı- qarşıyadır.
Sasana, öyüd, nəsihət, müqəddəs qanunların
Şanlı, bəlli tapduları körşi (?).
Şandapur yolunu göstərmək üçün
Şaktı gücü, fəvqəladə dərəcədə böyük
Sakyamuni adlı qüdrətlər zahidi
Santa baxşıya ibadət edirəm!

Yad təsirlə pozulmaz, dəyişməz dayaqlı,
Sakitləşdirməyə qadir, yanılmaz əməlli,
Dayanmaz, yerindən qopmaz, saf təbiətli vajra,

Zəifləməz, pozulmaz, sağlam, sərt tonq şir...
Azğın, şeytan düşməni məğlub edib
Vurub- əzən deyə yayılmış adlı,
İnsanların, tanrıların yeganə baxşısının
Od- alovuna ibadət edirəm!

Bədəni qüsursuz olmaqdan başqa
Enqeyük (?) qanun işığını saçıb
Yaxşılıqları azalmış məxluqları
İztirab gecəsindən qurtarıcı
Başda hakimiyyət olmaq üzrə altı cür
Müqəddəs məziyyətlərlə ad çıxarmış,
Enqinsin (?) mübarək mahiyyət alovunun yiyəsi,
Yaxşılıqla getmiş ibadət edirəm!

Ruh mənbəyinin dümağ (göy) üzünə
Görmək, bilmək buludunu yüksəldərək
Arzu günəşinin şöləsini kölgələndirib,
Həvəslə gözlənilən qanun yağışını yağdırıb
Çoxlu vaineyikaların kusalamulasını
abardıb yaşillandıraraq çoxalda bilən
Qüdrətli əjdahalar hökmdarı ilxan adlı
Gur səsliyə ibadət edirəm!

Başlanğıcı olmayan, uzun
Hüduzsuz samsara içindəki
Arasız, köməksiz qalxıb enərək
Altı yolda gəzib dolaşan
Yazıq, ümitsiz məxluqları
Acı əziyyətdən qurtarmaq üçün

(Onlardan) daha artıq əziyyət çəkən
Qəhrəman igidə ibadət edirəm!

İstisnasız gerçək qanunun əsasına
Nüfuz edərək, anlamağa gücü çatmadığından
Keçici olan samsaradan dəhşətə gəlib
Öz xeyri yolunda dolaşan
Qismətləri qədərincə anlayanları
Əbədi hüzurə çatdırmaq üçün
Daim durmadan cəhd etməkdən
Öyünənə ibadət edirəm!

Doğum ilə bağlı nişvan (?) hərəkətlərinin
Aşib keçilməz sıx, qalın meşəsini
Mahiyyət alovu ilə nüfuz edərək
Bütünlüklə, başdan- başa bürüyüb yandıran
Daim parlaq jvala prabhasa
Tokılığ(?) gözəl muncuqdan keçmiş,
Dolu, dəyirmi, mahiyyət odu adlı
Hər tərəfdə şöhrət qazanmışa ibadət edirəm!

Əvvəli olmayan, uzun samsaradan bəri
Yığılıb gəlmiş günahkar zavallıları
İri, kobud, azğın şeytanlar tərəfindən
Aldadılmaqdan bədbəxt olmuş,
Səfalətə, əziyyətə tapdadılmışları
İkinci dəfə səadətə qovuşduran
Müqəddəs mahiyyətin qisməti, xoşbəxtliyi
İdi iqə (?)yə ibadət edirəm!

Bilinməsi vacib qanun antınisa deyilən
Biliksizliyin qaranlıq gecəsində
Biri üç anlamaq görüşünə aldanıb
Təkrar- təkrar (yolunu) azanlara
Bir tək doğru yolu göstərib
Yeganə məqama çatdıran
Hikmət ayındakı parlaq
Müdrək yol göstərənə ibadət edirəm!

Altı paramut, dörd nüfuzun
Çarə- üsullarına dayanaraq
Atyantika olub yanılmışların
Aryamarqa yoluna sövq edən
Heç bir maneə tanımayan ilahi gözilə
Hər zaman görüb, (onlara) ümid olan
Amoqhadarsın, hər şeyi görən
Saf qədəmə ibadət edirəm!

Raqa, ayı başda olmaqla azğın adətlərə aid
Şeytan nəslinin təhlükələrini yaradan
Rahi tərəfindən örtülmədən
Raya hökmdarın qüdrətinə yetmiş
Rasayan dadlı qanun suyunu axıdırıb
Rama sevincini artıran
Ratnaçandra cövhəri ay tanrı
Rəşmi parlaqlığına ibadət edirəm!

Niyama yamana, bilinməsi görək olan qanunların,
Nirvana, bütün maniyaların
Nişda birakına birlikdə getməyi,
Nyaya yozum yolunu tutub

Nitya əsas, keçilməz, nizdama, mənsiz,
Nivodha sönmüş, dəyişilməyən
Nirvana məqamında möhkəm yerləşmiş
Saf nırmalaya ibadət edirəm!

Səs bağlarım qırıb keçmiş,
Öndəki ucda tutulmamış
(Kökündən) qopmaq görüşündən uzaqlaşmış,
Qopub ayrılmağın dibinə girməmiş,
Üçlü- dördlü əlamətə dayanmış,
Zaman adlı hesaba düşürülməmiş,
Təmkinli, durulmuş, saf vimala,
Əsası- kökü müqəddəsə ibadət edirəm!

Qeyri- adi, qiymətli mal- dövlət ilə
İstəyincə hüzura çatdıran,
Arzuya uyğun qanun- qayda elan etməklə
Şəhadətin əsaslarını tapdıran,
Daha artıq qorxusuz hala gətirib
Darlıq, sıxıntılıq zəhmətindən qurtaran,
Tada tivaki verməkdə davam edən
Lütfkar atama ibadət edirəm!

Prakriti deyib duran,
Pradhana etməli deyə vəz edən,
Pratitya samutpada qanunundan ayrılıb
Prajapatiyə inanmışlarla
Prasva edərək danışan,
Pratibhanalarını gücdən salan,
Brahmacarı düz əməlli
Adı Brahman olana ibadət edirəm!

Addan, əlamətdən ayrılmış əsasla,
Ad- sanlı, qeyri- adi, çox incə əməlli,
Anasrava dhatu deyilən
Dəyişməz qanun zümrəsi vücudu,
Bütün qanunların dayağı (olan) ata- dədə sayılan,
Saf brahmi, gerçək Azruanın verdiyi,
Adı- sanı yüksəlmiş Brahmadata adlı
Hörmətəlayiqə ibadət edirəm!

Başda çordaban olmaqla, bütün arhantların
Sunasızu dadmağa darıxdıqları,
Sudhana başdnlığ (?) yaxşı insanların
Sorub istədikləri, dilədikləri,
Bir- birinə qarışmış, qarşılaşmış səbəbkarların
Susmalarını təmin edib sevindirən
Ləzzətli, gözəl, doğru- dürüst qanunlu
Su tanrısına ibadət edirəm!

Başlanğıcı olmayan uzun samsaradan bəri
Balaprthaqjana olmaq uğrunda
Paramartha əsaslı yozumunun kökünə qarışaraq
Var, yox deyilən iki ucu tutub
Başını ifirmiş Yajnadatta kimi
Varılacaq orta yolu yanılmışların
Başçısı, sövqedicisi Bhadra Şiri adlı
Baxşım, sizə ibadət edirəm!

Caturasiti Saranşiyə
Tam ölçü hesabı ilə səksən dörd min
Çarıtlarla basdırılmış

Arama şübhəsinə düşmüşlərə
Səssiz sevinc suyunu hiss edən,
Tamamilə zamanında qanun hüzzurunu əta edən
Candana Şri sandal səadətində yetirmiş,
Şan- şöhrət qazanmış ad- sanlıya ibadət edirəm!

Dəmir, tunc, gümüş, qızıl çarxını
Fırladan xanlar basdınlığı (?)
Tanrının, məxluqların qüdrətləri arasında
Çoxlu zamanını keçirmiş,
Müqayisəyə gəlməz (dərəcədə) odlu, alovlu,
Tərpədiməz (qədər) güclü, arzu olunan,
Tay- bərabərsiz, ölçüsüz, gözəl, ad- sanlı
Tanrım, sizə ibadət edirəm!

Yadı da, özünü (də) eyni cür cəhivə edən,
Mərhəmətli könül izhar edib,
Qəbul olunacaq gözəl qanunlarda
Ruh, şəkil vermə işığını göndərüb
Yanıma əsaslarının qaranlıqlarının
Yenidən doğulması (ehtimalımı) söndürən,
Parlaq, aydın, xoşbəxt taleli
Aydınlıq verənə ibadət edirəm!

(İnsanı) izləyən nizvanların
Bulandırma gücünü aradan qaldırıb,
Başda ehsan (olmaqla) yaxşı hərəkətlərlə
Fəzilətini, hikmətini yayıb
Pozulmaz, puç olmaz nizvana səadətini
Bulma istəyini irəlilətməmiş, yerinə yetirmiş

Kədərsiz, səadətli Asoka Şri
Bürhan səadətində ibadət edirəm!

Nandamukati ayrı- ayrı tapınılan
Namarupa, ada, şəklə qapılmışların
Nayuta asnakhya milyonlar sayınca
Naraka nifrət əzablarında
Nata ümid olmağa qadir,
Narasınha, əziz məxluqlar aslam

Narayana Şri güclü, qüvvətli
Nayaka məqam sahibinə ibadət edirəm!

Baxıb doyulmaz lakşana əlamətli
Gözlə görünən bədən forması,
Göz hissiyatını şadlandıran,
Könül qüdrətini qürurlandıran
Əsiz İnhua xoşbəxtliyi, səadəti,
Dilənən diləkləri tamamilə yerinə yetirən
Hamıya köməyi dəyən Kusuma Şri adlı
Doğru duyana ibadət edirəm!

Paramartha, gerçək, gözəl yozucu,
Parivisuddhi, kökü təmiz, süzgedən keçmiş,
Bağ kusuk (?) deyilən kiri yaxın qoymayan,
Padma çiyuda, çiçək parıltılı,
Var- gəl etmə bəğlənə (?)si,
Hamıya faydalı ad- san olmuş,
Bhavaqraya dayanan Lokadhatunun
Başçı yiyəsinə ibadət edirəm!

Dharani samadhi qanunlarını tamamilə
Dharmapitaka xəzinəsində saxlayan,
Dasabala on güclü dərək edənlərin
Dana srestha zənginlər yeri,
Drdhavajra olduqca möhkəm almaz,
Dhatu nəslinin adı, şöhrəti
Dana Şri adlı mal- mülklə xoşbəxt
Dakşinaki dindara ibadət edirəm!

Uzun samsaramn od evi içində
İrəli- geri var- gəl eləyən,
Dayanılmaz, həmlə edilməz, götürülməz
Dolaşığı yolun əzəiyyətlərinə düçar edilmişləri
Hər zaman hər yerdə düşünüb əzizləyərək
(Onların) unutmayan ümid- pənahı,
böyük dərəkəci Smrti Şri adlı
İlahilər xanına ibadət edirəm!

Açgözlülər kökü ayıdan başqa
Sel həmləsinə məruz qalanları
Sutra, başqa gözəl qanunlar sayəsində
Uzatdığı əliylə dartıb çıxararaq
Tamamilə ümid- pənah ola bilməklə
Gözəl, mübarək ad, şöhrət tapan
Suparikirtitana mandheyasrı adlı
Soruşulan müdrikə ibadət edirəm!

Əsli- əsası saf, müdrik
Yüksəklərə qalxan tuğunu dikəldib
Yanlışı düşüncəli yad yağıları

Uzaqlara qovaraq qaçırmaqla
Daxilən dürüst hərəkətli,
El- obasını möhkəm qoruyan
İndraketudhvaya raja -
Müqəddəs hökmdara ibadət edirəm!

Manuçap idi şəkil dəyişdirməklə
Addımlayıb gəzərək var- gəl edən
Manuşa, məxluq basdıqlığı (?) ların
Maitri könüllü, gerçəkdən gözəl düşünəni
Mayajala, sehr ağı, hiylə, aldatma ilə
Madhyamarqa yoluna ustalıqla başlanan
Mahapuruşa, böyük ər, Sunvirkranda şri,
Şöhrətlim, sizə ibadət edirəm!

Dəyişməz kökdən ayrılıb yüksəlmiş
Başqa- başqa vücutları ilə
Anaqata, gələcək zamanların sonuna qədər
Başqalarının mənfəətinin təmini işində
Aramsız, köməksiz var- gəl eləmək üçün
Çox güclü arzu ifadə etmiş
Tərəddüdsüz istəkli Yikirandaqamini,
Atacığım, sizə ibadət edirəm!

Bütün qırx səkkiz müqəddəs qanunlu,
Hər tərəfə yayılmış parlaq işıqlı,
Tükəziqə (?) müqəddəs tüməki idiği (?),
Bütöv, əskiksiz, xoşbəxt, taleli
Saysız- hesabsız cürbəcür qeyri- adi şeyləri ilə
Əslinə nüfuz edilməyən atəşli, alovlu,

Qaranlıq samsaranın parlaq məşəli,
Əslini dərk etmiş ibadət edirəm!

İstənmiş istəkləri bütünlükdə ödəyən,
Qaldırılması ağır cövhər köklü,
Kirlə nişvanın kirinə bulaşmayan,
Gözəlcə açılmış İnhua soyundan,
Şəkil dəyişdirməklə ruhu qüvvətli,
Ümumun mənfəəti üçün hər zaman çalışan,
Doğru dərk hikmətinə sahib
Kütüdmüş (?) alovuna ibadət edirəm!

Əksiksiz bütün arzuları yerinə yetirən,
Çintamani kimi çətin tapılan,
Çimsiz, silvisiz (?), qüsursuz, əksiksiz,
Gerçək udumbara kimi, böyüklük verən
Ölçülməz, çəkilməz mübarək qanunların
Pöhrəsi, budağı ətrafı bürümüş,
"Gerçəklik" qanunu kökündə möhkəm oturmuş
Gerçək sala ağacına ibadət edirəm!

Budur cynilə bizim kimi
Çaşib qalmış məxluqlar uğrunda
Upalı sutrada rica etmiş,
Devarsi tərəfindən mükəmməl vəz edilmiş
Otuz beş bürhana ibadət etdiyim üçün
Tamamilə qovuşmaq əməlim önə çıxaraq
Ümitsizlərə ümid olan
Böyük idraka çatanlardan olum.

Çısuva Tutunq

İlahi

Önq başlap, adkanğularka biliqlər kaçar,
Öküş kara, ayıǵ yolluǵ uruǵuǵ saçar,
Öqlüq kişi istim tutçı yaşmaksız baçar,
Öşəliksiz yiq nirvanıǵ kapıǵın açar.

Burkan kənti könqül erür, könqül ok burkan,
Bularnı mat bəlsər bolur sansarta turǵan,
Brdulmasar ikiqükə bulup ol nırvan,
Bu bir sözni setirək boldı bakşıta sorqan.

Yirtinçününq yilvi tül teq ertükin ukǵıl,
Yintsikmətin şımnularka nişvanıǵ utǵıl,
Yiktəm arıǵ öz könqülüq burkan tip tuyǵıl,
Yiq nom bu, ol munı tutup işsimək kotǵıl.

Akaştakı ay tenqrini atkanmış bolup
Ayatakı erdinini içǵımp salma,
Alku ödtə taştın sınqar tiləmiş bolup
Anuk buznu suv timətin arsızıp kalma.

Köni öqəli büqüş urǵıl, oduǵın sakın,
Közi yaruk ıduklarka barǵıl yakın,

Könqül vişayikiqününq tözin sakın,
Könqültin taş nəqü nom bar, çınkaru bakın.

Bir ağızkıa edqü söz bar, sözləyin sanqa,
Birdən kirtqünüp turtqünüp tudğıl, yemü,
sirininmə manqa,
Bratya tiqli manı sintə tip birqil anqa,
Bürük tapsar ol erdiniq, nə satığ munqa.

Yaykı suvm kışkı ödtə buz tiyürlər,
Yana yayın kışkı buznu suv tip tiyürlər,
Yanqıldukta çın burkannı könqül tiyürlər,
Yanqılmadukta könqülni ok burkan tiyürlər.

Tuyumadukta ol kitiğ bolur bu kitiğ,
Tuyunmışka bu kitiğ ok bolup ol kitiğ.
Tuyundum timək yoğıka ol uluğ tıdığ
Tuymaq- tuymamak arısar, ol bolur sıdığ.

Tuyunğuluğu bar ersər, tuyunmış bolmaz,
Tuyunğuluğu yok ersər tuyunmaq bolmaz,
.....
Tuysar, mundağ sansartakı bağ özə bolmaz.

Önqi, körki, uksadığı anıq yok erip
Öküş tınlıq, yirtünçilər antın bəlqürər.
Ödvi yitvi, öçmə yaruk top- tolup erip
Üç ödki alku tüzünlər mundın törüyür.

Yarup yaşup katçıqlarta boldaçı erip
Yaba yirtünçüq bir yintəm idər tuymayur,
Yaşımukça bodu intin anta yok erip
Yamaraça körüqin busdaçı erür.

Öçmə, amrılma yintəm bir törin tutsar,
Ütkietə kök kalıqıq kinq, booş sığurur.
Öziniq ed ed sayu sığmışın körsər,
Üç oqušta munısız nənq, bir nom, ozun yok erür.

Ertinqü sansız asanki paramıtlarığ
Enqrək sokımı yirintə ertürmiş bolur,
Ertmiş, kəlməduk, körünür arıq uluşlar
Enqəyü öztə atırdlıq közünür.

Usik ekşər, sav- söz intin yok erip munda,
Onqardğuka köp yanqşadım, tüzünüm, sanqa.
Usal bolup sımdasarsan muna bu tušta
Una astıq kenqrənqeyşən çimədmə manqa.

Anı üçün bakşılartın yanq, kip, boşuğ kol,
Alku ödtə bışıqta yiq, yiqətə bışıq bol,
Altı kapıqça içtin körqil, köşünqəy yiq yol,
Arıq, süzük, yiq mənqiliq uluş anta ol.

Küsqü yılın tokuzunq aynıq on yanqıta
Körklə, tanqqasuk taydu kidini kav lınhuata
Köp yanqşamaklıq boduğın kök kalıqıq
Küçəyü bedizeqəli umunmışın körqü üçün bitidim
Çısuya Tutunq.

Tərcüməsi:

Öncə (ondan) başlayaq (ki), biliklər
xassələrə yönələr,
Bir çox qara, pis yolların toxumunu əkər,

Ağıllı insan heç zaman yanılmadan diqqət edər,
İstisnasız nüfuzlu nirvananın qapısını açar.

Bürhamn özü ruhdur, ruh da bürhan,
Bunları bu cür bölsən, samsarada durarsan,
Hər ikisinə bulaşmayanlar nirvananı tapır,
Bu sözü baxşından soruşan çox nadir oldu.

Yer üzünün bir yuxu olduğunu anla,
Özünü şeytanlara əzdirmədən nişvana hakim ol,
Hər zaman müqəddəs olan ruhu bürhan bil,
Əsas qanun budur, bunu tutub başqaları ilə
olaqəni burax.

Yuxarıdakı Ay tanrıya özünü tabe edib
Ovcundakı cövhəri yerə salma,
Heç zaman yalnız xarici görünüşü arzulayıb
Gördüyün buza su deyil deyə aldanıb qalma.

Doğru düşünmək üçün hikmətə söykən, ayıq ol,
Gözünü işıqlı müqəddəslərə yaxın get,
Ruhla zahir ikiliyinin əslini düşün,
Ruh xaricində nə qanunlar var, diqqətlə bax.

Bir ağız yaxşı söz var, sənə söyləyim,
Ardıcıl bir inamla onu tut, olarmı,
məndən şübhələnmə,
Pratyaya deyilən inci səndədir deyib ona könül ver,
O cövhəri tapa bilsən, bunun qiyməti yoxdur.

Yayın suyuna qış zamanı buz deyirlər,
Qışın buzuna isə yayda su deyirlər,

Yanılanda əsl bürhana ruh deyirlər,
Yanılmadıqda isə ruha bürhan deyirlər.

Duyub anlamadıqca o sahil bu sahil olur,
Duyub anlayana isə bu sahil də o sahil olur.
Duyub anladım demək yoqi üçün böyük əngəldir,
Duyub anlamaq- anlamamaq aradan qalxsa,
o, aradan sıyrılmış olur.

Duyub anlanılacaq şey varsa, duyub
anlaşılmaq olmaz,
Duyub anlaşılacaq şey yoxsa, duyub anlamaq olmaz.
.....
Duyub anlarsa, onda samsaradakı bağlarla bağlanmaz.

Onun rəngi, şəkli, bənzəri yoxdur,
Bütün məxluq, yer üzünü ondan bəlli olur,
Hər şeyə nüfuz edən, təmkinli işıq dopdolu olub
Hər üç zamanın bütün mahiyyətləri bundan törəyər.

Parlayıb işıldayaraq xassələrdə mövcud olub
Yava yer üzünü bir anda bəzəyər, duymaz,

Mərcimək qədər bodhi onda qətiyyəən yoxdur,
Yamaraya görüşünü pozan odur.

Sönmə, təmkin kökünü hər zaman bir tutarsa,
Kiçik bir deşiyə göy üzünü asanca, rahatca sığdırır.
Özünün hər şeyə sığdığını görürsə,
Hər üç zümrədə onsuz bir şey, bir qayda- qanun,
bir yer yoxdur.

Saysız- hesabsız paramitaları
Bir barmaq girə biəlcək yerdən keçirmiş olur,
Keçmiş, gələcək, hazırki müqəddəs ölkələr
Enqəyü öztə (?) açıqca görünür.

Hərflər, söz- sav heç biri burada yoxdur,
Ey əsillim, (məsələni)asanlaşdırmaq üçün sənə
çox boş- boş danışdım.
Qafil olub burada indi tənbellik etsən,
Budur astıq kenqrənqeydən çimədmə (?) mənə.

Ona görə baxşılardan üsul, nümunə, qurtuluş istə,
Həmişə olanlar arasında yaxşı,
yaxşılar arasında olanlardan ol,
Altı qapıdan içəriyə bax, ən gözəl yol görünür,
Təmiz, duru, əsas hüsurun məkanı oradadır.

Siçan ilinin doqquzuncu ayının onuncu günündə
Gözəl, nadir taydı kidini kav (?) çiçəyində
Çox boş- boş danışmaq boyası ilə göy üzünü
Güclə bəzəməyi umduğunu göstərmək üçün yazdım.
Çısuva Tutunq.

Pratyaya Şiri

İlahi

Utmışlarınq vısayı buda avatansana
Uluğ kölünqü sudurta uz tirip nomlamış,
Uğanlarınq on kut kolunç yozığı bu nomuğ
Una anı iyin kəziqçə okıdı sözləlim.

Yatvısınça, tikvisinçə on sinqar, üç ödkı
Yalanquklar arslanınqca, yumkıkca kalısız,
Yaba kat- kat erkliq, toorı alkınçsız körüqlüq,
Yaratınqı yanqı özə yükünmək kılalım.

Birər koğta koğ sanınça nom oğuş, ol ok
Birərıntə birlə toyluğ burkanlar sakınıp,
Bir- birüntə uz taksutluğ taluyar öntürüp
Birər burkan edqülərin üz ödün ögəlim.

Alkınmaksız yiq üstünki tapıqlar iltinü
Anı tuta utmışlarka ayayu tapınıp
Anta basa kut kolınmak küçintə kılılmış
Anudara, öşəliksiz tapıqığ turalım.

Kirtqünmədin tıltağ töşkə kiç ödün yığılmış,
Kkir, kakaç teq üç ağıtın kinq alkıq törümiş

Kintsü münlüq yaşuklarığ kinqürü kılılmış
Kin sonqkısın kılmağuka kilişəlim.

Budğıl, alku burkanlarınq, büdkərliq tuymışnıq,
Boşğutluğnunğ, boşğutsuznunq,
bodısatın tidmişninq,
Bolmaktaki bartağçannıq buyanlığı işlərinqə
Bularka iyin ögirməkiq bodulu işləlim.

Yirtinçününq yulaları yanqırtı tanıdulmuş,
Yintip kamağ sımınlarığ utmış at almışığı
Yiq üstünki nomluğ tilqən evirtqü küsüşin
Yintəm süzük könqül özə ödüqçi bulalım.

Enqəyü öz işləqü işin ertürü tükədidip
Enq kinintə nırvan bulğu oğrakığı turqurmuş
Edqün barmış iduklarığ emgəkliqlər üçün
Ertə öküş kalp, öd özə sərquörü tudalım.

Öz bakşımız, öqün tuymış öşəliksiz ərninq,
Önqrə, amtı, kin- üç ödkı tözkərinçsizlərninq
Öngin- öngin paramıtlığı yollarça yoriyu
Ödrədinqü, ervişləriq ödkünüp alalım.

Tıdıqsız, çın bilqə biliqıq içirdi tanuklap,
Tıdmatın ol özlüqləriq taşırđı irinçkəp
Tiliklərin, küsüşlərin kanturu birgəli
Tınlığı udu, barmakların ötkünü yorılım.

Ol samantabadırımınq yorımış yiq yoriğ
Utğuradı mansuşiri öridmiş kut küsüş

Ozakı bu tokuz türlüq işlərüq işləyü
Onunç buyan evirməkiq evirü birəlim.

Tərcüməsi:

Qaliblərin vişayası Buddha Avatnısaka
Böyük taşıt sutrasında yaxşıca düzülüb yorulmuş,
İlahilərin on səadət arzusunun yozumu olan
bu qanunu
Odur ki, bunun üçün sıra ilə oxuyub izah edək.

Eninə, uzununa hər yerdə, hər üç zamanda
Məxluqlar aslanına, istisnasız hamısına,
Üst- üstə qat- qat qüdrətli, ağı bitib tükənməz gözlü,
Münasib şəkildə hörmətlə ibadət edək.

Hər zərrədə zərrə sayı qədər
qanun- qaydaları, bunların
Hər birində bir yerə cəmlənmiş bürhanları düşünüb,
Ayrı- ayrılıqda hər səsdə
böyük şer ümmanları yaradıb
Hər bürhanın yaxşılıqlarını uzun zaman öyək.

Sonsuz mühüm qulluqları birlikdə götürərək
Onlar ilə qalib gəlmişlərə hörmətlə qulluq edib
Sonra xoşbəxtlik arzulama qüdrətində vücuda yetmiş
Anuttara, bənzərsiz olana verək.

Səbəb kökünə inanmadan
uzun zamandan bəri yığılmış,

Çirk, pislik kimi üç zəhərdən
geniş bir şəkildə törəmiş
Kintsü qüsurlu günahlarımızı açıqca etiraf edib
Bundan sonra bunları etməmək üçün kililəşək.

Əsllərin, bütün bürhanların, yaxşı dərkətmişlərin,
Öyrənənin, öyrənməyəninin, bodhisattva deyilənlərin,
Olmaqdağı prthaqjanaların yaxşı işlərinə
Bununla bağlı həvəslə davam edək.

Dünyanın məşəllərini yenidən yandırmış,
Arayıb taparaq bütün şeytanları yenmiş adını alanı
Ən üstün qanun çarxını fırlatmaq arzusu ilə
Hər zaman təmiz könüllə özümüzə dilək diləyək.

Özünün görəcəyi bütün işləri görüb bitirib
Sonda nivananı tapmağı niyyət etmiş,
Yaxşılıqla getmiş müqəddəsləri, əzabkeşlər üçün,
Saysız- hesabsız dövr, zamanlarda
göz önündə saxlayaq.

Öz baxşımızın, düşüncə ilə dərk etmiş bənzərsiz ərin
Keçmiş, indi, gələcək- hər üç zamanda
əslinə çatılmazların
Ayrı- ayrı paramita yollarıyla yüyürərək
Öyrəniləcək tövr, hərəklərini örnək alağ.

Mancəsiz, doğru biliyi içdən tanıyıb,
Manc olmadan o canlılara kənardan
mərhəmət göstərib

Diləklərini, arzularını yerinə yetirmək üçün
Getdikləri yolda onlara nümunə göstərək.

O Samantabhadranın getdiyi müqəddəs yol
Manjusrinin yaxşıca izhar etdiyi səadət arzusu
Əvvəlki bu doqquz cür işi yerinə yetərərək
Onuncu müqəddəs dövrəni başlayaq.

İlahi

Una bilü umamaktın oğatıp kaltımız,
Uz ödləmiş öd eriqin unıtıp saltımız,
Una anıñq tıltağında tətrü evrilip
Odun nışvanıka arsız utlısız boltumuz.

Özni ögüp, yadını irip, ölmüqü azlanu
Övkə özə örlətilip ööçeyü keqlənu
Örçüt tutçı tərz körümüq öridmək başlağlıq
Önqi- önqi tsuy, irinçü, yasuklar yaştımız.

Ayı öküş ad- bəlqülər özə atıru sözləmiş
Anı buzup, adkağ sayı ertürü kişləmiş
Abıpray yolın aşıp, unqkaru umatın
Arş- arıq, çın nom tözin ayıqlap irtimiz.

İnçirədqü emgədqütə ivip tərək tavrınu,
İntki yarağ kılınğu üçün inilü yalvaru
İyin öqirməkliq işiq maru kəmişip
İstim tutçı edqü yiltız isilqü kılıtımız.

Ödün- ödün evliq- barklıq kımılıqta bəkləlip
Öküş iliq- tuduğ özə bəkürü bağlalıp
Öşi sakınç sakınmadın üşəlip- adkanıp
Önüş yolça barğu evriş üstümüz, kəztimiz.

Tərcüməsi:

Anlayıb- bilməməkdən çasıb qaldıq,
Məharətlə verdiyi öyüd- nəsihətləri unudub itirdik,
Elə ona görə dolayı, tərs dolanıb
Günah nışvanına inanıb nəsibsiz olduq.

Özünü öyüb, yadları ötüb, ölmüqü azlanu (?)
Hırsənib qisas, kin bağlayaraq
Hər zaman durmadan tərs görüş
izhar etməkdən başlayıb
Başqa- başqa puçluqlarla, pisləklərlə,
günahlarla günahlandıq.

Olduqca çoxlu ad- əlamətlərlə ayıraraq söyləmişdir -
Onu pozub, hər ölçüdə keçirərək gizləmiş
Abhipraya yolunu yanılıb, onu anlamadan
Tər- təmiz, doğru qanunların əsasını pisləyib getdik.

Narahat edib zəhmət çəkdirməkdə tələsib,
cəld davranaraq,
Aşağı işləri görmək üçün alçalıb yalvararaq
Ürəkdən fərəhlənmək işini bir tərəfə atıb
Müqəddəs əsası durmadan get- gedə zəiflətdik.

Zaman- zaman ev- bərk zindamnda həbs edilib,
Çoxlu əl,- zəhnərlə bərk bağlanıb,
Keçib getmək bərədə düşünmədən sarılıb- qapanıb
Keçid yolunun davranış qaydalarını üzdüq, kəsdiq

İlahi

Amıtı mununq yüründəkin kılğalı tavrənıp,
Altun yaruk yaltrıqlıq sudurka tayanıp,
Ayıq kılınç öçqü iştə asuku evrilip,
Anta basa utlı yanğı işləmiş kərçək ol.

Birük kimlər anq başlayu bodıçıt öritip
Birtəmlədi nomuğ bulğu sakınç turğursar,
Bir uçlıqın köni nomuğ kop ödtə küşədip
Bitiməktə, ulatı iş birkərü büdürsər,

Una bu tört tapıq işin umışça idərip,
Uşatı anınq tıdıkların uturu kidərip,
Uğan arjı yarlıkınqa udu iyin evrilsər,
Utlı yanğı kılınmış bolur uluğ ər adanıp.

Anın amtı, tüzünlərim, anı inçə bilinqlər,
Alpın bulmış bu etüznünq asıqın alınqlar,
Ayturulmuş öd- eriqiq atırdlıq onqarıp
Alkınmaksız ağılıkığ alqu iş kılınqlar.

Amıtı muna bu yükünçüq, arıq, kut kolunçuğ-
Anı birük kimlər tudsar, arıdur kılınçıq,
Aryasanq özə yaratılmış takşutun sözləyü
Alınqlar, ay tüzünlərim, anudmuş bulunçuğ.

Tərcüməsi:

İndi buna qarşı bir çarə tapmağa çalışıb,
Qızıl işıqlı parlaq sutraya dayanıb,

Puç hərəkətləri söndürmə işində tələsib,
Sonra qarşılıqı faydalı olan işləri görmək gərəkdir.

Bir kimsə ən başda bodhicitta vücuda gətirib,
Eyni zamanda qanunu tapmağı niyyət edərsə,
Bir üç ilə düzgün qanunu hər zaman gözləyib
Yazmağı, digər işləri tamamən bitirərsə,

Beləliklə, bu dörd tapınma işini gücü
çatdığı qədər izləyib,
Daim maneələrinə qarşı qoyaraq onları
aradan qaldırıb,

İlahi zahid əmrinə uyub könüldən hərəkət edərsə,
Böyük insan adını alıb faydalı qarşılıqı olan
iş görmüş olur.

Ona görə, əsillərim, bunu belə bilin,
Güclə tapılan bu vücuddan istifadə edin,
Söylənmiş öyüd- nəsihətləri açıqca yerinə yetirib
Tükənməz xəzinəni əldə edəcək işlər görün.

İndi budur ibadət, təmiz, saf niyyət -
Bunları kim tutarsa, hərəkətini təmizlər.
Aryasanqa ilə yaradılmış şəri söyləyərək
Alın, ay əsillərim, qarşımıza çıxan qisməti.

Atsanq Kalım Keysi

İlahi

... Alku üç ödkı utmıslarınq yoriğları,
Arış, arığ kut kolunçuğ tolun bütkärip
Ayağuluğ Tolpı Tüzün yolu özə
Adruk, uluğ tuyunmakığ tuyunayın.

Utmıslarınq anq uluğ ağı bolmış
Umuğumuz Tolpı Tüzün- edqü ərəkə,
Una anqa alku işlərim ukşaşzun tip,
Uzadı bu buyanlarımın evirürmən.

Arığ, süzük etüzüm, tilim, könqülüm
Adruk, yiq yoriğlarım törüqü ulaşum,
Atı Tolpı Tüzünnünq nəçük erti ersər,
Ançulayu ok məninq yimə anqa ukşarun.

Tolpı Tüzün iduknunq yoriğın arıtıp,
Tutçı mançuşiri teq, kut küsüş öritip,
Turup kinki kalplarta irinüqsüzün
Turkaru ol işləriq tolguru işləyin.

Ülqülənçsiz yoriğlarda özüm yoriyu
Ülqüləp nənq bulğuluğsuz edqü nom tapıp,

Önüş yoriğ, edqü, adruk içintə turup
Önüş alku büqülüq küçüq ötkürəyin.

Alp biliqliq iduk, kutluğ mançuşiri teq,
Ayağuluğ Tolpı Tüzün bodısatav teq,
Alku ödtə olarka iyin ögrətinqü üçün,
Amtı muna buyanlarımın evirürmən.

Üç ödkı burkanlarka öqqü küləqü
Üzdünki teq yiq atruk küsüş öritip
Özəliksiz ərənlər yolın bulğalı
Üzüksüz ol buyanlarımın evirürmən.

Ağtuk bolup isiq öşüm üzülqü tušta
Alku kılınçlığ tıdığlarım yumkı tarıkıp,
Amıtaayusı burkan manqa yügərü közünüp,
Arduk mənqiliq yırtinçütə barıp turayın.

Ol ulušta mən barıp, toğa birlə ok
Oza bu kut kolunçka tükəlliq bolup
Uığurak, bir əgsüksüz, onqay tolgurup
Ontın sımqar tınlıqlarka asıq kılayın.

Oğrayu ol burkanınq nomluğ toyınta
Uçuzkia lınhua içintə toğup bəlqürüp
Umuğumuz ülqülənçsiz yoriğlığınq
Utrusınta burkan kutınğa alkış alayın.

Tuyunmışınq ol alkışın alu birlə ok
Turum ara yüz koltı etüz bəlqürtüp,

Tolptın sinqar küü kəliqlik küçümin yatıp
..... tınlıǵ asıǵm bütürəyin.

Ertmətin bu kök qalığ, tınlıǵ aǵışı
Əsrinqü kılınçlar, kiliş mızvam...
Ertməqəy bu munı teqlər ertqü ödkədəqi
Enqəyü məninq bu kut kolunçum alkınmatın.

Ulsuz, tüpsüz ontın sinqar yirtincülərtə
Urup tolu erdinilər, tenqidəm aş, ton
Uluş koǵı sanınça kalp ödlər özə
Uşun ödüñ burkanlarka tapıǵ kılǵu.

Adın anıbar tenqininq kalıkında
..... bu kut kolunc, yolukmısta,
Arıǵ bodı yoriǵta küsüşı tursar,
Anıñq buyanı yiq erür.....

Yavlaq yolnunq emgəkintin
Yavuz iştin abamu evrilür.
Yakın bakıp ülqülənçsiz yarukluǵka
Yarp utǵurak bu yoriǵıǵ tavrak bütürür.

Ayı uz bolup tiriq özüq iltinmişi,
Asıǵlıǵ bolup kişi ajunı bululmışı
Ançulayu ol Tolpı Tüzün bodısatavteq...
Anqa uqşatu yiq nomlar tərkin bululur.

Biliqsiz başlap nızvamlar oǵurında
Biş anantras ayıǵ kılınç

Birqüçi bu kut kolunç
Bir kşanta ol kılınç..... alkınur.

Asıl tözi, atı, yolu, körki.....
Atında yiq bükükə.....
Ayıǵ şimnu, tərs nomluǵ.....
Anı üçün üç

Bodı söǵüt altında
Boş könqülin yağısızın burkan bolup
Budǵıl arıǵ nomluǵ tilqən evirmək özə
Bud kötürmə tınlıǵlarka asıǵı.....

Apam birük kayu kişi bu
Alıp, tuqup, sözləyü
Anıñq tüşin
Atırtlıǵ ol burkan kutın

..... bu nom erdininq tutdaçı
.....edqüliq tüşin töküp sözləsər,
Kalısız alku yiq nomları kşanta tolup
Kamaǵ tınlıǵ küsüşlərin kanturu uyur.

Una amtı bu kut kolunçuǵ sözləmişninq
Uç- kıtıǵ yok yiq buyanın evirürmən,
Uşun ödüñ sansarta çommuş batmışlar
Uçuz onqay sukavati uluşta toǵzunlar.

Iduk samandabadırı bodısatavnıñq yorır kut
Kolınmakınqa tayanıp kolutı Atsanq
Kalım Keyşi koşuǵka inǵurmuş şlok-

Takşut nom tükədi. Satu! Satu!...
Namu bud! Namudıram! Namusanq!

Tərcüməsi:

Hər üç zaman qaliblərinin hərəkətlərini,
Saf, təmiz niyazi bütünlüklə yerinə yetirib
Hörmətli Tolpu Tüzün yoluyla
Müqəddəs, böyük idrakı dərk edək.

Qaliblərin ən böyük oğlu olmuş
Ümidimiz Tolpu Tüzün (ə)-yaxşı insana,
Bütün işlərim ona oxşasın deyə,
Uzun zamandan bəri bu yaxşıqlarımı
davam etdirirəm.

Təmiz, saf vücudum, dilim, ruhum
Seçilmiş, müqəddəs törədiyi diyarım,
Adı Tolpu Tüzün olanıncı necə idisə,
Mənimki də eynilə ona oxşasın.

Möhtərəm Tolpu Tüzünün hərəkətlərini seçib,
Eynilə manjusı kimi, hər an niyaz ilə məşğul olub,
Bundan sonrakı dövranlarda yaşayıb qorxmadan
O işləri hər zaman bol- bol özüm görüm.

Ölçülüb- biçilməz hərəkləri özüm davam etdirərək
Heç bir ölçüyə gəlməz müqəddəs qanunu tapıb,
Yüksəliş yolunda, yaxşılıq, saflaşma içində durub
Hər cür bügülük(?) gücünə nüfuz edim.

Qüdrətli elm sahibi, müqəddəs, əziz Manjusı kimi,
Möhtərəm Tolpu Tüzün bodhisattva kimi,
Hər şey daim onların vasitəsilə öyrənilməyi üçün,
İndi mən də yaxşıqlarıma davam edirəm.

Hər üç zaman bürhanlarını öyüb şöhrətləndirən
Yuxarıdakı kimi müqəddəs, seçilmiş arzu izhar edib
Ən yüksək ərənlərin yolunu tapmaq üçün
Ara vermədən o yaxşıqlarıma davam edirəm.

Özümdən keçib isti bədənimdən ayrılacağım an
Hər hərəkətimə mane olanların hamısı dağılıb,
Amitayuş bürhan qarşısında görünüb
Mən də ən gözəl hüsur məqamında gedib duram.

O diyara gedib mən, doğar- doğmaz
Öncə bu səadət istəyinə çatıb
Tamamilə, heç bir əksiksiz, yaxşıca dolğunlaşıb
Dünyanın hər tərəfindəki məxluqlara faydalı olum.

Birbaşa o bürhanın qanun məclisində
Ucuzca bir lnhua (gülü) içində doğub bəllənib
Ölçülüb biçilməz davranışa sahib olmuş ümidimizin
Hüzurunda bürhan səadəti üçün alqışlanaq.

Dərk etmiş olamn o alqışını alar- almaz
Dərhal yüz milyonlarla vücut göstərüb,
Hər tərəfə şəkil dəyişdirmə qüdrətini yayıb
.....məxluqların istifadəsini təmin edək.

Bu göy üzü, məxluqlar nəsli ortadan qalxmamış
Bulanıq əməllər, klesa nırvanları...

Bunun kimi şeylərin keçib gedəcəyi zamana
qədər keçməz

Mənim bu niyazım sona çatmadan.

Bünövrəsiz, dibsiz olan dünyaların hər tərəfində
Bir çox cövhər, ilahi yeməklər, geyimlər toplayıb
Yerin zərrələri sayınca dövranlar içində
Uzun zaman bürhanlara tapımlıdır.

Başqa anabhra göy üzündə
..... bu niyaz ilə qarşılaşdıqda,
Saf bodhi hərəkətində olma istəyi varsa,
Onun yaxşılığı üstün olur.

Puç yolun əziyyətlərindən.....
Pis işdən əbədi dönür,
Ölçülməz qədər işıqlıya yaxın gedib
Bu davranışı sağlam bir şəkildə dərhal qəti tamamlar.

Həyatı özü ilə götürməsi çox yaxşı olur,
İnsan aləminin tapılması faydalı olur
Beləcə o Tolpu Tüzün bodhisattva kimi...
Ona oxşar müqəddəs qanunlar tez tapılır.

Biliksizlikdən başlayaraq mızvanılar uğrunda
Beş anantarya günahlar
Verən bu müqəddəs niyaz
Bir andaca o hərəkətbitir.

Əsil- kökü, adı, yolu, şəkli
Başqalarından üstün böyüyə

Məlun şeytan, tərs qanun
Onun üçün üç

Bodhi ağacı altında
Boş könül ilə düşmən bir bürhan olub
Pudqala, saf qanun çarxını fırlatmaqla
Hərəkət edən məxluqlara faydası

Ancaq hər hansı bir kimsə bu
Alıb, tutub, söyləyərək
Onun qazancım
O seçilmiş bürhan səadətini

..... bu qanun cövhərini tutan
..... yaxşılıq qazancını ortaya töküüb izah etsə,
İstisnasız bütün müqəddəs qanunları
bir anda dolğunlaşdır
Bütün məxluqların istəklərini təminə müvəffəq olar.

Budur indi bu niyazı izah etmənin
Ucsuz- bucaqsız müqəddəsliyi ilə məşqul
oluram (ki),
Uzun zamandan bəri samsaraya cumub batmışlar
Asanlıqla Sukhavatı diyarında doğulsunlar.

Müqəddəs Samantabhadra bodhisattavanın izlədiyi
Niyaza dayanaraq diləkçi Atsanq
Kalım keyşinin nəzmə çəkdiyi şer -
Mənzum qanun bitdi. Gözəl! Gözəl!..
Buddaya chtiram! Qanuna ehtiram! Camaata chtiram!

İlahi

Buda avatansaka atlıg sudur içində
Buşulmaksız nom oğuşka kirmək bölükdə
Bulunğ, yınqak sayu kəlmış bodısatavlar
Bulıdçılayu toy quvraq ara
Burkan oğlu Tolpı Tüzün Uğan arşınınq
Bulunçus yiq ödqılərin üğmiş şlokda
Burk- şark kılıp on edqüsin mən Atsanq özüm
Buyan küsüş özə koşmuş taksut başladı.

Ayağluğ, umuğumuz birər tuşlarda
Adınlarınq aşığı üşün küü kəliq özə
Ançulayu kaltı Sumur tağlar kanı teq
Ayı uluğ, arduk körklə etüz bəlqürdür.
Asu yimə ol kanqımız bağtaşını
Amrilip, inç təprəmədin olurmış ödtə
Ardı nənq siməksizin, alkutın sınqar
Anqsız öküş uluşlarda tolu köşünür.

Kut buyanlar iliqininq kutluğ bodunta
Kulaçça erip tep teqirmi pravışı erür,
Kurşadılı yüz minq koldı samnça yoçan,
Kuduluşu ağılışu yaruklar önər.
Kudğarğuluğ vaynikilər yarağı iyin
Kuruğsuz yiq asıqlarığ büdürqü üçün

Kodı özü teqşindürü tolptın sınqar
Kum sanınça yirtinçülər sayı yadılır.

Sarvaartasıdı tiqin ad öndünlülük
Səkiz on yaş yaşamışın körkitmiş erür.
Sartavahı yolçu yirçi aşuça yimə
Sanı yüz minq koldı nayut yıl, ay yaşayur.
Sakınıp nənq tükədinçsiz, sözliq yidinçsiz
Sansız öküş kalp öd özə ür kiç sərİLür.
Saşımsız yarp kut küsüşlülük küçi barıntın
Sansar uçı tüpükqinçə pək, mənqqü turur.

Turkarı ödün könqül biliq basudçılığın
Tudçı yişdim ertər- keçər idiqliq nomlar
Toğmak öçmək törülük ol, ürlüksüz titir.
Tudyaklanquluq, yapşınquluq öz tözi yok tip
Tuyumuşlar iliqininq bilqə biliqi
Turum ara erdə kışğa bir kşan ödtə
Tolp üç ödkı alku nomnunq tözin, bəlqüsin
Tuyu yumkı bir kalısız tuyar ödkürür.

Bir uluşta yirtinçününq yaruk yulası
Bilqülüqçə kamağ nomta tuyunmış ödtə
Birlə yana adın alku uluşlar sayu
Bir teq yanqlıq burkan bolmış körki köşünür.
Birkərü ol alkularnı birkə sığurur,
Bizni alkuka kiqürməki antağ ok erür.
Bilü uğusuz inraçal toorka ukşadı
Birtəmlədi tıdıışmaz küü kəliq kılur.

Oduñmıslarınq iliqi, üz kudrulmış,
Oşup öşəliksiz volta ornanıp turur,
On uluğ küç, tört korkınçsız enqrəyük başlap
Ukşatınçsız yiq nomlarna tükəlliq bolup
Onq teqzinçliq yaltrıdur tudruğ tiqmə
Utğırak çin, arış- arığ üç nom tilqənin
Ol tıdıqsız tolin bilqə biliqi özə
Onqay ilkəy kuvağ ara onqaru evirür.

Yirtinçününq umuğınq ünində önər
Yiq yöriqli, yılayulı tört üç kirtülər,
Yilvi yanqlıq ulalışur pıratıdyasan butpad,
Yiq üstunki paramıta, ulatı nomlar.
Yirçiləyü bu sansartın tardıp taşkarıp
Yintsikməksiz, yiq mənqikə yidkürqü üçün
Yinik- ağır aşnu kılmış tıldağı iyin
Yidə, uduşu kölnüqülər yolınça ildür.

Arya vayruçana eksübi amıdaayusı,
Ayağluğ badıraşırı suçantırabudı,
Ançulayu ok suryaqarbi vaşır, yalınlıq
Adlar özə önqi- önqi yirdinçulərtə
Alp samantabadıra vaçıra tuvaça
Avalukidaişvara nızvana kidu
Ardın qandahastı başlar bodısatanlıq
Arıq tirin kuvrağ özə ağırladılar.

Ton karasa, şat parışkar yiviklər alıp,
Toym körkülük tuğ başlığnınğ törüsin tutup,
Toruk, yavrı bramanınq körkin körkidip,
Tuta yiqü aşın üşüp, emgəktə çokup,

Tolu- yarım ay sayu bəlqünü bilip,
Toş bulğanmış iq emlədəçi otası bolup
Turıdmaksız köñqül özə alku ödlərdə
Topça kamağ al aldağta uz yaradınur.

Kadır yanlak tınlıqlarığ yavaldurğu üçün
Kağıl- bağsal əriqliq il kan bəq iışı bolup
Kadğuluğnunq, əmgəkliqninq yarağı iyin
Kara budun başlağulüğ töri yorıdıp
Kat- kat tenqri yirlərində, yalanquk ara
Kayuta yimə kaçan ersər başlap ərksinip
Kanturğu üçün tınlıqlarınq kop küsüşlərin
Kamağ türlüğ erişləriq tükəl körkidür.

Umuğumuz uğan alpınq etüz bəlgüsü,
Uşadı ıdur yarukları, öz yaş ülgüsü,
Uçuz bilmək ötkürməni, üz tuyunmakı,
Uşun ödün nomluğ tilqən təğşindürməki,
Uluğ tolun üni, isiqi, toyı, kuvrağı
Uz yarası, ödləyüzi, kop erişləri -
Una bu ok adrukları birər- birəri
Ulsuz tüpsüz erür üçün anqa inanurtmən.

Yumçiqsizın titrü baka körüp kanqusuz,
Yükünç, ayağ, tapıq, uduğ yangı bulqusuz,
Yüdə ildinü töpüdə urup utlı kılqusuz,
Yüz minq sansız kalp öd özə ögüp erdqüsüz.
Yürünq, arıq, edqü nomlar ağılıkınqa
Yürəkimtə içtin barmış kirtqünçüm özə
Yükünürmən kop köñqülin, alu yarlıkanq
Yügarütə sizni körqü küsüşün kanzun.

Ögə yükünmiş buyanımın evirər mən,
Örgit tudçı köni kirtü nom nomladaçı
Ögin uluğ tuyenmiş mən bolmakım özə
Ödüqçisiz adınlarka umuğ bolayın.

Tərcüməsi:

Buddha Avatamsaka adlı sutra içində
Dəyişməyən qayda- qanun fəslinə giriş bölümündə
Hər yandan, hər guşədən gəlmiş bodhisattvaların
Bulud kimi toplanmış icması arasında
Bürhan oğlu Tolpı Tüzün Uğan zahidin
Ələ düşməz müqəddəs yaxşıqlarını öyən şerdən
Burk- şark (?) edib onun on yaxşılığını
mən Atsanq özüm
Savab qazanmaq üçün qoşduğum hissə başladı.

Hörmətli, ümid etdiyimiz hər qarşılaşmada
Şəklini dəyişdirərək başqaların istifadəsinə
Eləcə qaldı dağların xanı olan Sumeri kimi...
Olduqca möhtəşəm, olduqca gözəl görkəmdə
zühur edir.

Və ya o atamız bardaş qurub,
Rahatlanıb, tərpənmədən oturduğu zaman
Hər yandan, axtarmağa ehtiyac duyulmadan,
Saysız- hesabsız çox ölkələrdə göz dolusu görünür.

Xoşbəxtlik, yaxşılıqlar hökmdarının
mübarək boyunda

Qulaç boyda dəpdəyirmi pravesə vardır.
Neçə- neçə yüz minlər sayınca yojana ilə qurşaqlanıb,
Bərq vuraraq ondan işıq gələr.
Qurtarılacaq vaineşiklərə gərək olduğuna görə
Hər kəsə yaxşı istifadəni təmin etmək məqsədi ilə
Hər tərəfdə aşağı- yuxarı çevrilərək
Qum kimi saysız- hesabsız dünyalara yayılır.

Sarvarthasiddha öncədən şahzadə adı ilə
Səksən yaş yaşadığını göstərmişdir.
Və ya sartavahı yolçu, yolçubaşı adı ilə
Yüz min kotı nayuta ili, ayı yaşamışdır.
Düşünməklə bilinməz, sözlə yetişilməz
Saysız çox zamanlarda öz yerində qalır.
Qarşısında durulmaz qüvvətli səadət
diləmə gücü olduğundan
Samsaranın ucu sona çatana qədər sağ- salamat,
əbədi durur.

Daim könül biliyinin yardımını ilə
Durmada otub- keçən yaşam qayda- qanunları
Doğulub yox olmaq qanununa tabedir,
onlara "davamsızdır" deyirlər.
Əsaslandıqları, yapışcaqları kökləri
olmadığına görə...
Anlayanlar hökmdarının müdrik hikməti
Durmada keçən qısa bir zaman içində
Hər üç zamana aid bütün qayda- qanunların
əslinə, əlamətinə
Vəqif olaraq heç bir istisnasız nüfuz edər.

Bir ölkədə dünyanın parlaq məşəli
Bilinməsi gərək olan şəkildə hər qayda- qanuna
nüfuz etdiyi anda
Bütün digər ölkələrin hər birində də
Eyni cür onun bürhan olmuş şəkli görünür.
O, bunların hamısını birlikdə bizə sığdırır,-
Virini də hamısına sığdırmaq məhz bu cürdür.
Bilinməsi mümkün olmayan indra- jala
ağına oxşayaraq
Heç bir maneəyə rast gəlmədən şəklini dəyişdirir.
Qəflət yuxusundan oyanmışların hökmdarı,
ustalıqla xilas olmuş,
Qurtarıb, ən düzgün yolda dayamb duraraq
On böyük güc, dörd qorxusuz enqreyük (?)
başda olmaqla
Oxşarı olmayan müqəddəs qayda- qanunlara
sahib olaraq
On bölmədən ibarət aydınlaşdırıcı əmanət deyilən
Tamamilə gerçək, təmiz- pak üç qayda- qanun çarxını
Özünün misilsiz müdrik hikməti ilə
Camaat arasında yaxşılıq yaymaq üçün
rahatca fırladır.

Dünya ümidinin sədasından irəli gələr
Aydın yozumlu, izahlı dörd üç gerçəklər,
Sehr yolu ilə yetilən pratitya- samutpada,
Ən mühüm paramita, başqa qayda- qanunlar.
Rəhbərlik edərək bu samsaradan çəkib çıxarıb
Müstəqil, aparıcı hüzura çatdırmaq üçün
Yüngül, yaxud ağır, əvvəlcə işlənmiş bir əmələ görə

Yedəyində, yanında (apararaq) mövcud maneələri
yolundan götürür.

Azya vairocana akşabhya amitayus,
Möhtərəm Bhadrasri su candrabodhi,
Bir də Surya qarbhya vajira, alovlu
Adları ilə ayrı- ayrı dünyalarda
Qüdrətli Samantabhadra Vajradhvaja
Avalokitesvara Nirvanaketu,
Ardınca Qandhahastı başda olmaqla
bütün bodhisattvaların
Təmiz cəmiyyəti, camaatı vasitəsilə
ona hörmət olunur.

Kasaya donu, şat parişkara geyindirilib,
Rahib görkəmli tuğ başının qayda- qanununu tutub,
Duru, zəif brahman şəklini göstərib,
Əlindəki yeyəcəyi yeməyini kəsib, əziyyətə qatlanıb,
Hər bir bütöv,(yaxud) yarım ayda əlaməti bilib,
Toz bulanmış xəstəliyi sağaldan təbib olub
Yorulmayan ruh ilə hər zaman
Hər cür əsas- üsulları məharətlə tətbiq edər.

Yekəpər- azğın məxluqları yola gətirmək üçün
Qamçı- dəyənək olan hökmdar bəy, məmur olub
Kədərli, iztirab çəkən insanların mənfəəti naminə
Xalqı idarə edən qayda- qanunlar işlədib
Necə- necə tanrılar yurdunda, məxluqlar arasında
Harada, yaxud nə zaman olsa başa keçərək
Məxluqların çoxlu istəyini ödəmək üçün
Hər cür cəhdi sonacan göstərir.

Ümidimiz olan qadir böyüyün vücud əlamətləri
Hər zaman göndərdiyi işıqları, həyat ülgüsü,
Hər şeyin dəyərsizliyinə vəqif olması,
dərindən nüfuz etməsi,
Uzun zamandan bəri qayda- qanun çarxını fırlatması,
Güclü dolğun səsi, munisliyi, cəmiyyətə, əhaliyə
Gözəl, münasib öyüdlər verməsi, bütün cəhdləri-
Ondakı bu üstünlüklərin hər biri
Sonsuz dərinlikdə olduğu üçün ona inanıram.

Gözü qırpmadan, ayrılmadan baxmaqla
ondan doyulmaz,
Təzim, ehtiram, tapınma, ibadətlə qarşılığı tapılmaz,
Baş üstünə qaldırıb daşımaqla fayda etməz,
Başına yüz minlərlə dolanıb öyməklə bitirilməz.
Ağ, müqəddəs, gözəl qayda- qanunlar xəzinəsində
Ürəyimdəki içdən gələn inancım ilə
Bütün ruhum ilə önündə əyilirəm, qəbul et,
Sizi qarşımda görmək istəyim doğrulsun.

Öyüb təzim etmək fəziləti ilə məşğulam,
Həmişə, hər zaman doğru- düzgün
qayda- qanun verərək
Anlayıb tamamilə duymağım nəticəsində
Şəfa bulmayanlara mən ümid olmaq istəyirəm.

Kiki İlahi

..... idizin
Ulunun, yapırqak, huaların
.....bolmuş tüşlərtin
Uşatı yaruklar önərin.

Uluğ yinçülüq toorlarta
Ordu qarşılar bolmışın,
Uzı tenqrilər olarta
Oyun edirü turmışın;

Etüzlərinqə yaraşı
Erdiniliq idiq tüməkin
Enqəyü yoz yoçan yarudur
Esrinqü yaruklar önmişin;

Ol yaruklarta köp kalın
Uluğ tuuğ kuşatru bralar,
Olarninq içintə ülqüsüz,
Ontın sinqarkı burkanlar.

Uluşı, balıktı, illəri
Upakar asıqlıq işləri
Utğurak, bəbiz bəqlülük,

Uşatı köşünür sakinğu ol.
Turğın, süzük ol suvnunq,
Turum ara təqşilip
Topulur, yaruk, ödviliq
Tonqup buz bolmışın sakinğu ol.

Amtıkı munı teq sakmçığ
Alku ödtə kolulap sakınsar,
Abıta burkan uluşınta
Adırtılığ, utğurak toğarlar.

Üçünç kolılamak içintə
Önqdünki ol buz təqşilip,
Ödvi yayturılığ yağız yir
Özin ok bütmişin yakınıp,

Yiti ərdinliq bir sıruk
Yiriq kötürü tururın,
Yintəm səkiz kızları
Yitinçsiz körklə bolmışın,

Səkiz yüüzintə yüzər önqi
Seviqliq ərdini, munçuklar,
Setirəksiz tıyalıq, bəkdılıq
Seçə, tanqlançıq idiqlər,

Birər ərdini, munçuktın
Birintə minqər yaruklar
Birtəm uz körü kanınçsız
Bir kərü yaltrıyu önərlər.

Seçilip birər yaruklar
Səkizər tümən, törtər minq
Seviqliq önlüqin yaltrıyu
Sərilip turmışın sakinğu ol.

Yana minq koltı kün tenqrilər
Yarukların birqərü ıdmiş teq
.....
.....

(Səhifə düşmüşdür)

..... içintə
Tözi üşmədin bışrunğu ol.
.....soğançıq
Tünərməz, saçılmaz dyan ol.

..... könqülünüq
İqəsiz, kuruğın onqarsar,
.....barmaksız
İkisiz bolup amrılısar.

..... amrılıp
İdənq kararmakı bolmasar,
İnçip taştın yaltrıp
İdi saçılmakı yok ersər,

Adkağlar könqül birlə biriksər,
Amrılıp kararmadın yaltırsar,
Amıru saçılmadın turulsar,
Adı bolur mununq dyan tip.

Altınç könqül biliq ok
Arya avalukda işvarı adanur,
Adura tuyuğlu biliqıq
Anı tayşıçı küləyür.

.....
Yanduru badıp bu munta

.....
Yarp toğar ersər ol anta.

.....
Ayayu kut kolunu təqinip

.....
.....evirərmən.

(Səhifə düşmüşdür)

Ötrü kim kayu tınlıqlar
Üzüksüz muntağ sakınsar,
Ülqüsüz koltı kalptaki
Örtüqlüq kılınçı tarıkar.

Amtını kişilər öltükdə
Adırtlıq, utğuraksiziksiz
Abıta burkan üksintə
Altunluğ lınhuata toğarlar.

Yitiñ kınki ödtəki
Yirtinçütəki tınlıqlar
Yiq üstünki burkanığ
Yintəm körqəli küsəsər,

Yiti ərdinin idiqliq
Yi yüüzintə seviqliq
Yimə lınhualıq orunuğ
Yinçürü, kolulayu sakınğı ol.

Yana lınhualıq orunnunq
Yapırğaklarınıq idiqin,
Yava ərdiniliq sımırın,
Yaltrıyu önər yarukın

Alaya vityan biliq tip
Adantaçı səkizinç biliqinıq
Adırtlıq utğurak öz tözi
Abıta burkan ol erür.

Amtı muntada basakı
Abıta burkan uluşın,
Altı yiqirmi kolılamakıq
Aya körkitü birəlim.

Enqilki kim kayu tınlıqlar
Emgəqliq sansarka korksarlar,
Ərtinçü mənqiliq uluşta
Ərqülüq tapları bolsarlar,

Küntəkiriliq boltukta,
Kün badğalı bartukta,
Küsiş öritip ol ödtə
Könqültə inçə tip sakınğı ol.

Yaltrıyur erdinin idiqliq
Yaruk kün tenqri tilqəni

Yaba çambudivip uluşta
Yarudğuluğ işi ertükdüktə

Erdinliq sögüt huaların,
Əsrinqü yapırqak, tüşlərin
Evrilip yana katnayu
Edqüti kolulap körqü ol.

Bişinç kolulamakığ öritip
Birtəm kirtgünçin süzülüp
Bilqə biliqıq turğurup
Bir yintəm muntağ sakınğu ol.

Alku erdinilərin idiqliq
Amrançığ köl, yuular içintə
Aştanqik obıt suvları
Amrılıp tolu tururın.

Yiti ərdinliq yirlərtə,
Yiq soğançığ yuullarta
Yiqirmişər yoçan kinq alkığ
Yintəm lınhua çeçəklər...

Altmışar koltı lınhuamnq
Arasıntın suvlar kudulup
Amrançığ öqənkielərtin
Ağılıp önər sürülüp.

Öqənkielər tüpintə
Öküş təlim vajırlıq
Önqi- önqi önlüq kumları
Özin ok uzkıa tültəklər.

Ağdınur inər suvlarınq
Amrançığ ünlüq kuşlarınq
Anınq tikisintə nom üni
Antağ eşidilür inçə tip,

Utğurak ürlüksüz emgək tip,
Uzadı kuruğ mənsiz tip,
On paramıtlar başlağlıq
Uluğ bodısatavlar yorığı tip

İnçqə, tərinq, soğançığ
Eşidqəli ertə yarağlıq
Iduk nomlamış nom üni
İnçip eşidilür tanqlançıq.

Bu ünlərinq içintə
Burkan
Bursanq kuvrağıq öməkiq
Bularnı

Kolulamakta yaratınınqlar,
Kolulamakıq kodmanqlar,
Kutrulmak küsüşlüq tüzünlərə!

Altınç, kamağ ərdiniliq,
Adırtlıq, somlıq, çısukluğ,
Altın yağır yir yirintə
Artukrak körqəli, seviqliq!

Bişər yüz koltı ərdiniliq
Birtəq kalık

Birintə
Birtəq ülgüsüz erürlər.

Tənqri
Təqrikləyü yığılıp
Tənqidəm oyun
Təprətmişlərin sakınğu ol.

Yana sansız- sakışsız
Yaraşı oyun bölüklər
Yaltrıyü kök kalıkta,
Yapşını asılı ermişin,

.....yüz
Eligər yoçan uluğın
.....
Esrinqüyaruklar önmişin
.....
Kinsük erdini brahmananı
.....çın yinçü toorları
Kinq alkığ idiqliq sakınğu ol.

Tokılığ körkə kuriqarlar,
Tuuğ idişliq tirqüklər,
Turğu bintəvir keriklər,
Tutçı yarukluğ idiqlər...

Bu erdiniliq idiqlər
Bulıt teq tözüdə yatılı
Bulunq yınqakta tap iyin
Burkanlar işin işləyü

Alku tınığlarığ kutkarıp
Asığlıq, mənqiliq kılmişin
Adırtlıq, bəkiz bəqlülük
Alamban kılıp sakınğu ol.

Una bu yetinç kəz.....
Olurğu erdini lınhua
.....
Bu orun ersər
.....toyınınıq
Bodı könqülininç küç intə
.....

Azuça kimlər küsəsər
Abıta burkan körqəli,
Aşnuça lınhualıq orunuğ
Adırtlıq sakınğu ol.
Birük bu sakınçığ kim kayu
Bışrumı tükədsər,
Bış tümən kalp sansarta
Birim, ötəq birqülük

Ağır ayıq kılınçı
Arıyü kitip tarıkıp
Abıta burkan üksintə
Adırtlıq toğğalı bolurlar.

Kolulamakta yaratınınıqlar
Kolulamakıq kotmanqlar
Kutrulmak küsüşlük tüzünlərə!

Səkizinç abita burkannıq
Sərilip turdaçı mənqqülük
Seçə tanqlançığ etüzin
Sevəsakinğu ol.

Alku kamağ burkanlar
Arığ nom oğuşı tözlük ol.

.....
.....

(Səhifə düşmüşdür)

.....
Sakınu yitinçsiz yoriğın
.....
Saçmadın arıyın tip sakinğul.

Kolulamakta yaratınıqlar,
Kolulamakığ kotmanqlar,
Kutrulmak kūsüslük tüzünlərə!

.....
Inamu yinçürü yükünüp
.....
.....

(Səhifə düşmüşdür)

Tərcüməsi:

.....yiyəsini
Budağını, yarpağını, çiçəklərini
.....tapılan meyvələrdən
Durmadan işıqlar çıxdığım;

Böyük inci ağlarında
Saraylar, köşklər olduğunu,
Tanrı övladlarının orada
Oyun oynadıqlarını;

Vücutlarına yaraşan
Cövhərlərdən hər cür bəzəklərdə
Enqəyü (?) yüzlərcə yojana işıqlandıran
Rəngarəng işıqlar çıxdığını;

O işıqlarda çoxlu
Böyük aləm kuşatırı bralar,
Onların içində ölçüsüz,
Dünyanın hər tərəfindəki bürhanlar.

(Onların) diyarı, şəhərləri, elləri
Upakara faydalı işləri
Açıq, yaxşıca bəlli,
Ardıcıl görünür, düşünməli.

O durğun, duru suyun
Bu arada dəyişərək
Şəffaf, parlaq, sərt şəkildə
Donub buz olmasını düşünməli.

Həmin bu cür düşünməni
Hər zaman ələ alıb düşünsələr,
Abita bürhanın diyarında
Açıqca, qəti olaraq doğularlar.

Üçüncü (dəfə) ələ alanda
Əvvəlki o buz dəyişilib,

Sərt vaiduryanın qara torpağının
Özlüyündə yarandığını düşünüb,

Yeddi cövhərli bir dirəyin
Yeri üzərində tutduğunu,
Bütün səkkiz üzünün də
Qənirsiz gözəl olduğunu,

(Hər) səkkiz üzündə də yüzər cür
Gözəl cövhərlər, muncuqlar,
Seyrək olmayan tıya, bakdidən ibarət
Seçilmiş, qeyri- adi bəzəklər (olub),

Hər bir cövhər, muncuğun
Hər birindən minlərlə işıqlar
Birdən yaxşıca baxıb doyulmayacaq şəkildə
Birgə parlayıb çaxarlar.

Seçilmiş hər işıqın
Səkkizər on min, dördər min
Sevimli görünüşü ilə parlayaraq
Orada durması düşünülməlidir.

Bir də min korti gün tanrılarının
İşıqlarını birlikdə saçdıqları kimi

.....
.....

(Səhifə düşmüşdür)

.....içində
Kökü kəsilmədən dolğunlaşmalıdır.
.....dadlı

Sönməz, dağılmaz dhyanaadır.

.....ruhun
Yiyəsiz, boş olarsa,
.....gəlib- getməsiz
İkisiz olub durarsa,

.....durub
Heç bir sönməsi olmasa,
Beləcə kənara işıq verib
Hər hansı dağılması yoxdursa,

Bağları ruh ilə birləşirsə,
Dayanaraq sönmədən işıq saçarsa,
Duraraq dağılmadan saflaşarsa,
Bunun adı Dhyana olur.

Altıncı ruh elmi
Arya Avalokitesvara adlanır,
Ayrıca dərs edən elmi
Tayşığı (olaraq) öyürlər.

.....
Yenidən batıb bu burada
.....
O orada sağlamca doğularsa.

.....
Təzimlə niyaz edərək
.....
.....çevirirom.

(Səhifə düşmüşdür)

Bundan başqa hansı məxluqlar
Dayanmadan bu cür düşünürlərsə,
Ölçü- biçisiz dövranlardakı
Örtülü işləri (onlardan) uzaqlaşır.

İndiki insanlar öldükdə
Qəti, şübhəsiz

Abita bürhanın hüzurunda
Qızıl lınhuada doğularlar.

Sonrakı yeddinci zamanda
Yer üzündə olan məxluqlar
Ən üstün bürhanı
Hər zaman görmək istəsələr,

Yeddi cövhərlə bəzənmiş
Yer üzündə sevimli
Yenə lınhua məkanını
Təzim edərək ələ alıb düşünməlidirlər.

Yenə lınhua məkanının
Yarpaqlarının biçimini,
Yava ərdiniliq sımır (?) ın
Parıldayaraq çıxan işığını

Alayavijnana elmi deyilərək
Adlandırılan səkkizinci biliyinin

Açıq, qəti olan əsasları...
Abita bürhan odur.

İndi bundan sonrakı
Abita bürhan diyarını,
On altı ələ almanı
Söyləyib göstərək.

Əvvəlcə hansı məxluqlar
Əzab- əziyyət samsarasından qorxarlarsa,

Qeyri- adi hüzur məqamında
Olmaq arzusu bəslərlərsə,

Gün üfüqə yaxınlaşdıqda,
Gün batmağa getdikdə,
O an istədiyini bildirib
Könüldən bu cür düşünməlidir.

İşıq verən cövhər ilə bəzəkli
Parlaq gün tanrısının çarxı
Yavajambudvıpa diyarında
İşıqlandıracağı işi sona çatdırdıqda

Mahiyyət ağacının çiçəklərini,
Cürbəcür yarpaqlarını, meyvələrini
Təkrar- təkrar o üz- bu üzə çevirərək
Yaxşıca sıgallayıb gözdən keçirməli.

Beşinci ələ almanı izhar edib
Tamamilə iman ilə durularaq

Hikmətli elmi ortaya çıxarıb
Bir müddət bu cür düşünməli.

Hər cür cövhər ilə bəzəkli
Gözəl göllər, bulaqlar arasında
Aştanqik obit sularının
Sakit, dolu durmasını

Yeddi cövhərli yerlərdə,
Ən dadlı bulaqlarda
İyirmişər jojana qədər geniş, böyük
Yenə lnhua çiçəkləri...

Altmışar korti lnhualarm
Arasından sular axıb
Sevimli dərəciklərdən
Qaynayıb süzülərək gedər.

Dərəciklər dibində
Çoxlu- çoxlu vajranın
Müxtəlif rəngli qumları
Özü gözəl olan tültəklər (?).

Qalxıb enən suların,
Gözəl səsli quşların
Civiltisində qanun səsi
Beləcə eşidilir deyib,

Kəçicidir əzab deyib,
Həmişə boş, mənsiz deyib,

On paramita başda olmaqla
Böyük bodhisattvaların hərəkəti deyib

İncə, dərin, ləzzətli
Sabahkı əlverişli (məqamları) dinləməyə
Çağırın mübarək qanun səsi
Beləcə xoş eşidilir.

Bu səslərin içində
Bürhan.....
Camaat topluluğunu düşünməyi
Bunları

Əldə etməyə çalışın,
Əldə etməyi buraxmayın,
Qurtulmaq istəyən əsillər!

Altıncı, hər cür cövhərli,
Seçilmiş, somlu, çısuklu,
Qızıl qara torpağında
Çox görməli, sevgili!

Beşər yüz korti cövhərli
Bütöv göy üzü.....
Hər birində
Vahid kimi ölçü- biçisizdirlər.

Tanrı
Dövr edərək toplanıb
İlahi oyun
Tərpətdiklərini düşünməli.

Yenə saysız- hesabsız
Yaraşan oyun bölükləri
Göy üzündə parlayaraq,
Asılı olduğundan yapışaraq,

.....yüz
Əllişər jojana böyüyünü
.....
Rəngarəng işıqlar çıxdığını

.....
Brahmanın incisi, kinsük,
.....həqiqət inci ağlarının
Geniş, bütöv olduğunu düşünməli.

İncə görkəmli kutaqaralar,
Bayraqlar daşıyan dirəklər,
Duran bintəvir keriklər (?),
Daimi işıq bəzəkləri...

Bu cövhər bəzəkləri
Bulud kimi hər tərəfə yayılaraq
Dünyanın hər yanında istəyə görə
Bürhanlar işlərini görüb,

Bütün canlıları qurtarıb
İstəklərinə, hüzura qovuşdurduqlarını
Açıq, inamlı bir şəkildə
Alambana edib düşünməli.
Budur bu yeddinci sıra

.....

Oturacaq cövhər linhuası

Bu yer isə

.....rahibin
Bodhi ruhunun gücüylə
.....

Əgər kimlərsə istəsə
Abita bürhanı görməyi,
Əvvəlcə linhua çiçəyi olan yeri
Açıqca düşünməli.

Bir kimsə bu düşüncəni
Başarıb tamamlarsa,
Əlli min dövrənliq samsarada
Borc, ödəmə verilərək

Etdiyi ağır günahlar
Təmizlənərək, gedib, uzaqlaşıb
Abita bürhanın hüzurunda
Seçilib doğulmağa qadir olurlar.

Əldə etməyə çalışın,
Əldə etməyi buraxmayın,
Qurtulmaq istəyən əsillər!

Səkkizinci Abita bürhanın
Əbədi sükunət içində duran,
Seçilmiş qeyri- adi vücudunu
Sevərək düşünməli.

Bütün mövcud bürhanlar
Saf qanun nəslinin əsasdırlar.
.....
.....

(Səhifə düşmüşdür)

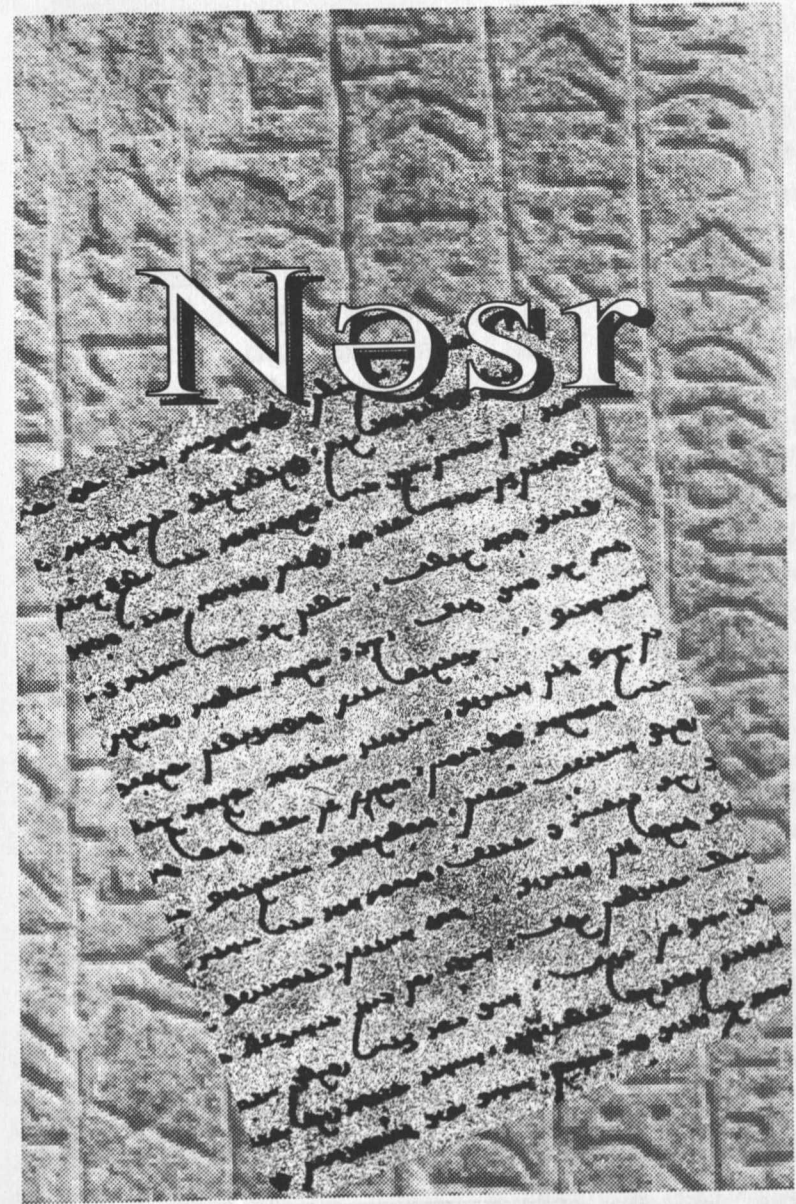
.....
Düşünməklə yetilməyəcək vəziyyətini
.....

Çaşmadan saflaşmaq deyər düşünməli.

Əldə etməyə çalışın,
Əldə etməyi buraxmayın,
Qurtulmaq istəyənlər əsillər!

.....
İnanaraq hörmətlə ibadət edib
.....
.....

(Səhifə düşmüşdür)

Qədim türk ədəbiyyatında şerdən fərqli olaraq nəsrin ilk nümunələri xeyli gec - I minilliyin ortalarından sonra meydana çıxır. Və müşahidələr göstərir ki, həmin nümunələr öz ideya- məzmun, poetik texnologiya qaynağını qədim türk eposundan alır.

Qədim türk nəsrinin şah əsərləri Göytürk imperiyasının son dövrlərində - VII əsrin son VIII əsrin ilk onilliklərində Orxon çayı hövzəsində "bənqü taşlar" ("əbədi daşlar") üzərinə həkk olunmuş kitabələrdir. Qədim türk (run) əlifbası ilə yazılmış həmin kitabələrdən tarix etibarilə birincisi Ongin (VII əsrin 80- ci illərinin sonu 90- ci illərinin əvvəli), ikincisi Tonikik (VIII əsrin ilk onilliyinin sonu ikinci onilliyinin əvvəlləri), üçüncüsü Kül tiqin (732), dördüncüsü isə Bilgə xaqan (734) dır. Yüksək dövlətçilik düşüncəsinin ifadəsi olan bu kitabə- əsərlər qədim türk eposundan gələn mükəmməl ədəbi- bədii təfəkkürün yeni tarixi dövrdəki davamı- inkişafıdır. Kitabələrdə nə qədər konkret tarixi şəxsiyyətlər, hadisələr barəsində danışılırsa danışılırsın, mütləq həmin şəxsiyyət və ya hadisələrin qeyri- konkret epik mənşəyindən çıxış edilir, "tarixəqədərki" təsəvvürlərə istinad olunur. Məsələn, Kül tiqinin şərəfinə yazılmış abidədə Göytürk dövlətinin yaranıb formalaşması tarixi barədə söhbət getsə də, mətn qədim türk dastanlarının epik təhkiyəsinə, bədii intonasiyasını mühafizə edir. Göytürk dövləti VI əsrin ortalarında formalaşdığı halda həmin abidədə onun (Göytürk dövlətinin) tarixinin az qala dünyanın yaranmasından başladığı göstərilir ki, bu da epos təfəkkürünün "təzyiq"inin nəticəsidir. Və həmin "təzyiq" özünü Göytürk dövlətini yaratmış kağanlardan, onların

gördüyü böyük işlərdən, müxtəlif xalqların, tayfaların onların (kağanların) bu dünyadan getməsinə kədərilməsindən - prinsip etibarilə, olmuş tarixi hadisələrdən danışılarda da göstərir.

Qədim türk (run) kitabələrindəki qəhrəmanlar tarixi şəxsiyyət olsalar da, onların ideya- bədii təqdimatı qədim türk eposundakı qəhrəmanların təqdim üsulunu xatırladır. İltəris kağan da, İlbilqə xatun da, Bilgə kağan da, Tonikuk da, Kül tiqin də real tarixi xidmətləri ilə təsvir olunmalarına baxmayaraq sanki epik qəhrəman taleyi yaşamışlar. Onlar (eləcə də onların obrazını yaradan Göytürk yazıçısı) qədim türk eposunda olduğu kimi yalnız bir Tanrıya inanır, hər bir hadisənin məhz Tanrının iradəsi ilə baş verdiyinə qətiyyətlə şübhə etmirlər. Lakin Göytürk kağanları, qəhrəmanları apardıqları müqəddəs mübarizələrin mexaniki iştirakçıları da deyillər, onlar tez- tez dərin siyasi- ideoloji düşüncələrə dalır, xalqın, dövlətin taleyini düşünür, mürəkkəb vəziyyətlərdən çıxış yolu aramaqla hadisələrə istiqamət verməkdən çəkinmirlər. Və o da hiss olunur ki, Göytürk hökmdar-qəhrəmanı tanrıçılığı dini- mistik (fatalist) məzmununda qəbul etməklə yanaşı onu konkret tarixi fəaliyyətinin, siyasi istəklərinin ideologiyasına çevirmək gücündədir.

Əminliklə demək olar ki, Göytürk nəsrinin, yaxud Göytürk dövrü türk nəsrinin əsas qəhrəmanı Tanrı (və müqəddəs Yer, Su) tərəfindən mühafizə olunan, mənsub olduğu xalqın, yaxud xalqlar birliyinin (dövlətin!) ictimai-siyasi, mənəvi ideallarını müdafiə edən türk kağanı - hökmdarıdır (yaxud şahzadədir). Onun mövcudluğu xalqın xoşbəxtliyi, ölümü isə böyük kədər kimi təqdim olunur.

Göytürk nəsrinin yaradıcıları barədə məlumatlar yox dərəcəsinə azdır: Tonikuk kitabəsini ya Tonikukun özü, ya

da onun şəxsi katib- yazıçısı; Kül tiqin, Bilgə xaqan kitabələrini isə, mətnlərin özündə qeyd olunduğu kimi, onların nəslindən olan Yolluğ tiqin yazmışdır. Kül tiqin, Bilgə kağan kitabələrinin eyni müəllif (məhz Yolluğ tiqin) tərəfindən yazılmasını o da göstərir ki, hər iki kitabə üçün ümumi olan bütöv mətn parçaları, ifadə- obrazlar mövcuddur.

Qədim türk nəsrinin ikinci qolunu Maniçi və buddist dini- mistik əsərlər təşkil edir. Qədim Şərqi İran, sanskrit, Çin, Tibet) dillərindən tərcümə- təbdil edilmiş həmin əsərlərdə türk ideoloji- bədii təfəkkürünün nə dərəcədə, hansı səviyyədə iştirakı mübahisəli olsa da, qədim türk maniçi, yaxud buddist nəsrinin yalnız mexaniki çevirmə olduğunu qəbul edərək yüzlərlə yazılı abidədən ədəbi- bədii hadisə kimi imtina etmək düzgün olmazdı. Və onu da nəzərə alaq ki, haqqında söhbət gedən əsərlərin bir qisminin orijinal əldə edilmədiyindən onların çoxu ümumiyyətlə maniçiliyin, yaxud buddizmin tarixini öyrənmək üçün orijinal əvəz edəcək mənbələrdir.

Türk maniçi nəsrində ən çox maraqlı doğuran əsər VIII əsrə aid olduğu güman edilən "Xuastuanifi" (Maniçilərin tövbə duası)dır. İran dillərinin birindən tərcümə təbdil edilmiş əsərin müxtəlif əlifbalarla bir neçə nüsxəsinin zamanəmizə qədər gəlib çatması onun türk maniçilik mühitində müəyyən qədər geniş yayıldığını göstərir. "Nurlu tanrı Mani"nin şərəfinə yazılmış türkcə nəsr əsərləri içərisində tam mətnlərlə yanaşı çoxlu natamam parçalar, fraqmentlər vardır ki, bu da türk maniçi nəsrinin həm ideya- məzmun, həm də ifadə- forma axtarıqlarının şerhə olduğu kimi intensiv getdiyini təsdiq edir.

Qədim türk buddist nəsrinin ən məşhur abidəsi Şərqi

Türküstanın Beşbalıq şəhərindən olan Sınqku Seli Tutunqun X əsrdə Çin dilindən tərcümə- təbdil etdiyi "Altun yaruk" (Qızıl işıq)dır. Əsərin çoxlu nüsxələri mövcuddur. Buddizmin əsaslarını təbliğ etmək məqsədilə qələmə alınmış "Altun yaruk" ədəbi- bədii baxımdan da diqqəti çəkir.

Qədim türk buddist nəsrinin onlarla, hətta yüzlərlə orjinal, yaxud qeyri- orjinal nümunələri dünyanın müxtəlif kitabxanalarına səpələnmişdir.

Göytürk nəsri Tonikuk kitabəsi

Bilqə Tonikuk bən özüm Tabğaç ilinqə kılıntım.
Türk bodun Tabğaçka körür erti.

Türk bodun kanın bolmayın Tabğaçda adırıltı, kanlantı. Kanın kodın Tabğaçka yana içikdi. Tenqri ança timis erinç: kan bertim, kanın kodın içikdin. İçikdük üçün tenqri öl temis erinç. Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı. Türk sir bodun yerintə bod kalmadı. İda, taşda kalmısı kobranın yeti yüz boltı. İki ülüqi atlığ erti, bir ülüqi yadağ erti. Yeti yüz kisiq udızığma uluğı şad erti. Yağıl,- tidi. Yağmısı bən ertim- Bilqə Tonyukuk. Kağan mu kısayın,- tidim. Sakıntım: turuk bukalı, səmiz bukalı arkada bilsər, səmiz buka, turuk buka tiyin bilməz ermis tiyin ança sakıntım. Anta kirsə tenqri biliq bertük üçün özüm ök kağan kısdım. Bilqə Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan birlə, İltəris kağan bolayın. Bəriyə Tabğaçığ, önqrə Kıtanığ, yıraya Oğuzığ üküs ölürti. Biliq esi, çab esi bən körtüm. Çuğay Kuzın, Kara Kumuğ olurur ertimiz.

Keyik yiyü, tabısğan yiyü olurur ertimiz. Bodun boğazı tok erti. Yağımız teqirə uçuk təq erti, biz şeq ertimiz. Ança olurur erikli Oğuzdantan körüq kəlti. Körüq sabı antağ: Tokuz oğuz bodun üzə kağan olurtı- tir- Tabğaçgaru Kunı Sənqüq idmıs, Kıtanğaru Tonqra Səmiq idmıs. Sab ança idmıs: azkıya türk bodun yoriyur ermis. Kağam alp ermis,

ayğuşısı bilqə ermiş. Ol eki kisi bar ersər, sini, Tabğaçığ ölürtəçi, tirmən, önqrə Kıtanığ ölürtəçi, tirmən, bini oğuzuğ ölürtəçi ök, tirmən. Tabğaç, bəridənyən təq! Kıtan, öndənyən təq! Ben yırdantayan təqəyin! Türk sir bodun yerintə idi yorımazun! Usar, idi yokkısalm tirmən. Ol sabığ esidin tün udısıkım kəlmədi, küntüz olursıkım kəlmədi. Anta ötrü kağanıma ötüntüm, ança ötüntüm: Tabğaç, oğuz, kıtan-bu üçəqü kabısır, kaltaçı biz, öz içi, tasın tutmıs təq biz. Yuyka eriqliq tonlağalu uçuz ermiş, yinçqə erikliq üzqəli uçuz. Yuyka kalın bolsar, toplağuluk alp ermiş, yinçqə yoğun bolsar, üzqülük alp ermiş. Önqrə kıtanda, bəriyə tabğaçda, kuruya kurdanta, yıraya Oğuzda, eki- üç binq sümüz, kəltəçimiz bar, mu nə? -Anta ötüntüm.

Kağanım, bən özüm bilqə Tonikuk ötüntük ötünçümin esidü berti. Könqlünçə udız,- tidi. Kök Önqüq yuğaru Ötükən yısğaru udıztım. İnqək- kölükin Toğlada oğuz kəlti. Süsi altı binq ermiş. Biz eki binq ertimiz. Sünqüsdimiz. Tenqri yarlıkadu... yaydımız, üqüzke tüşdi. Yayaduk yolta yəmə ölti kük. Anta ötrü oğuz kopın kelti. Kəlürtim ök türk bodunıq Ötükən yerke bən özüm bilqə Tonyukuk. Ötükən yeriq kopmıs- teyin esidip bəriyəki bodun, kurıyaki, yıryaki, önqrəki bodun kəlti.

Eki binq ertimiz, biz eki sü boltı. Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Santunq balıkka taluy- üqüzke təqmıs yok ermiş. Kağanıma ötünip sülətdim. Santunq balıkka, taluy-üqüzke təqürtüm. Üç otuz balık sıdı. Usın Buntatu yurtda yatu kalur erti. Tabğaç kağan yağımız erti, On ok kağanı yağımız erti. Artuki kırkız küçliq kağan yağımız boltı. Ol üç kağan öqləsip: Altun yış üzə kabısalım timis- ança öqləsmıs, önqrə türk kağanğaru süləlim, timis, anqaru süləməsər, kaç nənq ersər, ol bizni,- kağanı alp ermiş, ayğuşısı bilqə ermiş,

kaç nənq ersər, ölürtəçi kük. Üçəqiün kabısın süləlim, anı yokkısalm- timis. Türqes kağan ança timis: Bəninq bodunım anta erür, timis. Türk bodun yəmə bulğanç ol,- təmis, oğuzı yəmə tarkanç ol,- timis. Ol sabın esidip, tün yəmə udısıkım kəlməz erti, olursıkım kəlməz erti, ança sakıntım... süləlim,- tidim. Köqmən yolu bir ermiş, tumus,- tiyin, esidip bu yolın yorisar, yaramaçı- tidim... Yerçi tilədim, çölqi Az eri bultım.

Özüm Az yerim, anı bilm...ermiş, bir türük ermiş. Anın barmıs, anqar yatın, bir atlıq barmıs,- tiyin- ol yolın yorisar, unç,- tidim sakıntım. Kağanıma ötüntüm, sü yoritdim, atlat,- tidim. Ak Terməl keçə oğraklatdım. At üzə bintürə kariğ sökdüm. Yokaru at yetə yadağın, ığaç tutunu ağırttum. Önqrəki ər yoğuru teqirin ibar bas asdımız, yobalu intimiz. On tünkə yantıki tuğ ebirü bardımız. Yırçi yir yanqılın boğazlantı. Bunqadın kağan "yelü kör" - timis- "Anı subuğ baralım!" Ol sub kodı bardımız. Sanağalı tüşürtimiz. Atığ ıka bayur ertimiz. Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız. Kırkızığ uka basdımız... Sünqüqin açdımız. Kanı süsi tirilmıs. Sünqüsdimiz, sançdımız. Kanın ölürtimiz. Kağanka kırkız bodunı içikdi, yükünti. Yantımız. Köqmən yısığ ebirü kəltimiz.

Kırkızda yantımız. Türqis kağanta körüq kəlti, sabı antəq: öndən kağanğaru sü yorılım- timis- yorımasar, bizni, kağanı alp ermiş, ayğuşısı bilqə ermiş, kaç nənq ersər, bizni ölürtəki kük- timis- Türqis kağanı tasıkms- tidi- On ok bodunı kalısız tasıkms- tir. Tabğaç süsi bar ermiş. Ol sabığ esidip kağanım: Bən ebqərü tüşöyin- tidi- Katun yok bolmıs erti, anı yoğlatayın- tidi- Sü barınq-tidi- Altun yılda olurun-tidi- Sü bası İnəl kağan Tardus sad barzun - tidi. Bilqə Tonrikuk! - banqa aydı- Bu süq elt- tidi- Kıyıniğ könqlünçə ay, bən sanqa ne ayayın- tidi- Kelir ersər, kü ər ükülür,

kelməz ersər tılığ sabığ alı olur,- tidi. Altun yılda olurtımız.

Üç körük kisi kəlti, sabı bir: kağanı sü tasıkdı, On ok süsi kalısız tasıkdı- tir. Yaris yazıda tiriləlim- timis. Ol sabığ esidip kağanı ol sabığ ittim. Kantayın? Sabığ yana sab... kelti: Olurun- tiyin timis. Yəlmə, karağu edqüti urğil, basıtma- timis. Böqü kağan banqaru ança ayıdmıs: Apa tarkanğaru içrə sab ıdmıs. Bilqə Tonikuk ayığ ol, öz ol, anqlar... "Sü yorılım" tisər unaman. Ol sabığ esidip sü yoritdim. Altun yısığ yolsızın asdım, Ertis üqüziq keçiqsizın keçdimiz, tün katdımız, Bolçuka tanq üntürü təqdimiz.

Tılığ kəlürti, sabı antağ: Yaris yazıda on tümən sü tirilti,- tir. Ol sabığ esidip bəqlər kopın: Yanalım, arığ- obutu yeq- tidi. Ben ança tirmən, Bən Bilqə Tonikuk: Altun yısığ asa keltimiz, Ertis üqüziq keçə kəltimiz. "Kəlmisi alp" tidi, tuymadı. Tenqri, Umay, ıduk yer, sub basa birti erinç. Nəkə təzər biz? Üküs tiyin nəkə korkur biz az tiyin. Nə basınalım, təqəlim- tidim. Teqdimiz, yaydımız. Ekinti kün kəlti, örtçə kızıın kəlti. Sünqüsdimiz. Bizintə eki uçı sınqarça artuk erti. Tenqri yarlıkaduk üçün üküs tiyin, biz korkmadımız, sünqüsdimiz. Tardus sad ara badı. Yaydımız, kağanın tutdımız, yabğusın, sadın anta ölürti. Əliqə er tutdımız. Ol ok tün bodunun sayu ıtımız. Ol sabığ esidip On ok bəqləri, bodunu kop kəlti, yükünti. Kəligmə bəqlərin, bodunun itin- yığın azça bodun təzmis erti. On ok süsin sülətdim.

Biz yemə sülədımız, Anı ertimiz. Yinçü üqüziq keçə Tinəsi oğlı yatığma Benqliqək tağğ... ertü...

Təmir kapığka təqi irtimiz, anta yanturtımız. İnəl kağanka karam alı tağka tezıq, tokarsın... anta yerüki Suk baslığ soğdak bodun kop kəlti. Ol күntə təqli türk bodun Təmir kapığka, Tinəsi oğlu yatığma tağka təqmıs, idi yok ermıs. Ol yerkə bən Bilqə Tonikuk təqürtük üçün sarığ altun,

örün күmüs, kız- kuduz, eqribəti, ağı bunqsuz kəlürti. İltəris kağan biliq esin üçün, alpın üçün Tabğaçka yeti yeqirmi sünqüsdı, Kıtanda yeti sünqüsdı, Oğuzka bes sünqüsdı. Anta ayğuçı yəmə bən ök ertim. Yağıçısı yəmə bən ertim. İltəris kağanka... türk Bilqə kağanka, türk Böqü kağanka...

Kapağan kağan... Tün udımatı, күntüz olurmatı. Kızıl kanım tökti, kara tərim yüqürti isiq- küçiq bertim ök, bən özüm yelməq yəmə ittim ok: Arkuy karağuş ulğartdım, basımğma yağığ kəlürir ertim. Kağanımın sülətdimiz. Tenqri yarlıkazu!

Bu türk bodunka yaralıq yağığ kəltürmədim, töqünliq atıq yüqürtmədim. İltəris kağan kazğanmasar, udu bən özüm kazğanmasar, il yəmə, bodun yəmə yok ertəçi erti; kazğantukın üçün uduğ özüm kazğantukım üçün il yəmə il boltı, bodun yəmə bodun boltı. Özüm karı boltım, uluğ boltım. Nənq yerdəki kağanlıq bodunka bütntüqi bar ersər, nə bunqı bar ertəçi ermıs.

Türk bilqə kağan ilinqə bititdim bən Bilqə Tonikuk.

* *
*

İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, bən özüm bilqə Tonikuk kazğanmasar, bən yok ertim ersər. Kapağan kağan türk sir bodun yerintə bod yəmə, bodun yəmə, kisi yəmə idi yok ertəçi erti. İltəris kağan, bilqə Tonikuk kazğantuk üçün Kapağan kağan, türk sir bodun yorıduki... Türk bilqə kağan türk sir bodunıq, oğuz bodunıq iqidü olurur.

Tərcüməsi:

1. Müdrik Tonikuk mən özüm Tabğaç elinə getdim. Türk xalqı Tabğaçə tabe idi.

Türk xalqı xansız olmayım deyə Tabğaçdan ayrıldı, öz xanı oldu. Xanını atıb Tabğaçə yenə tabe oldu. Tanrı belə demişdi: xan verdim, xanın qoyub tabe oldun. Tabe olduğumuz üçün tanrı "öl" demiş. Türk xalqı öldü, dağıldı, məhv oldu. Türk sir xalqı yerində adam qalmadı. Kolda, daşda qalmış toplanıb yeddi yüz oldu. İki hissəsi atlı, bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı aparən böyüyü şad idi. "Qoşul"- dedi. Qoşulanı mən idim- müdrik Tonikuk. Xaqanımızı seçək,- dedim. Düşündüm: arıq buğalı, kök buğalı arxadan baxsalar kök buğa, arıq buğa deyə bilməzlərmiş, deyə düşündüm. Ondən sonra tanrı bilik verdiyi üçün məhz özüm xaqan seçdim. (Mən) müdrik Tonikuk Boyla Bağa Tarkan ilə, İltəris xaqana tərəf olduq. Cənubda tabğaçı, şərqdə Kıtanı, Şimalda oğuzu çoxlu öldürdü. Məsləhət yoldaşı, şöhrət yoldaşı mən oldum. Çuğay Kuzda, Qara Qumda yaşayırdıq.

Maral yeyərək, dovşan yeyərək yaşayırdıq. Xalqın boğazı tox idi. Yağımız ətrafda yırtıcı quş tək idi, biz leş idik. Eləcə yaşayarkən oğuzlardan casus gəldi. Casusun xəbəri belə idi: doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oldu- deyir- Tabğaçə Kunı Şənünü göndərmiş, Kıtana Tonra Səmi göndərmiş. Xəbəri belə imiş (ki,) türk xalqı az imiş. Xaqanı igid imiş, məsləhətçisi müdrik imiş. O iki adam var isə, səni, Tabğaçı öldürəsidir, deyirəm, şərqdə kıtanı öldürəsidir, deyirəm, məni Oğuzu öldürəsidir, deyirəm. Tabğaç, cənub tərəfdən hücum et! Kitan, şərq tərəfdən hücum et! Mən

şimal tərəfdən hücum edim. Türk sir xalqı yerində (onun) sahibi olmasın. Bacarsaq, sahibini məhv edək deyirəm. O xəbəri eşidib gəcə yatmağım gəlmədi, gündüz oturmağım gəlmədi. Ondən ötrü xaqanıma müraciət etdim, belə müraciət etdim: Tabğaç, Oğuz, Kitan - bu üçü birləşsə də, dözəcəyik, öz içimizi, bayırımızı qorumuş olacağıq. Nazik ikən yığmaq asan işdir, incə ikən üzmək asan. Nazik qalın olsa, toplamaq ağır işdir, incə yoğun olsa, üzmək ağır işdir. Şərqdə Kıtanda, cənubda Tabğaçda, qərbdə Kurdanda, şimalda Oğuzda, iki- üç minlik qoşunumuz var, (həmin yerlərə) hücum etməliyik, nə deyirsən? -Belə müraciət etdim.

Xaqanım, mən müdrik Tonikukun etdiyi müraciəti eşitdim: Könlüncə apar,- dedi. Göy Önügün yuxarısındakı Ötükən ormanına apardım. Yük heyvanları ilə Toğlada oğuzlar gəldi. Qoşunu altı min imiş. Biz iki min idik. Döyüştük. Tanrı yar olduğu (üçün) dağıtdıq, çaya töküldülər. Səpələndikləri yollarda da, əlbəttə, öldülər. Ondən ötrü oğuzlar hamısı (təbə olmağa) gəldilər. Türk xalqını Ötükən yerinə mən özüm müdrik Tonikuk gətirdim. Ötükən yeri alınmış- deyə eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şimaldakı, şərqdəki xalq gəldi.

İki min idik, iki qoşun yaratdıq. Türk xalqı, türk xaqanı yerləşmək, məskən salmaq üçün Şandun şəhərinə, dənizə- çaya çatmamışdı. Xaqanıma deyib qoşun çəkərdim. Şandun şəhərinə, dənizə- çaya çatdırdım. İyirmi üç şəhər təbə oldu. Usın Buntatu yurdunda yataraq qalır idi. Tabğaç xaqanı yağımız idi, On ox xaqanı yağımız idi. Ən əsası güclü qırğız xaqanı yağımız oldu. O üç xaqan məsləhətləşib Altun ormanı üzərinə yürüş edək- demiş, bu cür məsləhətləşmiş (ki,) Şərqtə türk xaqanına qarşı qoşun çəkək- demişlər- ona

qarşı qoşun çəkməsək, hər necə olsa, o bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa öldürəcəkdir. Üçlükdə birləşib qoşun çəkək, onu məhv edək- demişlər. Türkeş xaqanı belə demiş: Mənim xalqım orada yaşayır- demiş. Türk xalqına " iğtişas sal" - demiş, oğuzlara "üsyən et" - demiş. O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlməz oldu. Oturmağım gəlməz oldu. Belə düşünüb ... qoşun çəkək- dedim. Kögmən yolu bir imiş, (onu da düşmən) tutmuş olduğunu eşidib "bu yolla getsək, yaramaz" dedim... Bələdçi istədim, Çöllü azəri tapdım.

Özüm Az yerindənəm... Onu... bilm... imiş, bir dayanacaq imiş. Anı (çayı) ilə getsən, orada gecələsən, getməyə bir atlıq yol qalır- deyə - o yol ilə yürüsək, olar- deyib düşündüm. Xaqanıma müraciət etdim, "qoşun yürütdüm, atlandır" - dedim. Ağ Terməl (çayını) keçərək düşərgə saldırdım. Atlara mindirərək qarı yarıb keçdim. Yuxarı atları yedəkdə ağaclardan tuta- tuta qaldırdım. Öndəki döyüşçülər (qarı) tapdalayıb (yol açdı), kolluq tərəni aşdıq, çətinliklə endik. On gecə yandakı uçunları dolandıq. Bələdçi yeri yanıldığı üçün boğazlandı. Buna görə xaqan "Sürətlə getməyə çalış" - dedi- "Anı çayı boyu gedək" (dedi). O çay boyu getdik. Saymaq üçün (qoşunu atlardan) düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gündüz də, gecə də yel kimi getdik. Qırğızları yuxuda basdıq... Süngü ilə (yol) açdıq. Xanın qoşunu toplanmışdı. Döyüşdük, məhv etdik. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, baş əydi. Qayıtdıq. Kögmən ormanını dolanıb gəldik.

Qırğızdan qayıtdıq. Türkeş xaqanından casus gəldi, xəbəri bu cür: öndən xaqana qarşı qoşun yürüdək - demişlər- yürütməsək, bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, öldürəcəkdir - demiş- Türkeş xaqanı

hücuma keçmiş- dedi- On ox xalqı tamamilə hücuma keçmiş- deyir- Tabğaç qoşunu da var imiş. O xəbəri eşidib xaqanı: Mən evə qayıdım- dedi -Xatun vəfat edib, onu dəfn edim - dedi- Qoşun göndərin- dedi. Qoşunun başında İnel xaqan Tarduş şadı getsin- dedi. Müdrik Tonikuk! - mənə dedi- Bu qoşunu apar- dedi- Qınağı könlüncə et, mən sənə nə deyim- dedi- Gəlsələr, döyüçülər yığılar, gəlməsələr, dil (əsir) məlumatını alıb otur - dedi. Altun ormanında yerləşdik.

Üç casus gəldi, məlumatları bir: xaqanları qoşun çəkdi, On ox qoşunu son nəfərinədək hücuma keçdi- deyirlər. Yarış yazıda toplanaq- demişlər. O xəbəri eşidib xaqana çatdırdım. Necə edim? Cavabı yenə cavab... gəldi: - Oturun- demiş. Kəşfiyyatı, keşiyi yaxşıca təşkil et, qoşunu basılmağa qoyma- demiş. Bögü xaqan mənə belə dedi: Apa tarkana gizli xəbər göndərmişlər (ki,) müdrik Tonikuk ayıqdır, mərddir, anlayar... "Qoşun çəkək!" desə, razı olma. O sözü eşidib qoşun çəkdim. Altun ormanını yolsuz, İrtiş çayını keçidsiz keçdim, (gündüzü) gecəyə qatdıq, Bolçuya dan söküləndə yetişdik.

Dil (əsir) gətirdilər, xəbəri bu cür: Yarış yazıda yüz min qoşun toplaşdı- deyə. O xəbəri eşidib bəylər hamısı: Qayıdaq, abır- həyə yaxşıdır- dedilər. Mən (isə) belə dedim, mən müdrik Tonikuk: Altun ormanını aşaraq gəldik, İrtiş çayını keçərək gəldik. (Bəylər) "Gələnlər igiddirlər" dedilər, anlamadılar. - Tanrı, Humay, müqəddəs yer, su qələbə verdi. Niyə qaçaq? (Düşmən) çox, biz azıq deyə niyə qorxuruq? Niyə basılaq, hücum edək- dedim. Hücum etdik, dağıtdıq. İkinci gün gəldi. (Düşmən) od kimi qızıb yeridi. Döyüşdük. Bizdə iki qol yarıbayarı artıq idi. Tanrı yar olduğu üçün (onlar) çoxdur deyə, biz qorxmadıq, döyüşdük. Tarduş şadı aranı bağladı. Dağıtdıq, xaqanı tutduq, yabğusu, şadı

oradaca öldü. Əllicə döyüşçü tutduq. Elə o gecə camaata xəbər göndərdik. O xəbəri eşidib On ox bəyləri, xalqı hamılıqla gəldi, səcdə etdilər. Gələn bəylərini, xalqını yığıb, (gördük ki,) azca xalq qaçıbmış. On ox qoşununu yürüşə apardım.

Biz də qoşun çəkdik, Anıya endik. İnci çayını keçərək Tinəsi oğlunun Benqlükək dağına ...

Dəmir Qapıya çatdıq, oradan qayıtdıq. İnel xaqana (dövlət) alaraq dağa taciklərə... toxarlara... Ondan o tərəfə Suk başda olmaqla Soğdak xalqı hamılıqla gəldi. Həmin gün türk xalqı Dəmir Qapıya, Tinəsi oğlunun oylağı olan dağa çatmışdı. (Oranın) sahib yox imiş. O yerə mən müdrik Tonikuk hücum etdiyim üçün saysız- hesabsız sarı qızıl, parlaq gümüş, qız- gəlin, xalça, pul gətirdilər. İltəris xaqan müdrik yoldaşı olduğu üçün, igid olduğu üçün Tabğaçda on yeddi dəfə döyüdü, Kıtanda yeddi dəfə döyüdü, Oğuzda beş dəfə döyüdü. Onda da məsləhətçi məhz mən idim. Sərkərdəsi də mən idim. İltəris xaqana... türk Bögü xaqana, türk Bilgə xaqana...

Kapağan xaqan... Gecə yatmadı, gündüz oturmadı. Qızıl qanımı töküüb, qara tərini axıdıb xidmət etdim; mən özüm ardıcıl olaraq süvari dəstələri göndərdim, Arkuy keşikçi qalasını ucaltım, basılan yağlıları gətirdim. Xaqanım ilə qoşun çəkdim. Tanrı yar olsun!

Bu türk xalqının üzərinə yaraqlı yağtı gətirmədim, döyüş atı yüyürmədim. İltəris xaqan qazanmasa, ardınca mən özüm qazanmasam, dövlət də, xalq da yox olası idi. Qazandığı üçün, ardınca özüm qazandığım üçün dövlət də dövlət oldu, xalq da xalq oldu. Özüm qocaldım, ulu oldum. Haradakı xaqanlı xalqın başçısı yaramazdırsa, o xalqın nə qədər dərdi olacaqmış.

Türk müdrik xaqan dövləti üçün yazdırdım mən müdrik Tonikuk.

* *
*

İltəris xaqan qazanmasa, olmasa idi, mən özüm müdrik Tonikuk qazanmasaydım, olmasaydım, Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir nəfər də, xalq da, adam da sahib olmayacaq idi. İltəris xaqan, müdrik Tonikuk qazandığı üçün Kapağan xaqan, türk sir xalqı yaşamaqdadır...

Türk müdrik xaqanı türk sir xalqını, oğuz xalqını yüksəldərək hökmdarlıq edir.

Kül tiqin kitabəsi

Tenqri təq tenqridə bolmış türk bilqə kağan bu ödkə olurtım. Sabımın tükəti esidqil: ulayu iniyiqünim, oğlanım, biriki oğuşum, bodunım, biriyə şad apıt bəqlər, yıraya tarkat buyuruk bəqlər, otuz... tokuz oğuz bəqləri, bodunu bu sabımın edqüti esid, katıqdı tınqla! İlqərü kün toğsıka, biriqərü kün ortusınqaru, kurığaru kün batsıknıq, yırğaru tün ortusınqaru - anta içrəki bodun kop manqa körür. Ança bodun... kop tidim. Ol amtı ayığ yok. Türk kağan Ötükən yış olursa, iltə bunq yok. İlqərü Şantunq yazıka təqi sülədim, taluyka kiçiq təqmədim; biriqərü Tokuz ərsənqə təqi sülədim, Tüpütke kiçiq təqmədim; kurığaru Yinçü üqüz keçə Temirkapıqka təqi sülədim, yırğaru Yer Bayırku yirinqə təqi sülədim... Bunça yirkə təqi yoritdım. Ötükən yışda yiq idi yok ermis. İl tutsık yir Ötükən yış ermiş. Bu yirdə olurıp Tabğaç bodun birlə tüzəldim. Altun, kümüş, isiqti, kutay bunqsız ança birür: Tabğaç bodun sabı süçiq, ağısı yımşak ermis. Süçiq sabın, yımşak ağı arıp irak bodunıq ança yağutıp ermis. ...kontukta kisrə ayığ biliq ança öyür ermis.

Edqü bilqə kisiq, edqü alp kisiq yoritmaz ermis. Bir kisi yanqılsar, oğuşı, bodunu bisükinqə təqi kıdmaz ermiş. Süçiq sabın, yımşak ağı arturıp üküs, türk bodun, öltiq Türk bodun, üləsikinq biriyə Çuğay yış tüqül, Tün yazı konayın tisər, türk bodun, üləsikiq. Anta ayığ kisi ança boşğurur ermis: Irak ersər, yablak ağı birür; yağıq ersər, edqü ağı

birür- tip ança boşğurur ermis. Biliq bilməz kisi ol sabıq alıp, yağru barıp üküs kisi öltiq.

Ol yirqərü barsar, türk bodun, öltəçisən. Ötükən yış olırıp arkış- tirkiş ısar, nənq bunqıq yok. Ötükən yış olursar, bənqü il tuta olurtaçisən. Türk bodun, tok, arık ok sən, açsık, tosık öməzsən; bir todsar, açsık öməzsən. Antağınqın üçün iqidmiş kağanınqın sabın almatın, yir sayu bardıq, kop anta alkıntıq, arıltıq. Anta kalmışı yir sayu kop turu ölü yorıyur ertiq. Tenqri yarlıkadukın üçün, özim kutım bar üçün kağan olurtım. Kağan olurıp yok çığay bodunıq kop kobratdım, çığay bodunıq bay kiltım, az bodunıq üküs kiltım. Azu bu sabımda iqid bargu? Türk bəqlər bodun, bunı esidinq! Türk bodunıq tirip il tutsıkınqın bunta urtım, yanqılıp üləsikinqın yemə bunta urtım, nənqnənq sabım ersər, bənqü taşka urtım, anqar körü bilinq, türk amtı bodun, bəqlər, bödkə köriqmə bəqlər, qü yanqıltaçısız? Mən bənqü taş... tabğaç kağanka bedizçi kəltürtim, bediztim. Məninq sabımın sımadı: Tabğaç kağanınq içrəki bedizçiq itı. Anqar anıncıq bark yaraturtım, için- taşın adınçıq bediz urturtım, taş tokıtdım, könqültəki sabımın... on ok oğlınq, tatınqə təqi, bunı körü bilinq: bənqü taş tokıtdım. Bu eriq ersər, amtıka eriq yirtə ersər, ança eriq yirtə bənqü taş tokıtdım, bitidim. Anı körüp ança bilinq: ol taş... dım. Bu bitiq bitiqmə atısı Yollıq tiqin.

* *
*

Üzə kök tenqri, asra yağız yir kılmtukda ekin ara kisi oğlı kılınmış. Kisi oğlınca üzə eçüm - apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmış. Olurıpan türk bodunıq ilin, törüsün tuta birmis, iti birmis.

Tört bulunq kop yağı ermis. Sü süləpən tört

bulunqadakı bodunıǵ kop almıs, kop baz kılmıs, başlıǵı yüküntürmıs, tizliqıq sökürmıs, ilqerü Kadırkan yışka teqi, kirü Temir kapıǵka teqi konturmıs. Ekin ara idi oksız kök türk iti ança olurur ermis. Bilqə kağan ermis, alp kağan ermis, buyurukı yemə bilqə ermis erinç, alp ermis erinç, bəqləri yemə, bodunı yemə tüz ermis. Anı üçün iliq ança tutmıs erinç, iliq tutıp törüq itmıs. Özi ança kərqək bolmıs. Yuǵçı, sıǵıtçı önrə kün toǵsıkda Bökli çölliq il, tabqaç, tüpüt, apar, apa urum, kırkız, üç kurıkan, otuz tatar, kıtan tatabı - bunça bodun kəlipən sıǵtamıs, yuǵlamıs: antaq küliq kağan ermis. Anta kisrə inisi kağan bolmıs erinç, oǵlı ta kağan bolmıs erinç. Anta kisrə inisi eçisin təq kılınmaduk erinç, biliqsiz kağan olurmıs erinç, yabılak kağan olurmıs erinç, buyurukı yemə biliqsiz erinç, yablak ermis erinç. Bəqləri, bodunı tüzsiz üçün, tabǵaç bodun təbliqin kürliq üçün, armakçısın üçün, inili- eçili kinşürtükin üçün, bəqli- bodunlıǵ yopşurtukın üçün türk bodun illədük ilin içǵını ıdmıs, kağanladuk kağanın yitürü ıdmıs - tabǵaç bodunka bəqilik urıoǵulun kul boltı, silik kız oǵlın kün boltı. Türk bəqlər türk atın ıtı, tabǵaçǵı bəqlər tabǵaç atın tutıpan tabǵaç kaǵanka körmıs, əliq yıl isiq- küçiq birmıs. İlqerü kün toǵsıkda Bökli kaǵanka təqi süləyü birmıs, kurıǵaru Təmirkapıǵka təqi süləyü birmıs, tabǵaç kaǵanka ilin, törüsin alı birmıs. Türk kara kamuǵ budun ança timis: İlliq bodun ertim, ilim amtı kanı? Kemkə iliq kazǵanurmən? - tir ermis - Kaǵanlıǵ bodun ertim, kağanım kannı, nə kaǵanka isiq- küçiq birür mən? - tir ermis. Ança tip tabǵaç kaǵanka yaǵı bolmıs. Yaǵı bolıp itinü-yaratunu umaduk yana içikmıs. Bunça isiq- küçiq birtüqerü sakınmatı, "türk bodun ölrəyin, uruǵsıratayın" - tir ermis, yokadu barır ermis. Üzə türk tenqrısı, türk ıduk yiri- subı ança timis: Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun

tiyin kanqım İltəris kağanıǵ, öqim İlbilqə katunuǵ tenqri töpəsintə tutın yöqerü kötürmıs erinç. Kanqım kağan yiti yeqirmi ərin taşıkımıs, taşra yorıyur tiyin, esidip, balıkdakı taǵıkımıs, taǵdakı inmıs, tirilip yetmıs ər bolmıs. Tenqri küç birtük üçün kanqım kağan süsi bori teq ermis, yaǵısı kon təq ermis. İlqerü, kurıǵaru süləp tirmıs, kobratmıs, kamuǵı yeti yüz ər bolmıs. Yeti yüz ər bolıp ilsirəmis, kaǵansıramıs bodunuǵ kuladmıs, künqədmıs bodunıǵ, türk törüsin içǵımmıs bodunıǵ eçüm apam törüsinçə yaratmıs, boşǵurmıs, tölis, tarduş (bodunıǵ anta etmiş). Yabǵuǵ, şadıǵ anta bermıs. Biriyə tabǵaç bodun yaǵı ermis, yıraya Baz kağan tokuz oǵuz bodun yaǵı ermis, kırkız, kurıkan, oǵuz tatar, kıtan, tatabı kop yaǵı ermis. Kanqım kağan bunça...kırk artukı yeti yolu süləmis, yeqirmi sünqüs sünqüsmıs. Tenqri yarlıkaduk üçün illiq ilsirətmıs, kağanlıǵı kaǵansıratmıs, yaǵıǵ baz kılmıs, tizliqıq sökürmıs, başlıǵı yüküntürmıs. Kanqım kağan (inçə iliq) törüq kazǵanıp uça barmıs. Kanqım kaǵanka başlayu Baz kağanıǵ balbal tikmıs, ol törüdə üzə eçim kağan olurtı. Eçim kağan olurıpan, türk bodunıǵ yiçə itdi, iqiti, çıǵayıǵ (bay kılı, azıǵ ükü kılı).

Eçim kağan olurtukda, özim tarduş bodun üzə şad ertim. Eçim kağan birlə ilqerü Yaşıl üqüz, Şantunq yazıka təqi sülədimiz, kurıǵaru Təmirkapıǵka təqi sülədimiz, Köqmən aşa kırkız yirinqə təqi sülədimiz - kamuǵı biş otuz sülədimiz, üç yeqirmi sünqüşdimiz, illiq ilsirətdimiz, kağanlıǵı kaǵansıratdımız, tizliqıq sökürtimiz, başlaǵıǵ yüküntürtimiz. Türqis kağan türkimiz (bodunım erti, bilmədükin) üçün, bizinqə yanqıldukın üçün kağanı ölti, buyurukı, bəqləri yemə ölti, On ok bodun emqək körti. Eçümiz- apamız tutmıs yir- sub idisiz bolmazun tiyin az bodunıǵ itip- yaratıp... Bars bəq erti, kağan at bunta biz

birtimiz, sinqlim kunçuyuğ birtimiz. - özi yanqıltı, kağanı ölti, bodunu künq kul boltı. Köqmən yir- sub idisiz kalmazun tiyin az kırkız bodunığ yaratıp (keltimiz, sünqüşdimiz, ilin) yana birtimiz. İlqərü Kadırkan yışığ aşa bodunığ ança kopturtumuz, ança itdimiz. Kuriğaru Kenü Tarmanka təqi türk bodunığ ança konturtumuz, ança itdimiz. Ol ödkə kul kullıq, künq künqlıq bolmış erti. İnisi eçisin bilməz erti, oğlı kanqın bilməz erti. Ança kazğanmış, itmiş ilimiz, törümüz erti. Türk oğuz bəqləri, bodun, esidinq: Üzə tenqri basmasar, asra yir təlinməsar, türk bodun, ilinqin, törünqin kim artatı? Udaçı erti. Türk bodun... ökün! Körqünqin üçün iqidmiş bilqə kağanınq ermiş, barmış, edqü ilinqə kəntü yanqıltıq, yablaq kiqürtiq. Yaraklıq kantan kəlip yana eltdi? Sünqüqlıq kantan kəlipən sürə eltdi? İduk Ötükən yış bodun bardıq. İlqərü barıqma bardıq, kuriğaru barıqma bardıq. Barduk yirdə edqüq ol erinç: kanıq subça yüqürti, sönqükinq tağça yatdı. Bəqilik urı oğlınq kul boltı, silik kız oğlınq künq boltı! Bilməduk üçün, yablaqınqın üçün eçim kağan uça bardı.

Başlayu kırkız kağanıq balbal tikdim. Türk bodunıq atı, küsi yok bolmazun tiyin kanqım kağanıq, öqim katunıq kötürmiş tenqri il biriqmə tenqri, türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol tenqri kağan olurtı erinç. Nənq yılsıq bodunka olurmadım. İçrə aşsız, taşda qonsız yabız yablaq bodunka üzə olurtım. İnım Kül tiqin birlə sözləşdimiz. Kanqımız, eçimiz kazğanmış bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin türk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmadım, inim Kül tiqin birlə, eki şad birlə ölü- yitü kazğantım. Ança kazğanın biriki bodunıq ot- sub kılmadım. Mən (özim kağan olurtukıma...) yir sayu barmış bodun ölü- yitü yadağın, yalınqın yana kəlti. Bodumğ iqidəyin tiyin, yırğaru oğuz bodun tapa, ilqərü kıtan, tatabı bodun tapa,

birqərü tabğaç tapa uluğ sü eki yeqirmi... (sünqüşdim, anta) kisrə, tenqri yarlıkarzu, kutım bar üçün, ülüqüm bar üçün öltəçi bodumğ tiriqrü iqitim, yalanq bodunıq tonlıq, çığay bodunıq bay kiltım, az bodunıq üküş kiltım, ıgar elliqdə, ıgar kağanlıqda yeq kiltım, tört bulunqdakı bodunıq kop baz kiltım, kop manqa körti. İsiq- küciq birür bunça törüq kazğanıp inim Kül tiqin özi ança kərqək boltı. Kanqım kağan uçdukda inim Kül tiqin yiti yaşda kaltı.

Umay təq öqim katun kutınqə inim Kül tiqin ər at boltı. Altı yeqirmi yaşınqə eçim kağan ilin, törüsün ança kazğantı, altı çub Soğdak tapa sülədimiz, buzdımız. Tabğaç Onq tutuk bis tü (mən sü kəlti, sünqüşdimiz). Kül tiqin yadağın oplayu təqdi. Onq tutuk yorçın yaraklıq əliqin tutdı, yaraklıqdı kağanka ançuladı. Ol süq anta yokkışdıımız. Bir otuz yaşınqə Çaça Sənqünkə sünqüşdümüz. Ənq ilki Tadıkın Çurinq boz (atıq binip təqdi, ol at anta) ölti. Ekinti İşbara yamtar boz atıq binip təqdi, ol at anta ölti. Yçinç Yeçin Siliq bəqinq kedimliq torıq at binip təqdi, ol at anta ölti. Yarakınta, yalmasınta yüz artuk okın urtı, yizək başınqə bir (təqürmədi)... təqdükin, türk bəqlər, kop bilirsiz. Ol süq anta yokkışdıımız. Anta kisrə yir Bayırku uluğ İrkin yağı boltı. Anı yaym Türqi yarğun költə buzdımız. Uluğ İrkin azkıya ərın tezin bardı. Kül tiqin altı otuz yaşınqə kırkız tapa sülədimiz. Sünqüt batımı kariğ söküpən Köqmən yışıq toğa yorın kırkız bodunıq uda basdıımız... Kağanın birlə Sonqa yışda sünqüşdimiz. Kül tiqin Bayırkun (ın ak adğırıq) binip oplayu təqdi, bir ərıq okın urtı, eki ərıq udışru sançdı. Ol təqdükdə Bayırkunıq ak adğırıq udlıkın sıyu urtı. Kırkız kağanın ölürtimiz, ilin altımız. Ol yıлка türqis (tapa Altun yışıq) toğa Ertis üqüziq keçə yorıdıımız, türqis bodunıq uda basdıımız. Türqis kağan süsi Bolçuda otça, borça költi, sünqüşdimiz.

Kül tiqin Başğu boz at binip təqdi. Başğu boz...ekisin özi altızdı. Anta yana kirip türqis kağan buyurukı az tutukıǵ əliqin tutdı. Kağanın anta ölürtimiz, ilin altımız. Kara türqis bodun kop içikdi. Ol bodunıǵ Tabarda konturtımız, yana yorıp Soǵdak bodun itəyin tiyin Yinçü üqüziq keçə Temirkapıǵka təqi sülədimiz. Anta kisrə kara türqis bodun yaǵı bolmuş Kenqərəs tapa bardı. Bizinq sü atı turuk, azukı yok erti. Yablak kisi er... alp ər bizinqə təqmış erti. Antaǵ ödkə ökünip Kül tiqiniq az ərın irtüri itımız. Uluǵ sünqüş sünqüşmiş. Alp Şalçı ak atın binip təpmiş, kara türqis bodunıǵ anta ölmüş, almış. Yana yorıp... birlə, Kuşu Tutuk birlə sünqüşmiş, ərın kop ölmüş, ebin, barımın... kop kelürti. Kül tiqin yiti otuz yaşınqa karluk bodun erür baruk erikli yaǵı boltı. Tamaǵ Iduk başda sünqüşdimiz.

Kül tiqin ol sünqüşdə otuz yaşayur erti. Alp Şalçı ak atın binip oplayu təqdi, eki əriq udışru sançdı. Karlukuǵ ölürtimiz, altımız. Az bodun yaǵı boltı. Kara költə sünqüşdimiz. Kül tiqin bir kırk yaşayur erti. Alp Şalçı akın binip oplayu təqdi, az eltəbəriq tutdı. Az bodun anta yok boltı. Eçim kağan ili kamaşıǵ boltukınta, bodun iliqli kaǵı boltukınta izqil bodun birlə sünqüşdimiz. Kül tiqin alp Şalçı akın binip oplayu təqdi. Ol at anta tüşdi. İzqil bodun ölti. Tokuz oǵuz bodun kəntü bodunım erti, tenqri, yer bulǵakın üçün yaǵı boltı. Bir yılka biş yolu sünqüşdimiz. Ənq ilk Toǵu balıkda sünqüşdimiz.

Kül tiqin Azman akıǵ binip oplayu təqdi, altı əriq sançdı. Sü təqisintə yitinç əriq kılıçladı. Ekinti Kuşlaǵakda ediz birlə sünqüşdimiz. Kül tiqin Az yaǵızın binip oplayu təqip bir əriq sançdı, tokuz əriq əqirə tokıdı. Ediz bodun anta ölti. Üçinç Bolçı...da oǵuz birlə sünqüşdimiz. Kül tiqin Azman akıǵ binip təqdi, sançdı. Süsin sançdıımız, ilin altımız.

Törtinç Çuş başında sünqüşdimiz. Türk bodun adak kamaştdı, yablak boltaçı erti. Oza kəlmis süsin Kül tiqin aǵıtın Tonqra bir oǵuş alpaǵu on əriq Tonqa tiqin yoǵınta əqirip ölürtimiz. Bisinç Ezqənti Kadazta oǵuz birlə sünqüşdimiz. Kül tiqin Az yaǵızın binip təqdi, eki əriq sançdı, balıkka barmadı. Ol sü anta ölti. Maǵı kurǵan kışlap yazınqa oǵuzǵaru sü taşıkdımız. Kül tiqin ebiq başlayu kıtımız. Oǵuz yaǵı orduǵ basdı. Kül tiqin öqsiz akın binip tokuz ərın sançdı, orduǵ birmədi. Öqim katun, ulayu öqlərim, əkələrim, kəlinqünim, kunçuyларım, bunça yemə tiriqli künq boltaçı erti, ölüqli yurtda, yolta kaltaçı ertiqiz.

Kül tiqin yok ersər, kop öltəçi ertiqiz. İnim Kül tiqin kərqək boltı, özim sakıntım. Kөрür közim körməz təq, bilir biliqim bilməz təq boltı, özim sakıntım. Öd tenqri yasar, kisi oǵlı kop öqləlü törümis. Ança sakıntım. Közdə yaş kəlsər, eti də könqültə sıǵıt kəlsər, yanturu, sakıntım, katıǵdı sakıntım. Eki şad, ulayu iniyiqünim, oǵlanım, bəqlərim, bodunım közi, kaşı yablak boltaçı tip sakıntım. Yuǵçı, sıǵıtçı kıtan, tatabı bodun başlayu Udər senqün kelti. Tabǵaç kaǵanta İsyi Likən kəlti, bir tımən aǵı, altun, kümüş kərqəksiz kelürti. Tüpüt kaǵanta Bölon kəlti. Kuriya kün batsıkdakı Soǵd, Berçəkər, Bukarak ulıs bodunta Nənq sənqün oǵul tarkan kəlti. On ok oǵlım türqis kaǵanta Makraç tamǵaçı, Oǵuz Bilqə tamǵaçı kəlti. Kırkız kaǵanta tarduş İnançu çor kəlti. Bark itqüçi, bədir yaratıǵma bitiq taş itqüçi tabǵaç kağan çikanı Çanq sənqün kəlti.

Kül tiqin koy yılka yiti yeqirmikə uçdı, tokuzınç ay yiti otuzka yoǵ ertürtimiz. Barkın, bedizin, bitiq taşın biçin yılka yitinç ay yiti otuzka kop alkadımız. Kül tiqin edin kırk artukı yiti yaşın boltı, tip... bunça bedizçiq toyğun eltəbər kəlürti.

Bunça bitiq bitiqmə Kül tiqin atısı Yollığ tiqin bitidim. Yeqirmi kün olurıp bu taşka bu tamka kop Yollığ tiqin bitidim.

Iğar oğlanımızda, toyğunumuzda, kökdə iqidür ertiqiz, uça bardınqız. Tenqri tiriq edkiçə. Kül tiqinin altunun, kümüşün, ağısın, barımın türk çığay karanın ayığma torğut bu... bəqim tiqin yöqerü tenqri... taş bitidim Yollığ tiqin.

Tərcüməsi:

Tanrı tək göylərdə doğulmuş türk müdrik xaqanı hal-hazırda taxta çıxdım. Sözümlü axıracan eşidin: məndən sonra gələn kiçik qardaş və qohumlarım, oğlum, birləşmiş qəbiləm, xalqım, sağdakı şad, apa bəylər, soldakı tarkat buyruq bəylər, otuz... doqquz oğuz bəyləri, xalqı bu sözümlü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə! Şərqə gündoğana, cənuba günortasına, qərbə günbatana, şimala gecə yarısına - bu aradakı xalq bütünlüklə mənə tabedir. O qədər xalqı... tam təşkil etdim. İndi orada iğtişəş yoxdur. Türk xaqanı Ötükən ormanında otursa elin dərdi olmaz. Şərqə Şandun çölündək qoşun çəkdim, dənizə az qaldı; cənuba Doqquz Ərsənədək qoşun çəkdim, Tibetə az qaldı; Qərbə İnci çayını keçərək Dəmirqapıyadək qoşun çəkdim, Şimala Yer Bayırku yerinədək qoşun çəkdim- bu qədər yerlərə qoşun yürütdüm. Ötükən ormanının yaxşı yiyəsi yox imiş, dövlət qurmalı yer (isə məhz) Ötükən ormanı imiş. Bu yerdə oturub Tabğaç xalqı ilə düzəlişdim. Qızıl, gümüş, taxıl, bol- bol ipək verən Tabğaç xalqının sözü şirin, hədiyyəsi gözəl imiş. Şirin sözü ilə, gözəl hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı özünə yaxınlaşdırırmış.

Əsl müdrik adamlar, əsl cəsur adamlar getməmişlər.

Bir adam yanılsa, qəbiləsi, xalqı son nəfərinədək yanılmazmış. Şirin sözünə, gözəl hədiyyəsinə aldanıb, türk xalqı, çoxluca qırıldı. Türk xalqı, bir hissən cənuba, Çuğay ormanına deyil, Tün çölünə yerləşək deyir. Türk xalqı, bir hissəni beləcə orada pis adamlar öyrədirmiş (ki,) uzaq isə, pis hədiyyə verir, yaxın isə yaxşı hədiyyə verir - deyib beləcə öyrədirmiş. Məlumatsız adamlar, o sözə aldanıb, yaxın gedirlər. (Ona görə də) çoxlu qurban verdin. O yerə doğru getsən, türk xalqı, qırılacaqsaq, Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən heç bir dərdin olmaz. Ötükən ormanında yerləşsən, əbədi dövlət qurub yaşayacaqsan. Türk xalqı, sən yoxsullaşanda aclıq- toxluq barədə düşünmərsən; bir doysan, aclıq nədir bilməzsən. Elə olduğuna görə səni yüksəltdirmiş xaqanın sözünə qulaq asmadan hər yeri dolaşdın, oralarda bax beləcə zəiflədin, seyrəldin. Orada qalanların tamamilə əldən- dildən düşərək dolaşırdı. Tanrının iradəsi olduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oldum. Xaqan olub yoxsul, kasıb xalqı bütünlüklə bir yerə yığdım, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Məgər bu sözümdə şişirtmə varmı? Türk bəyləri, xalqı, eşidin: Türk xalqının dirçəlib dövlət quracağını burada həkk etdim, yanılıb parçalanacağını da burada həkk etdim. Nə qədər sözümlü varsa, əbədi daşa həkk etdim. Ona baxaraq bilin: İndiki türk xalqı, bəyləri, taxta tabe bəylər, axı siz yanılısınız. Mən əbədi daş... Tabğaç xaqanından naxışçı gətirdim. Mənim sözümlü sındırmadı.

Tabğaç xaqanı saray naxışçılarını göndərdi. Ona adına layiq sördabə yaratdırdım, içinə, bayırına adına layiq naxış vurdurdum. Daş hördürdüm. Ürəyimdəki sözümlü ...on ox oğullarına, tatlara, tək bunu görürək bilin, əbədi daş hördürdüm. Bu, yaşamaq isə, indiki yaşamaq yerində isə,

məhz yaşamalılı yerdə əbədi daş hördürdüm, yazdırdım. Onu görüb beləcə bilin: o daş...dım. Bu yazım yazan qohumu Yollıg tıgındır.

* *
*

Yuxarıda mavi göy, aşağıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan övladı yaranmış. İnsan övladının üzərində əcdadım Bumın xaqan, İstəmi xaqan taxta oturmuş. Oturub türk xalqını, dövlətini yaratmış, inkişaf etdirmişlər.

Dörd tərəf bütünlüklə yağtı imiş. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı tamamilə almış, tamamilə özünə tabe etmiş, başlıya baş endirtmiş, dizliyə diz çökdürmüş. Şərqdə Kadırkan ormanınadək, qərbdə Dəmirqapıyadək yerləşdirmiş. İkisinin arasında yiyəsiz, bölgüsüz göytürk xalqı məskun imiş. Müdrik xaqan imiş, cəsur xaqan imiş. Əyanları da müdrik imiş, cəsur imiş, bəyləri də, xalqı da düz imiş. Onun üçün dövlət yaratmış, dövlət yaradıb qanun qoymuş. Sonra dünyadan köçmüşlər. Ağçıları- sıtqıçları şərqdə gündoğandan Bökli çöllük elindən, tabğaç, tibet, avar, apa rum, qırğız, üç kurikan, otuz tatar, kıtan, tatabı- bu qədər xalq gəlib sıtqımış, yağ mərasimi keçirmişlər. O cür məşhur xaqan imiş. Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı tək olmadığından, oğlu atası tək olmadığından taxta biliksiz xaqan oturmuş, pis xaqan taxta oturmuş. Əyanları da biliksiz imiş, pis imiş.

Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün Tabğaç xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir- birinə salıqdırdığı üçün,

bəylərlə, xalqı bir- birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı dövlətini dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanını məhv etmişdir. Bəylik nəslini davam etdirməli oğulların tabğaç xalqına qul oldu, bakirə qızların kəniz oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq Tabğaçdakı bəylər Tabğaç adı götürüb Tabğaç xaqanına tabe oldular. Əlli il xidmət etdilər. Şərqə gündoğana Bökli xaqanına qoşun çəkmiş, qərbə Dəmirqapıyadək qoşun çəkmiş. Tabğaç xaqanına dövlətini, qanunlarını vermişlər. Axırda türk camaatı belə demiş: Dövləti olan xalq idim, dövlətim indi hanı? Kimə dövlət qururam - deyirmiş. Xaqanlı xalq idim, xaqanım hanı? Hansı xaqana xidmət edirəm? - deyirmiş. Belə deyib Tabğaç xaqanına qarşı çıxmışlar. Qarşı çıxsalar da bir iş yaratmağı bacarmadıqlarından yenə tabe olmuşlar. Nə üçün xidmət etdiklərini anlamamışlar. Türk xalqı "ölək, nəslimizi kəsək" - deyirmiş, yox olub gedirmiş. Yuxarıda türk tanrısı, türk müqəddəs yeri- suyu belə demiş: Türk xalqı yox olmasın! Bunu deyib atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarıya qaldırmış. Atam on yeddi igidlə tabeçilikdən qurtarmış, qurtardı yürüyür deyə xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş, toplaşmış yetmiş igid olmuşlar. Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd tək imiş, yağısı qoyun tək imiş. Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış, çoxalıb yeddi yüz igid olmuşlar. Yeddi yüz igid olub dövlətsizləşmiş, xaqansızlaşmış xalqı, kəniz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanunlarını pozmuş xalqı (yenidən) dədə- babaların qanununca təşkil etmiş, öyrətmiş. Tölis, tarduş xalqını onda təşkil etmiş, yabğu, şad (adını) onda vermiş. Cənubda tabğaç xalqı yağtı imiş. Qərbdə Baz xaqanın doqquz oğuz xalqı yağtı imiş. Qırğız, kurikan, onuz tatar, kıtan, tatabı - hamısı yağtı imiş. Atam xaqan bunca... qırx bir

yol qoşun çəkmiş, iyirmi döyüş döyüşmüş. Tanrı yar olduğu üçün dövləti olanı dövlətsizləşdirmiş, xaqanlını xaqansızlaşdırmış, yağını tabe etmiş, dizlini çökdürmüş, başlıya baş etdirmiş. Atam xaqan... qanun qoyub vəfat etmiş. Atam xaqana başda Baz xaqanı balbal qoymuş. O qanun əsasında əmim xaqan oldu. Əmim xaqan olub türk xalqını qaydaya saldı, yüksəltdi, kasıbı varlı etdi, azı çoxaltdı.

Əmim xaqan olduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim. Əmim xaqan ilə şərqdə Yaşıl çay, Şandun düzünədək tək qoşun çəkdik, qərbə Dəmirqapıyadək qoşun çəkdik. Kögmən dağlarını aşaraq qırğız yerinədək qoşun çəkdik.

Ümumən iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüştük. Dövləti olanı dövlətsizləşdirdik, xaqanlını xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük, başını əydirdik. Türkeş xaqanı türkümüz, (xalqı) xalqımız idi, anlamadığı, bizə qarşı yamıldığı üçün, xaqanı öldü, əyanları, bəyləri də öldü. On ox xalqı əziyyət gördü. Əcdadlarımızın tutduğu yer- su yiyəsiz qalması deyə az xalqı təşkil edib... Bars bəy idi, ona xaqan adını burada biz verdik, kiçik bacımızı ona xanım verdik. Özü yanıldı, xaqam öldü, xalqı kəniz, qul oldu. Kögmən yeri, suyu yiyəsiz qalması deyə az qırğız xalqını yığıb gəldik, döyüştük... dövlətini yenə verdik. Şərqi Kadırkan ormanını keçərək xalqı belə yerləşdirdik, belə təşkil etdik. Qərbə Kenü Tarmankadək türk xalqını belə yerləşdirdik, belə təşkil etdik. O vaxt qul qullu, kəniz kənizli olmuş idi. Kiçik qardaş böyük qardaşım tanımaz idi, oğul atasını tanımaz idi. Bu qədər qazanmış, düzəltdi dövlətimiz, qanunumuz vardı. Türk oğuz bəyləri, xalq, eşidin: Yuxarıda tanrı basmasa, altda yer dəlinməsə, türk xalqı, dövlətini, qanununu kim dağıtdı? Türk xalqı, ayıl! İtaət etdiyiniz üçün səni yüksəltdi müdrik xaqanına, inkişaf etmiş möhkəm dövlətinə yanılıb, pislik

gətirdin. Yaraqlılar haradan gəlib səni dağıtdı? Süngülülər haradan gəlib səni sürüb apardı? Müqəddəs Ötükən ormanının xalqı, getdin. Şərqə... getdin. Qərbə yollandın. Getdiyiniz yerdə yaxşı olanı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı. Bəylik nəslini davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kəniz oldu. Anlamadığınız üçün, pis olduğunuz üçün əmim xaqan dünyadan köçdü.

Qırğız xaqanı üçün balbal qoydum. Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, atam xaqanı, anam xatunu yüksəltdi tanrı, dövlət verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, özümü o tanrı xaqan elədi. Elə bir varlı xalqa xaqan olmadım. Qarnı aşsız, üstü donsuz qorxaq, zavallı xalqın üzərində hökmdar oldum. Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdik. Atamızın, əmimizin qazandığı xalqın adı, şöhrəti yox olmasın, deyə türk xalqı üçün gecə yatmadım, gündüz oturmadım, kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşüncəyədək çalışıb vuruşdum. Dövlət qurarkən birləşən xalqa zülm etmədim. Mən özüm xaqan olduğuma görə ...hər yerə səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda, piyada, yalın yenə gəldi. Xalqı yüksəldək deyə şimala oğuz xalqına qarşı, şərqə kıtan, tatabı xalqına qarşı, cənuba Tabğaçı qarşı böyük qoşunla on iki dəfə yürüş etdim... döyüştüm. Ondən sonra tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı diriltim, yalın xalqı donlu, kasıb xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Sədaqətli xaqanlıqlara yaxşılıq etdim. Dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə tabe etdim, yağsız etdim, bütünlüklə mənə tabe oldu. Xidmət edərək bu qədər qanun qoyub kiçik qardaşım Kül tigin özü vəfat etdi. Atam xaqan vəfat etdikdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşda qaldı. On yaşda olanda Humay tək anam xatunun şərəfinə kiçik qardaşım Kül tigin igid adı

qazandı. On altı yaşında əmim xaqanın dövlətini, qanununu beləcə qorudu: altı tayfalı Soğdaya qarşı qoşun çəkdim, tabe etdik. Tabğaç, On tutuk əlli min qoşunla gəldi... döyüştük. Kül tigin piyada hücum etdi. On tutuk yorçusunu yaraqlı tutdu, yaraqlı da xaqana təqdim etdi. O qoşunu orada məhv etdik. İyirmi bir yaşında Çaça sənünlə döyüştük. Əvvəlcə Tadıkm çorım boz atını minib hücum etdi, o at orada... öldü. İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi, o at orada öldü. Üçüncü dəfə Yegin Silig bəyin yəhərli kəhər atını minib hücum etdi, o at orada öldü. Yarağına, zirehinə yüzdən artıq ox dəymişdi: üzünə, başına biri də dəymədi.

...Hücum etdiyini, türk bəyləri, hamısını bilirsiniz. O qoşunu orada yox etdik. Ondan sonra Yer Bayırku sərkərdəsi Ulu İrkin yağı oldu. Onu dağıdıb Türgi Yargun gölündə məğlub etdik. Ulu İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi. Kül tigin iyirmi altı... yaşında olanda qırğızlara qarşı qoşun çəkdik. Süngü batımı qarı yarım Kögmən ormanı üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda basdıq... Xaqanı ilə Sona ormanında döyüştük. Kül tigin Bayırkunın ağ aygırını minib hücum keçdi, bir döyüşçünü oxla vurdu, iki döyüşçünü təqib edərək sancdı. O döyüşdə Bayırkunun ağ aygırının budu sındı. Qırğız xaqanı öldürdük, ölkəsini aldıq. O ili türkeşlərə qarşı Altun ormanı üzüyuxarı qalxıb, İrtiş çayını keçərək yürüdük. Türkeş xalqını yuxuda basdıq. Türkeş xaqanın qoşunu Bolçuda od kimi, tufan kimi gəldi, döyüştük. Kül tigin Başğu boz atı minib hücum etdi. Başğu boz... tutdurdu. İkisini özü aldirdi. Onda yenə qoşuna girib türkeş xaqanın buyruqçusu Az tutuku əli ilə tutdu. Xaqanı orada öldürdük, ölkəsini aldıq. Qara türkeş xalqı tamamilə tabe oldu. O xalqı Tabarda yerləşdirdik. Yenə yürüyüb Soğdak xalqını qaydaya salaq deyər İnci çayını keçərək

Dəmirqapıyadək qoşun çəkdik. Ondan sonra qara türkeş xalqı yağı olmuş kenərəslərə tərəf getdi. Bizim qoşunun atları arıq, azuqəsi yox idi. Pis adamlar...

İgid döyüşçülər bizə hücum etmiş idi. Belə bir vaxtda peşman olub Kül tigin azacıq döyüşçü ilə ayıraraq göndərdik. Ulu döyüş döyüşmüş. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etmiş, qara türkeş xalqını orada öldürmüş. Yenə yürüyüb...

...ilə, Kuşu tutuk ilə döyüşmüş, əsgərlərini bütünlüklə öldürmüş, evini, mal- dövlətini... bütünlüklə gətirmiş. Kül tigin iyirmi yeddi yaşında ikən karluq xalqı azad, sərbəst ikən yağı oldu. Müqəddəs Tamağ başında döyüştük.

Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi, iki döyüşçünü təqib edərək sancdı. Karluku məhv edib aldıq. Az xalqı yağı oldu. Qara göldə döyüştük. Kül tigin otuz bir yaşında idi. Alp Şalçının atını minib hücum etdi, az eltəbərini tutdu, az xalqı orada yox oldu. Əmim xaqanın dövlətində iğtişaş olduqda, xaqan dövləti düşmən olduqda izgil xalqı ilə döyüştük. Kül tigin Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. O at orada öldü. İzglil xalqı məhv oldu. Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi. Göylə yer qarışdığı üçün onlar yağı oldular. Bir ildə beş yol döyüştük. Əvvəlcə Toğu şəhərində döyüştük.

Kül tigin Azman atı minib hücum etdi, altı döyüşçünü sancdı. Qoşun qarşılaşanda yeddinci döyüşçünü qılıncladı. İkinci Kuşlağakda edizlər ilə döyüştük. Kül tigin Az kəhərini minib hücum edərək bir döyüşçünü sancdı, doqquz döyüşçünü mühasirədə nizədən keçirdi. Ediz xalqı orada məhv oldu. Üçüncü dəfə Bol...nda döyüştük. Kül tigin Azman atı minib hücum etdi, sancdı. Qoşunu qırdıq, ölkəsini aldıq. Dördüncü dəfə Çuş başında döyüştük. Türk xalqı

ayağını qaçaraq qoydu, xain olası idi. Qabaqlayaraq gəlmiş qoşununu Tona tiginin dəfnində Kül tiginlə mühasirə edib öldürdük. Beşinci dəfə Ezgənti Kadazda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib hücum etdi, iki döyüşçünü sancdı, şəhərə girmədi. O qoşunu orada məhv etdik. Mağ kurğanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşun çəkdik. Kül tigin evi müdafiə etmək üçün qoyduq. Düşmən olan oğuz ordusu hücum etdi. Kül tigin ağ Öysüz atını minib doqquz döyüşçünü sancdı, ordam vermədi.

Anam xatun, başqa analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım - bütün diriləriniz kəniz olası idi, ölümləriniz yurdda, yolda yatarak qalası idi. Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz. Kiçik qardaşım Kül tigin öldü, özüm kədərləndim. Görən gözüm görməz tək, bilən biliyim bilməz tək oldu, özüm kədərləndim. Baxtı tanrı yazar, insan övladın hamısı ölümlü törəmiş. Beləcə kədərləndim. Gözdən yaş gəlsə, ürəkdən güclü hıçqırtı gəlsə, yanaraq kədərləndim, möhkəmcə kədərləndim. İki şad, digər kiçik qohumlarım, oğlanlarım, bəylərim, xalqın gözü- qaşı pis olacaq deyib kədərləndim. Dəfn edən, mərsiyə deyən kıtan, tatabı xalqından başqa Udar sənün gəldi. Tabğaç xaqanından İsyi Likən gəldi, on min pul, çoxlu qızıl, gümüş gətirdilər. Tibet xaqanından bölən gəldi. Qərbdə günbatandakı Soğd, Bərçəkər, Buxara ulusu xalqından Nən sənün, Oğul tarkan gəldi. Oğlum On ox türkeş xaqanından Makraç möhürçü, Oğuz bilgə möhürçü gəldi. Qırğız xaqanından tarduş Inançu çor gəldi. Sərdabə tikən, naxış vuran, yazılı daş düzəldən Tabğaç xaqanın qohumu Çan sənün gəldi.

Kül tigin qoyun ilinin on yeddisində vəfat etdi, doqquzuncu ayın iyirmi yeddisində dəfn etdirdik. Sərdabəsini, naxışını, yazılı daşını meymun ili yeddinci ayın

iyirmi yeddisində tamamladıq. Kül tigin öləndə qırx yeddi yaş oldu. Daş... bu qədər naxışçı toyğun eltəbər gətirdilər.

Bu yazını yazan (mən oldum.) Kül tiginin qohumu (mən) Yollığ tigin yazdım. İyirmi gün oturub bu Daşa, bu damğanı bütünlüklə (mən) Yollığ tigin yazdım. Sadiq oğlanımızdan, övladımızdan... yüksəldir idiniz, vəfat etdiniz. Göylərdə diri edilənəcəm... Kül tiginin qızılı, gümüşünü, pulunu, mal- dövlətini türk yoxsul qara camaatının... toyğunlar bu ...bəyim tigin göylərə... daş yazdım. Yollığ tigin.

Bilgə kağan kitabəsi

Tenqri təq tenqri yaratmış türk bilgə kağan sabım:
Kanqım türk bilgə... amtı... ər tokuz oğuz
yidinikər küliq bəqləri, bodunı... türk tenqri... üzə kağan
olurtım. Olurtıkıma öltəçiçə sakınığma türk bəqlər, bodun
öqürüp, sebinin toktamış közi, yəqəri körti. Bödkə özüm
olurıp bunça ağır tərüq tört bulunqdaki bodunğa itdim. Üzə
kök tenqri...

Yeti yeqirmi yaşımaya tanqut tapa sülədim. Tanqut
bodunıg bozdım, oğlın, yotazın, yilkısın, barımın anta altım.
Səbiz yeqirmi yaşımaya tanqut tapa sülədim. Tanqut bodunıg
bozdım, oğlın, yotazın, yilkısın, barımın anta altım. Səbiz
yeqirmi yaşımaya altı çub soğdak tapa sülədim., bodunıg anta
bozdım. Tabğaç Onq tutuk bes tümən sü kəlti. İduk başda
sünqüşdim. Ol süq anta yokkışdim. Yeqirmi yaşımaya basmıl
ıdıkut oğuşım bodun erti. Arkış ıdmaz tiyin sülədim...
ıçqırtım, kal...ebrü kəltürtim. Eki otuz yaşımaya tabğaç tapa
sülədim. Çaçə sənqün səbiz tümən sü birlə sünqüşdim. Süsin
anta ölürtim. Altı otuz yaşımaya çik bodun kırkız birlə yağı
boltı. Kem keçə çik tapa sülədim. Örnəntə sünqüşdim. Süsin
sanədim. Az bodunıg ölürtim, altım, ıçqırtım. Yeti otuz
yaşımaya kırkız tapa sülədim. Sünqüq batımı karıg söküpən
Köqmən yışıg toğa yorın kırkız bodunıg uda basdım, kağanın
birlə Sonqa yışda sünqışdim. Kağanın ölürtim, ilin anta altım.
Ol yılka türqis tapa Altun yışıg aşə Ertis üqüzüq keçə yorıdım.

Türqis bodunıg uda basdım. Türqis kağan süsi otça, borça
kəlti. Bolçuda sünqışdim. Kağamn, yabğusun, şadın anta
ölürtim, ilin anta altım. Ol yılka tür tapa Altun yışıg aşə
Eryolu sünqüşdim... Süsin kop ölürtim. Besbalık içrəki ne
kişi etin... teqdükün yok üçün kisi balıkda manqa ukğalı kelti.
Besbalık am üçün ozdı. Otuz artukı bir yaşımaya karluk bodun
bunqsız erür barur erikli yağı boltı. Tamağ ıduk başda
sünqüşdim. Karluk bodunıg ölürtim, anta altım... basmıl
karluk ... karluk bodun tir... sançdım, ölürtim, tokuz oğuz
məninq bodumm erti. Tenqri yer bulğakın üçün ödinq!... küni
teqdük üçün yağı boltı. Bir yılka tort yolu sünqüşdim. Ən ilki
Toğla balıkda sünqüşdim. Toğla üqüzüq yüzəti keçin süsi...
Ekinti Antarguda sünqüşdim. Süsin sançdım, ilin altım.
Üçinç Çuş başında sünqüşdim. Türk bodun adak kamaştı,
yablak boltaçı erti. Oza, yaya kəliqmə süsin ağıttım. Üküş
öltəçi anta tirilti. Anta Tonqra yılpağutı bir oğuşıg Tonqa
tiqin yoğında əqirə tokıdım. Törtinç Ezqənti Kadazda
sünqüşdim. Süsin anta sançdım, yabırdım... kırk yaşımaya
Mağı kurğan kışladukda yüt boltı. Yazınqə oğuz tapa
sülədim. İlki sü taşıkmiş erti, ekin sü ebdə erti. Üç oğuz süsi
basa kəlti. Yadağı yabız boltı, tip alğalı kəlti. Sınqar süsi
sünqüşğəli kəlti. Sınqar süsi ebiq, barkıg yolğalı bardı. Biz az
ertimiz, yabız ertimiz. Oğuz... küç birtük üçün anta sançdım
yaydım. Tenqri yarlıkaduk üçün, mən kazğantuk üçün türk
bodun kazğanmış erinç. Mən iniliqü bunça başlayu
kazğanmasar, türk bodun öltəçi erti, yok boltaçı erti. Türk
beqlər, bodun, ança sakınıq! Ança bilinç! Oğuz
bodun...ıdmayın tiyin sülədim, ebin, barkın bozdım. Oğuz
bodun tokuz tatar birlə tirilip kəlti. Ağuda iki uluğ sünqüş
sünqüşdim. Süsin bozdım, elin anta altım. Ança kazğanım...
tenqri yarlıkaduk üçün özüm artukı üç yaşımaya uk erti. Ödsəq

ötülər küç iqidmiş kağanı yanqıltı. Üzə tenqri, ıduk yer- sub, asra kağan kutı taplamadı erinç, tokuz oğuz bodun yerin, subın ıdıp tabğaçğaru bardı. Tabğaç... bodun... yerdə kəlti. İqidəyin tiyin... sakınıp bodunıñ yazuklat... biriyə tabğaçda atı- küsi yok boltı. Bu yerdə manqa kur boltı. Mən özim kağan olurtukım üçün türk bodunıñ... kılmadım, iliq - örüq yeqədi kazğantım... tirilip anta sünqüşdim, süsin sançdım. İçikiqmə içikdi, bodun boltı, ölüqmə ölti. Sələnqə kodı yorıpan kapağın kıslata, ebin, barkın anta bozdım... yışka ağdı. Uyğur eltəbər yüzçə ərin ilqərü tezıp bardı.

...Türk bodun aç erti, ol yılığ alıp iquittim. Otuz artukı tört yaşım a oğuz təzip tabğaçka kirti. Ökünip sülədim, sukın... oğlın, yotazın anta altım. Eki eltəbərliq bodun...tatabı bodun tabğaç kağanka körti. Yalabaçı ödqü sabı, ötüqi kəlməz tiyin yayın sülədim. Bodunıñ anta bozdım, yılıksın... süsi tirilip kelti. Kadırkan yışda kon... ğakmqqa yerinqərü subınqaru kontı. Biriyə karluk bodun tapa sülə tip tudun Yamtarığ ıttım. Bardı... İltəbər yok bolmış, inisi bir kurğ... arkışı kəlmədi, anı ayıtayın tip sülədim. Korğu eki- üç kisiliqin təzip bardı. Kara bodun "kağanım kəlti" - tip öqdi... ka at birtim. Kiçiq atlığ... önüq yoğqaru sü yorıp tünli- künli yiti ödüşkə subsız keçdim. Çorakka təqin yolığça... Bes keçənkə teqi.

...Tabğaç atlığ süsi bir tümən artukı yeti bin süq ilki gün ölürtim. Yadağ süsin ekinti kün kop ölürtim, tirilip bardı... yolu sülədim. Otuz artukı tokuz yaşım kışın kıtan tapa sülədim... otuz artukı tokuz yaşım yazın tatabı tapa sülədim... mən ...ölürtim. Oğlın,yotazın, yılıksın, barımın... bodun... yotazın yok kıttım... ...yor... sünqüşdim... üçün ...bertim, alp ərin ölürip balbal kılı bertim. Eliq yaşım tatabı bodun kıtında adağık... Tünqkər tağka...

Kuğ sənqün başadu tört tümən sü kəlti. Tünqkər tağda təqin tokıdım. Üç tümən süq ölürtim, bir tümən... üktim. Tatabı... ölürti. Uluğ oğlın ağrm yok bolça Kuğ sənqüniq balbal tikə bertim. Mən tokuz yeqirmi yıl şad olurtım, tokuz yeqirmi yıl kağan olurtım, il tutdım. Otuz artukı bir...türkimə, bodunıma, yeqin ança kazğanu birtim. Bunça kazğanıp kanqım kağan ıt yıl onınc ay altı otuzka uça bardı. Lağzın yıl bisinç ay yiti otuzka yoğ ertürtim. Bukağ tutuk... Manqa Lisün Tay sənqün başadu bis yüz ərən kelti. Kokılığ... altun, kümüs kərqəksiz kəlürti. Yoğ yıparığ kəlürip tikə birti. Çıntan ığaç kəlürip öz yaraş... bunça bodun saçın, kulkakın, yanqakın bıçdı. Edqü özlək atın, kara kisin, kök teyinqin sansız kəlürip kop kottı.

Tenqri teq tenqri yaratmış türk bilqə... sabım: kanqım türk bilqə kağan olurtukta türk amtı bəqlər... kisrə tarduş bəqlər, Kül çor başlayu, ulayu şad, apıt bəqlər, önrə tölis bəqlər, apa tarkan... başlayu ulayu şad, apıt bəqlər... Taman Tarkan, Tonikuk Boyla Bağa Tarkan, ulayu buyuruk... iç buyurukı bəq Kül İrkin başlayu buyuruk- bunça amtı bəqlər kanqım kağanka ertənqü... ertənqü əti mağ şad türk bəqlərin, bodunun ertənqü eti mağ itdi, öqdi... kanqım kağan... ağır taşığ yoğınmış türk bəqlər, bodun... irti. Özimə bunça... kağan, eçüm kağan olurtukıta tört bulunqdakı bodunıñ bunça itmiş... tenqri yarlıkaduk üçün özim olurtukıma tört bulunqdakı bodunıñ itdim, yaratdım... kıttım. Mən Türqis kağanka kıkızımın... ertənqü uluğ törün alı birtim. Türqis kağanmq kızın ertənqü uluğ törün oğlıma alı birtim... ertürtim... başlığ yüküntürtim, tizliqiq sökürtim. Üzə tenqri, asra yer yarlıkaduk üçün... közin körməduk, kulkakın esidməduk bodunımın ilqərü kün toğsıkına, biriqərü tabğaçka, kurığaru... kün batsıqınqa, yırgaru tün

ortusınqaru... sarıǵ altunun, örünq kümüşin, kırǵaǵlıǵ
kutayın, ekinliq isiqtin, özlək atm, adǵırın, kara kisin, kök
tiyinqin, türkımə, bodunıma kazǵanu birtim, iti birtim...
bunqsız kiltim. Üzə tenqri erkliq... az bodun... tümən oǵlı...
bəqləriq bu... yəmə iqidin! Emqətmənq, tolǵatmanq olurtım.
Türk beqler, türk bodunım... birtim... amtıka taşıǵ...
kazǵanmış aǵımın türk bodun... bu kaǵanınqda, bu
beqləriqdə, yerinqdə, subınqa adırılmasar, türk bodun özin
edqü körtəcisən, ebinqə kirtəcisən, bunqsız boltaçı sən...
kisrə Tabǵaç kaǵanta bədizçi q kop kəltürtim... məninq
sabımın sımadı... İçrəki bədizçi q itı. Anqar adınçı q bark
yaratdım. İçin, taşın adınçıǵ bədiz urtım, taş tokıdım
köngültəki sabımın on ok oǵlınqa, tatinqa təqi bunı körü
bilin! Benqü taş tokıttım... yertə... tokıttım, bitidim bu... aş
barkın...üzə... bilqə kaǵan uça bardı. Yaya bolsar üzə
tenqri... Köbrüqəsi terçə... taǵda sıǵun təzsər...
sakinurmən. Kanqım kaǵan... taşın özim kaǵan...
...bilqə kaǵan bitiqin Yollıǵ tiqin bitidim. Bunça barkı q
bediziq uzıǵ türk bilqə kaǵan atısı Yollıǵ tiqin mən ay artu ki
tört kün olurı p bitidim, bediztim...

Tərcüməsi:

Tanrı tək, göylər yaratmış türk müdrik xaqanı (olaraq
mənım) sözü m: Atam türk müdrik (xaqan taxta oturduqda)
indiki... igidlər, sədaqətli doqquz oǵuz igidləri, məşhur
bəyləri, xalqı... türk tanrısının (buyuruǵu, ilə) türk xalqının
üzərində xaqan oldum. Mən xaqan olduqda öləcəyinə
kədər lənən türk bəyləri, xalqı öyünüb sevinib toxtamış gözü
ilə yuxarı (taxta) baxdı. Taxta özüm oturub dörd tərəfdəki
xalq üçün bunca möhkəm qanun yaratdım. Yuxarıda mavi
göylər...

On yeddi yaşında tanqutlara qarşı qoşun çəkdim.
Tanqut xalqını daǵıtdım, oǵlunu, qız- gəlinini, ilxısını, varını
onda aldım. On səkkiz yaşında altı vilayətli soǵdaklara qarşı
qoşun çəkdim, xalqı daǵıtdım. Tabǵaç Onq tutuk əlli minlik
qoşunla gəldi. İduk başda döyüşdüm. O qoşunu orada məhv
etdim. İyirmi yaşında basmıllar, ıdıkut mənım qəbiləm,
xalqım idi. Karvanlar göndərməyəcək deyə qoşun çəkdim...
tabe etdim, çoxlu... hərbi qənimət gətirdim. İyirmi iki
yaşında Tabǵaçə qarşı qoşun çəkdim. Çaçə senqünün səksən
minlik qoşunu ilə döyüşdüm. Qoşununu orada məhv etdim.
İyirmi altı yaşında çik xalqı qırǵızlar ilə yaǵı oldu. Kem
çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim. Örpəndə
döyüşdüm. Qoşununu nizədən keçirdim. Az xalqını məhv
etdim, aldım, tabe etdim. İyirmi yeddi yaşında qırǵızlara
qarşı qoşun çəkdim. Süngü batımı qarı sökü b Köqmən
ormanını üzüyuxarı yürüyüb qırǵız xalqını yuxuda daǵıtdım.
Xaqanı ilə Sonqa ormanında döyüşdüm. Xaqanını öldürdüm,
ölkəsini onda aldım. O ili türkeşlərə qarşı Altun ormanını
aşaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdüm. Türkeş xalqını yuxuda
basdım. Türkeş xaqanının qoşunu od kimi, su kimi gəldi.

·Bolçuda döyüşdüm. Xaqanını, yabǵusunu, şadını
orada öldürdüm, elini onda aldım. Otuz yaşında Beşbalıka
qarşı yürüdüm. Altı yol döyüşdüm... Qoşununu bütünlüklə
məhv etdim. Beşbalığın içində nə qədər adam vardısıa...
şəhərə hücum etmədiyim üçün şəhərdəki adamlar mənə tabe
olmaǵa gəldilər. Beşbalık ona görə xilas oldu. Otuz bir yaşım
olanda karluk xalqı qayǵısız, azad və sərbəst olduǵu halda
yaǵı oldu. Tamak İduk başda döyüşdüm. Karluk xalqını
əzdim, orada aldım... basmıl, karluk düd... karluk xalqı
toplanıb gəldi, qoşununu qırdım, məhv etdim... doqquz oǵuz
mənım xalqım idi. Göylər, yerlər qarışdıǵı üçün, həsəd hissi

güc gəldiyi üçün yağdı oldu. Bir ildə dörd dəfə döyüldüm. Əvvəlcə Toğu şəhərində döyüldüm. Toğda çayını üzərək keçib qoşununu qırdım. İkinci dəfə Antarguda döyüldüm. Qoşununu süngüdən keçirdim, dövlətini aldım. Üçüncü dəfə Çuş başında döyüldüm. Türk xalqı ayağını zəiflətti, pis olası idi. Bizi muhasirə etməyə, dağıtmağa gələn qoşununu qovdum. Çoxlu öləsi adam onda dirildi. Onda Tonra Yılpağutın bir qəbiləsini Tona tiginin dəfnində mühasirə edib qırdım. Dördüncü dəfə Ezgənti Kadazda döyüldüm. Qoşununu orda süngüdən keçirdim, zəiflətdim... qırx yaşında Mağı kurganda qışladıqda yut (xəstəliyi) mal- qaranı tələf etdi. Yazda oğuzlara qoşun çəkdim. Qoşunun önü hərəkət etmişdi, sonu evdə idi. Üç oğuz qoşunu basa- basa gəldi. Piyadalar zəifdir -deyib bizi tutmağa gəldi; yarısı evi-saray dağıtmağa getdi, yarısı döyülməyə gəldi. Biz az idik, pis təchiz edilmişdik. Oğuz... tanrı güc verdiyi üçün onlara qalib gəlib dağıtdım. Tanrı yar olduğu üçün, mən qazandığım üçün türk xalqı qazanmış. Mən bu cür səylə başlayaraq qazanmasaydım, türk xalqı öləsi idi, yox olasıydı. Türk bəyləri, türk xalqı, düşünün, eləcə bilin... Oğuz xalqı... göndərməyim - deyə qoşun çəkdim, evini, sarayını dağıtdım. Oğuz xalqı, doqquz tatar ilə birləşib gəldi. Ağuda iki böyük döyüş oldu. Qoşununu qırdım, ölkəsini aldım. Eləcə qazanıb... tanrı yar olduğu üçün özüm otuz üç yaşında ...uk idi. Keçici, ötücü gücün... yüksəltdiyi xaqanı bizə xəyanət etdi. Yuxarıda tanrı, müqəddəs yer- su, aşağıda xaqanının bəxti yar olmadı, doqquz oğuz xalqı yerini, suyunu buraxıb Tabğaça tərəf getdi. Tabğaç... xalq... geri qayıdıb gəldi. Yüksəltdim deyə... düşünüb xalqı...einayətə sövq etdi... cənubda Tabğaçda adı, şəhrəti yox oldu. Bu yerdə yüksək şöhrət qazandım. Mən özüm xaqan olduğum üçün türk

xalqını... cəzalandırmadım. Dövləti, qanunu qaydaya saldım... qoşun toplayıb orada döyüldüm. Qoşununu qırdım. Tabe olan tabe oldu, xalq... ölən öldü. Selenqə boyu yürüyüb, bərk sıxışdırıb evini, sarayını orada dağıtdım... ormana girdi. Uyğur eltəbər yüz döyüşçü ilə şərqə qaçıb getdi...

...Türk xalqı ac idi. O ilxını alıb yüksəltdim. Otuz dörd yaşım olanda oğuzlar qaçıb Tabğaça girdi. Təəssüflənib qoşun çəkdim... oğlunu, qız- gəlinini əsir aldım, iki eltəbərli xalqı... tatabı xalqı Tabğaç xaqanına tabe oldu. Elçisi, yaxşı sözü, xəbəri gəlməz - deyə yayda qoşun çəkdim. Xalqını orada dağıtdım, ilxısını... qoşunu toplanıb gəldi. Kadırkan ormanında yerləşdirdim... yerinə, suyuna yerləşdi. Cənuba karluk xalqına qarşı qoşun çək - deyib Tudun Yamtarağı göndərdim. Getdi... Eltəbər yox olmuş, kiçik qardaşı bir... karvanı gəlmədi. Onu cəzalandıra - deyə qoşun çəkdim. Qorxaraq iki- üç adamla qaçıb getdi. Qara camaat "Xaqanı gəldi" deyib öydü ...at verdim. Kiçik atlı (dəstə ilə) yuxarıya qoşun yürüdüb gecəli- gündüzlü yeddi gün susuz keçdim. Çoraka dəyib Yoliğça... Beş keçənədək...

Tabğaç atlı qoşununu - on yeddi minlik qoşunu birinci gün qırdım. Piyada qoşununu ikinci gün bütünlüklə məhv etdim, qaçdı... dəfə qoşun çəkdim. Otuz səkkiz yaşında qışda kidanlara qarşı qoşun çəkdim... otuz doqquz yaşında yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim... Mən məhv etdim. Oğlunu, qız- gəlinini, ilxısını, var- dövlətini... xalqını... qız- gəlinini məhv etdim... yürü... döyüldüm... üçün ...verdim, cəsur igidlərinə balbal qoydurdum. Əlli yaşında tatabı xalqı kidanlarda ayağını ...Tünkər dağında ...

Kuğ sənqün başda olmaqla qırx min qoşun gəldi. Tünkər dağında hücum edib qırdım. Otuz min qoşunu

dağıtdım, on min tatabı...öldürdü. Böyük oğlum xəstələnib öləndə Kuğ sənqün balbalı qoydurdum. Mən on doqquz il şad oldum, on doqquz il xaqan oldum, dövlət qurdum. Otuz bir yaşımda... türkümə, xalqıma ucalığı eləcə qazandım. Bunca qazanıb, atam xaqan it ili onuncu ayın iyirmi altısında vəfat etdi. Meymun ili beşinci ayın iyirmi yeddisində dəfn etdirdim. Bukağ tutuk... mənə Lisün Tay sənqün başda olmaqla beş yüz ərən gəldi. Yaxşı qoxulu... saysız- hesabsız qızıl, gümüş gətirdi. Dəfn şamları gətirib qoydu. Səndəl ağacı gətirib öz... bunca xalq saçını yoldu, qulağını, yanağını cırdı. Yaxşı cins atını, qara samurunu, göy dələsini saysız gətirib hamısını qoydu...

Tanrı tək, göylər yaratmış türk müdrik sözüm: Atam türk müdrik xaqanı taxta oturuqda türkün indiki bəyləri... sonra tarduş bəyləri, Kül çor başda olmaqla, ardınca gələn şad- apıt bəylər, öndəki tölis bəyləri, apa tarkan... başda olmaqla, digər şad- apıt bəylər... Taman Tarkan, Tonikuk Boyla Bağa Tarkan, başqa buyuruk (bəylər)... daxili buyuruğu bəy Kül İrkin başda olmaqla buyuruklar - bu qədər bəylər atam xaqana adətimizecə... lazımcıca dua... türk bəyləri, xalqı lazımcıca dua etdi, öydü... atam xaqan... ağır daşa sitayiş etmiş türk bəyləri, xalqı... idi. Özümə bunca... atam xaqan, əmim xaqan olduqda dörd tərəfdəki xalqı beləcə təşkilatlandırmış ... tanrı buyurduğu üçün özüm xaqan olduqda dörd tərəfdəki xalqı təşkilatlandırdım, yaratdım... varlandırdım. Mən türkeş xaqanına qızımı... adətimizecə, ulu qanunlarımızla verdim. Türkeş xaqanının qızını adətimizecə, ulu qanunlarımızla oğluma aldım... etdirdim... Başlıya baş əydirdim, dizliyə diz çökdürdüm. Yuxarıda tanrı, aşağıda yer yar olduğu üçün... gözü görməyən, qulağı eşitməyən xalqımı şərqə gün doğana,

cənuba, qərbə... gün batana, şimala - gecə yarısına...sarı qızılı, parlaq gümüşünü, qıraqlı ipəyini, əkinlik taxılını, cins at - aygırını, qara samurunu, göy dələsini türkümə, xalqıma qazandım, yığdım... dərdsiz etdim. Yuxarıda tanrının varlığı...az xalq...on min oğlu, bəyləri bu... yenə yüksəlin! Əziyyət vermədən, incitmədən mən taxta oturdum. Türk bəyləri, türk xalqım... verdim. İndiki daşı... qazanılmış sərvəti türk xalqı... Bu xaqanından, bu bəylərindən, ycrindən, suyundan ayrılmasan, türk xalqı özün yaxşılıq görəcəksən, evinə girəcəksən, dərdsiz olacaqsan... sonra Tabğaç xaqanından çoxlu naxış vuran gətirdim... mənim sözümü sındırmadı... Saray naxışçılarını göndərdi. Ona adına layiq sərdabə yaratdırdım. İçinə, bayırına adına layiq naxış vururdum, daş toxuturdum, könlümdəki sözümü...on ox oğluna, tatınadək bunu görərik bilin. Əbədi daş hördürdüm. ...yerdə... hördürdüm, yazdım. Bu... daş sərdabənin... yuxarıda müdrik xaqan vəfat etdi... yay olsa, yuxarıda tanrı... körpüsü... dağda sığın qaçsa... Kədərlənirəm. Atam xaqan daşını özüm, xaqan, müdrik xaqan yazısını Yollığ tigin yazdım. Bu qədər sərdabəni, naxışı, heykəli türk müdrik xaqanının qohumu Yollığ tigin mən bir ay dörd gün oturub yazdım, naxışladım...

Qeyd: Bilgə kağan kitabəsi, ənənəvi olaraq, ixtisarla verilir. İxtisar o yerlərdə aparılır ki, həmin yerlərdə Künlü tiqin kitabəsində də vardır. Hər iki kitabənin müəllifi olan Yollığ tiqin eyni hadisələri (eynilə!) həm Künlü tiqin, həm də Bilgə xaqan kitabələrində təsvir etmişdir.

Türk maniçi nəsri

Xuastuanift (Tövbə duası)

Xormuzta tenqri biş tenqri birlə kamağ tenqrilər süzinlüqin yekkə sünqüşqəli kelti inti. Anığ kılınçlıq şmnuluğ, biş türlüq yeklərlüqün sönqüşdi. Tenqrili, yekli, yaruklı ol ödün katıldı. Xormuzta tenqri oğlanı, biş tenqri, biznin üzütümüz suya yeklüqün sönqüşün balıq başlıq boltı. Yemə kamağ yeklər uluğlar totunçsuz ovutsuz sok yek birlə yüz artukı kırk tümən yek yavлак biliqinqə katılın öqsüz, könqulsüz kelti. Kentü toğmış kılınmış menqiqu tenqri yirin unıtı itdi, yaruk tenqrilərdə adrıltı. Antada baru, tenqrim, yek kılınçinka anığ şmnü öqümüzni, sakınçımıznı, azğurdukın... biliqsiz, öqsüz boltukumuz üçün kamağ yaruk üzütlərinq tözünqə, yiltizinqə, arıq, yaruk Ezrua tenqrikənkə yazıntımız, yanqıltımız ersər, yaruklı - karalı, tenqrili- yekli tözi- yiltizi... tidimiz ersər, tirqüsdər tenqri tirqüdür, ölürsər tenqri ölürür tiddimiz ersər, edqüq- anığağ kop tenqri yaratmış ol tiddimiz ersər, menqiqu tenqriləriq yaratıqlı ol tidimiz ersər, Xormuzta tenqrili şmnulu eçili- inili ol tidimiz ersər, tenqrim, suyda baru bilmətin tenqrikə iqdəyü muntağ uluğ çulvu sav sözlədimiz ersər, mundağ bu adunçsuz yazuk yazıntımız ersər, tenqrim, emti men Raymast ferzind öqünür

men, yazukda boşunu ötünür men: manastar ğırza! Kutluğ pads...

İkinti, yemə kün ay tenqrikə, iki yaruk ordu içrə oluruğma tenqrilərkə kamağ burxanlarınq arıq nomnunq, edqü kılınçlıq üzütləminq yir -suv, yaruknunq tözi, yiltizi tirnəqüli tenqri yerinqərü barsar, önqi kapıqı kün ay tenqri ol. Biş tenqriq boşuğalı, yarukuğ- karağ atırğalı töqdə tolı teqzünir, tört bulunquğ yarutır. Tenqrim, suyda baru bilmətin kün ay tenqrikə, iki yaruk ordu içrə oluruğma tenqrilərkə neçə yazıntımız ersər, yemə kirtü erkliq küçlüq tenqri tipən kirtkünmədimiz ersər, neçə öküş yavлак, çulvu sav sözlədimiz ersər... yemə kün, ay ölür tidimiz ersər... erksizin tuğar, batar, erki bar ersər tuğmazun tidimiz, ersər... kentü özümünü küntə, ayda önqi biz tidimiz ersər... bu ikinti bilmətin yazınmış yazukuğ boşunu ötünür biz: manastar ğırza!

Üçünç, yemə biş tenqrikə, Xormuzta tenqri oğlanıq - bir tıntura tenqri, ikinti yil tenqri, üçünç yaruk tenqri, törtünç suv tenqri, bişinç oot tenqri suyn yeklüqün sönqüşüb balıkdıkn üçün, karaka katıtuğın, üçün tenqri yerinqərü baru umatın bu yerdə erür. Üzə on kat kök, asra sekiz kat yir biş tenqri üçün turur. Kamağ yir üzətininq, kutı- kıvı önqi - menqzi, özi üzüti, küçi yarukı, tözi- yiltizi- biş tenqri. Tenqrim, suyda baru biş tenqriq bilmətin anıq yavлак biliqin neçə sıdımız, birtımız ersər, tört yiqirmi türlüq baş kıltımız ersər, on yılan başlıq erniqəkin, iki kırk Tişin, tiriq özük aş içkü tenqriq neçə açıt, dımız, ağırtımız ersər, kuruğ, öl yirkə, biş türlüq tınlıqka, biş türlüq otka, ığaçka neçə yazıntımız ersər, amtı, tenqrim, yazukda boşunu ötünür biz: manstar ğırza!...

Törtünç, süqi, tenqri yalavaçı, burxanlarka, buyançı,

böqtəçi arıǵ dıntarlarka bilmətin neçə yazıntımız ersər, yemə kirtü tenqri yalavaçı burxan tibən edqü kılınçlıǵ arıǵ dıntar tib kirtkünmədimiz ersər, tenqri nomın sözləsər, biliqsizin ötrü üzədimiz ersər, nomuǵ- törüq yadturmatın tidtimiz ersər, tenqrim, amtı ökünür biz, yazukda boşunu ötünür biz: manastar ğırza! Bişinç, biş türlüq tınlıǵka: bir yemə iki adaklıǵ kişikə, ikinti tört butluǵ tınlıǵka, üçünç uçuǵma tınlıǵka, törtünç suv içrəki tınlıǵka, bişinç yirdəki baǵrın yoriǵma tınlıǵka, suyda baru, tenqrim, bu bis türlüq tınlıǵıǵ turalıǵıǵ uluǵka kiçikkə teqi neçə korkıttımız, ürkitdimiz ersər, neçə urtumuz, yontumuz ersər, neçə açıtdımız, aǵrıtdımız ersər, neçə ölürdümüz ersər, munça tınlıǵka, turalıǵka özətəqçi boltumuz. Tenqrim, amtı yazukda boşunu ötünür biz: manstar ğırza!

Altınç, yemə, tenqrim, suyda baru sakınçın sözin, kılınçın. on türlüq suv, yazuk kılıtımız ersər, neçə iqid kisi tanukı boltumuz ersər, neçə iqid iqdədimiz ersər, yemə neçə iqdəyü antıkdımız ersər, yemə yazuksız kisi neçə kuvladımız ersər, yemə sav elitip, sav kelütüp kisiq neçə kekşürü sözlədimiz ersər, könq ülinq, biliqin artatdımız ersər, neçə yilvi yilvilədimiz ersər, yemə neçə üküş tınlıǵıǵ, turalıǵıǵ ölürdümüz ersər, neçə tövlədimiz, kürlədimiz ersər, neçə Evin kisi urunçakın yidimiz ersər, kün, ay tenqri taplamaz isiq neçə islədimiz ersər, yemə ilki özün bu özünüz uzuntonluǵ urılar öz bolup neçə yazıntımız, yanqıltımız ersər, munça üküş tınlıǵka neçə üz- buz kılıtımız ersər, tenqrim, emtı bu on türlüq yazukda boşunu ötünür biz: manstar ğırza!

Yitinç, yemə suyda baru iki aǵuluǵ yol başınǵa, tamu kabǵınqa azǵuruǵlı yolka kim tizər, bir, iqid nomuǵ, törüq tutuǵma, ikinti, yemə yekkə, içkəkkə tenqri tipən yükünç yükünüqmə. Suyda baru, tenqrim, kirtü tenqriq, arıǵ nomuǵ

bilmətin, ukmatın, burkanlar, arıǵ dindarlar nomlasalar kirtkünmədin tetrü, yana iqidəyü tenqriçi men, nomçı men timəkə artızın anınq savın alın neçə yanqılı baçaǵ baçadımız ersər, neçə yanqılı yüküntümüz ersər, neçə yanqılı boşı birdimiz ersər, yemə buyan bek teq kılur biz, tip yanqılı neçə ayıǵ kılınç kılıtımız ersər, yemə yekkə, içkəkkə tenqri tipən tınlıǵıǵ, turalıǵıǵ ölürup yüküntümüz ersər, yemə burkan tipən iqid nomka tapıntımız, uduntumuz ersər, kut kolu yüküntümüz ersər, tenqrikə yazınıp yekkə tapıntımız ersər, tenqrim, emtı ökünür biz, yazukda bosunu ötünür biz: manstar ğırza!

Sekizinç, kirtü tenqriq, arıǵ nomuǵ biltükümüzdə baru iki yiltizi, üç ödkı nomuǵ biltimiz, yaruk yiltizin- tenqri yirin, tünəriq yiltizin- tamu yirin biltimiz, yir- tenqri yoǵ erkən enqrə nə bar ermiş tipən biltimiz, tenqrili yekli nedə ötrü söñqümüş, yaruklı kapalı kaltı katılmış, yiriq tenqriq kim yaratmış tipən biltimiz, yemə arkun yir, tenqri nedə ötrü yok bolǵay, yaruklı, karalı kaltı adırılǵay, antada kisrə nə bolǵay, tipən biltimiz. Ezrua tenqrikə, kün, ay tenqrikə, küçlüq tenqrikə, burkanlarka mantımız, tayantımız, niǵoşak boltumuz, dört yaruk tamǵa könqülümüzdə tamkaladımız: bir emranmak Ezrua tenqri tamkası, ikinti kirtkünmək kün, ay tenqri tamkası, üçünç korkmak biş tenqri tamkası, törtünç bilqə biliq burkanlar tamkası. Tenqrim, biliqimizni, könqülümüzni bu dört türlüq tenqrilərdə arıtdımız ersər, urnıta kamşatdımız ersər, tenqri tamkası buzultı ersər, emtı tenqrim, yazukta bosunu ötünür biz: manastar ğırza!

Tokuzunç, on çaǵsapıt tutdukumuzta baru üç aǵzın, üç könqülün, üç eliqin bir kamaǵ özin tükəti tutmaq kerqök örti. Tenqrim bilip bilmətin etöz sevikinçə yorıp, yavlak iş, tuş adaş, kadaş savın alıp, könqülün körüp yilkaka, barımka

bolup azu munqu muz takımız teqip bu on çağsapıtıǵ sıdımız ersər, neçə eksüttümüz, kerkəttimiz ersər, tenqrim, emti yazukta bosunu ötünür biz: manastar ğırza!

Onunç, künkə tört alkış Ezrua tenqrikə, kün ay tenqrikə, küçlüq tenqrikə burğanlarka bir biliqin, arıǵ köñqülün alkansık törü bar örti, yemə korkmatın erməkürüp edqüti tükəti alkanmadımız ersər, yemə alkanur erkən köñqülümüzni, sakınçımızni tenqrikörü tutmadımız ersər, alkımız, ötükmüz tenqrikə arıǵın teqmədi ersər, ne yirdə tıdntı, tutuntı ersər, emti, tenqrim, yazukda bosunu ötünür biz: manastar ğırza!

Bir yiqir minç: yemə yiti türlüq bosı arıǵ nomka ançulasık törü bar erti, yemə, bis tenqri yarukın kuvratıǵlı bristilar, ğroştak, pduaxtaq, tenqri tenqrikərü bardaçı, bosuntaçı bis tenqri yarukın bizinqərü kelürdi ersər biz, adruk- adruk itip -yaradıp nomka kiqürsük törü bar erti, azu munq üçün, azu bosü birqəli kızğanın yiti türlüq bosı arıǵ nomka tükəti, yiti türlüq bosı arıǵ nomka tükəti birü umadımız ersər, tenqrikərü bardaçı bosuntaçı bis tenqri yarukın evkə- barka badımız ersər, ayıǵ kılınçlıǵ kisikə yavlak tınlıǵka turalıǵka birdimiz ersər, töktümüz, saqımız ersər, tenqri yarukın yavlak yirkərü itdimiz ersər, emti, tenqrim, yazukda bosunu ötünür biz: manstar ğırzaa!

İki yiqirminç, bir yılka eliq kün arıǵ dintarça vusantı olursık törü bar erti, arıǵ baçaǵ baçan tenqrikə ançulasık kerqək erti. Yemə ev- bark tutduk üçün yılka barımka bolup azu munqumuz, takımız teqip yemə tudunçsuz ovutsuz Sok yek üçün, yemə korkunçsuz köñqlümüz üçün erinip, erməkürüp erkliqin, erksizin baçaq sıdımız ersər, yemə baçaǵ olurup edqüti nomça, törüçə baçamadımız ersər, emti, tenqrim, yazukda bosunu ötünür biz: manstar ğırza!

Üç yiqirminç, Ay tenqri künin sayu tenqrikə, nomka, arıǵ dintarlarka suyumuzni, yazukımızni bosuyu ötünmək kerqək erti. Yemə erkliqin- erksizin erinin erməkürüp iskə, ködükkə tıltanın yazukda bosunǵalı barmadımız ersər, emti, tenqrim, yazukda bosunu ötünür biz: manstar ğırza!

Tört yiqirminç, bir yılka yiti yimki olursuk törü bar erti, bir ay çağsapıt tutmaq kerqək erti. Yemə çaytanta yimki olurup baçaǵ baçan tenqri burkanka bir biliqin köñqültə baru bir yılki yazukumuzni bosuyu kolmaǵ kerqək erti. Tenqrim, yiti yimki tükəti oluru umadımız ersər, bir ayki çağsapıtıǵ, edqüti arıtı tutu umadımız ersər, bir yılki yazukumuzni bir biliqin köñqültə baru bosuyu kolmadımız ersər, neçə eksük kerqək boltı ersər, emti tenqrim, yazukda bosunu ötünür biz: manstar ğırza!

Bis yiqirminç, kün sayu neçə yavlak sakınç sakınur biz, neçə sözləmäsik, irinçülük söz sözləyür biz, neçə isləmäsik irinçülük is isləyür biz, ayıǵ kılınçka irinçükə kentü özümüzni emqətir biz, yemə künkə asaduğumuz bis tenqri yarukı kentü özümüz, üzütümüz tudunçsuz Sok yek sevikinçə yorıduk üçün yavlak yirkərü barır. Anı üçün, tenqrim, kop yazukda bosunu ötünür biz: manstar ğırza!

Tenqri, eksüklük, yazukluǵ biz, ötəqçi, birimçi biz, tudunçsuz, ovutsuz Sok yek üçün sakınçın, sözün, kılınçın yemə közin körüp, kulkakın esidip, tilin sözləp, eliqin sunup, adakın yorıp, ürkə üzüksüz emqətir biz. Bis tenqri yarukın kuruğ- öl yirkə, bis türlüq tınlıǵı, bis türlüq otuǵ, ıǵaçıǵ. Yemə eksüklük, yazukluǵ biz, on çağsapıtka, yiti bosuka, üç tamğaka niğosak atın tutar biz, kılınçın kılumaz biz, yemə yaruk tenqrilərkə, arıǵ nomka tenqriçi, nomçı arıǵ dintarlarka neçə yazıntımız, yanqıltımız ersər, yemə tenqri aymıs ötçə, biliqçə yorımadımız ersər, tenqrilər köñqülün birtımız

ersər, yemə yimki, vusanti, alkıs, çağsapıt nomça, törüçə tutu umadımız ersər, neçə eksütümüz, kerqətimiz ersər, kün sayu, ay sayu suy yazuk kılur biz. Yaruk tenqrilərkə nom kutinqa arıǵ dintarlarka, suyda yazukda bosunu ötünür biz: manstar ǵırza! Bötürmis tarkan tükədi niǵosaklarınq suyin, yazukın ökünqü Xuastuanivt.

Tərcüməsi:

Hörmüz tanrı beş tanrı ilə bütün tanrıların gücünü toplayıb şeytanlara qarşı vuruşmağa enib, gəldi. Bəd əməllər şeytanı Şmnu, beş cür şeytana qarşı vuruşdu. Tanrı, şeytan, işıq o vaxt bir- birinə qarışdı. Hörmüz tanrı əsgərləri, beş tanrı bizim ruhumuz günah şeytanları ilə vuruşub başlarından yaralandılar. Bütün şeytanların başçısı həyasız acgözlük şeytanı ilə yüz qırx min şeytan pis biliklə düşüncəsiz, ruhsuz oldular. Doğulduqları əbədi tanrı diyarını tamam unudular, nurlu tanrılardan ayrıldılar. Ondan sonra ey tanrım, bəd əməllər şeytanı Şmnu bizim fikrimizi, düşüncəmizi azdırdığından ... aǵılsız, düşüncəsiz olduğumuzdan bütün işıqlı ruhların əsasına, kökünə saf, işıqlı Ezrua tanrısına (qarşı) günah işlətdik, yamldıq, işıqlı-qaranlıqlı, tanrılı- şeytanlı, əsası - kökü... dedik, diriltə tanrı dirildər, öldürsə tanrı öldürər desək də, pisini- yaxşını- hamısını tanrı yaratmışdır desək də, əbədi tanrıları yaradan odur desək də, Hörmüz tanrı ilə Şmnu böyük və kiçik qardaşdırlar desək də, ey tanrım, günahlar etdiyimizi bilmədən tanrı haqqında bu qədər çox rüsvayçı sözlər danışsaq da, bu qədər bağışlanmaz günahlar işlətsək də, ey tanrım, mən oğul Raymast indi peşmanam günahlardan arınaraq yalvarıram: günahlarımı bağışla! Kutluǵ pads...

İkincisi, yenə Gün, Ay tanrılara, iki işıqlı sarayda əyləşən tanrılara, bütün bürhanların müqəddəs adının, ləyaqətli ruhların yer- su nurunun əsası Tanrı məkanına gedəndə ilk qapı Gün Ay tanrısının olacaqdır. Beş tanrını qurtarmaq, işıǵı - zülməti ayırmaq üçün işıq göydə dolanır, hər tərəfə nur yayır. Ey tanrım, günah etdiyimizi bilmədən gün, ay tanrılara iki işıqlı sarayında əyləşən tanrılara qarşı nə qədər günah işlətsək də, əsl qüvvətli, qüdrətli tanrı deyib iman gətirməsək də, nə qədər çoxlu pis, rüsvayçı sözlər söyləsək də... həmçinin gün, ay tanrılar ölür desək də... hünərsizliyindən doğub, batır, hünəri varsa doğmasın desək də... özümüzü öyüb biz gündən, aydan yüksəyik desək də...bu ikisi qarşısında etdiyimiz günahları bilmədən yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

Üçüncüsü, yenə beş tanrı, Hörmüz tanrı əsgərləri- birincisi meh tanrısı, ikincisi yel tanrısı, üçüncüsü işıq tanrısı, dördüncüsü su tanrısı, beşincisi od tanrısı, günah şeytanları ilə vuruşub yaralandıqları, zülmətə qarışdıqları üçün tanrı məskəninə gedə bilməyərək buradadırlar. Yuxarıda on qat göy, aşağıda səkkiz qat yer hamısı beş tanrı üçündür. Yer üzərindəkilərin hamısı, bəxti - taleyi, rəngi- zahiri görünüşü, varlığı - ruhu, işıǵı- qüvvəti, kökü- əsası - beş tanrıdır. Ey tanrım, günah içində dolanıb beş tanrını bilmədən pis, bəd biliyimizlə nə qədər ləkələsək də, (onlara) on dörd cür yara vursaq da, on ilan başlı barmaqlarla, otuz iki dişlə, canlıları diri yeməklə tanrıları nə qədər acılayıb aǵrıtsaq da, quru, yaş torpaq, beş növ məxluq, beş növ ot, ağaca qarşı nə qədər günah işlətsək də, indi ey tanrım, tövbə edib yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

Dördüncüsü, qoşunu tanrı elçilərinə, bürhanlara qarşı, alivücad müqəddəs dindarlara qarşı bilməyərək nə qədər

günah işlətsək də, tanrı elçiləri bürhandır deyib, düz əməlli, müqəddəs dindardır deyib iman gətirməsək də, tanrı sözünü söyləsələr, nadanlığımızın ucundan onun əleyhinə getsək də, qanun - törə anlamadan tanrı adını söyləsək də, ey tanrım, indi peşman olaraq tövbə edirik, günahlardan qurtulub yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

Beşincisi, beş növ məxluqa- birincisi iki ayaqlı adamlara, ikincisi dörd ayaqlı canlılara, üçüncüsü uçan canlılara, dördüncüsü sudakı canlılara, beşincisi yerdəki qarnı üstə sürünən canlılara, günah içərisində dolanaraq, ey tanrım, bu beş cür məxluqları böyükdən kiçiyədək nə qədər qorxutduq, ürkütdüksə, nə qədər vurduq, yolduqsa, nə qədər acıtdıq, ağrıtdıqsa, nə qədər öldürdüksə də (o qədər də), bunca məxluqlara borelu olduq. Tanrım, indii günahlarımızdan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

Altıncısı, yenə ey tanrım, günah edərək, fikrimizlə, sözümlə, işimizlə on cür suç, günah etdiksə, nə qədər saxtakar adamlara şahid durduqsa, nə qədər saxtakarlıq etdiksə, nə qədər günahsız adamı təqib etdiksə, yenə söz aparıb, söz gətirib neçə adama qara yaxıb danışdıq, əsil düşüncə, biliklərini məhv etdiksə, nə qədər cadugərlik etdiksə, nə qədər çox canlı məxluqu öldürdüksə, neçəsini tovladıq, küylədiksə, neçə Evin adamının bizə etibar etdiyi əmanətə xəyanət etdiksə, gün, ay tanrının bağışlamayacağı neçə- neçə işlər işlədiksə də, əvvəlki, indiki yaşayışda uzundonlu gənc olaraq, yolumuzu azdıq, yanıldıqsa, bunca canlıya nə qədər kələk gəldiksə, ey tanrım, indi bu on cür suçdan azad olaraq yalvarırıq: bizim günahımızı bağışla!

Yeddincisi, yenə günah edərək iki zəhərli yolun başlanğıcına, cəhənnəm qapısına aparan yola kim getsə, o, birincisi, yalan qanun, ayınlərə riayət edən, ikincisi, şeytana,

iblisə tanrı deyərək səcdə edən məxluqdur. Suçlu dolanaraq, ey tanrım, əsl tanrıları, həqiqi qanunları bilmədən, başa düşmədən burhanlar saf dindarlar vəz edəndə doğru anlamayıb, əksinə, tanrıçıyam, tanrının elçisiyəm, deyənə aldanıb sözünü tutaraq nə qədər yanılıb sitayiş etdiksə, nə qədər yanılıb qurbanlar verdiksə, nə qədər pis hərəkətlər etdiksə, bərəkət yaradıq deyib yanılaraq, xəyanət edərək nə qədər bəd əməllərdən çıxdıqsa, yenə şeytana, iblisə tanrı deyib canlı məxluqları öldürməyə qalxıdıqsa, burhan deyib yalan dinlərə sitayiş etdik, onları qəbul etdiksə, səadət diləyib səcdə etdiksə, tanrını buraxıb şeytana tapındıqsa, ey tanrım, indi tövbə edirik günahlardan azad olub yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

Səkkizinci, əsl tanrını, saf dini tanıyanda iki əsası, üç zamanlı din qanununu bildik, işıqlı əsası- tanrı məkanını, qaranlıq əsası- cəhənnəm yerini tanıdıq, yer- göy yoxkən nə var imiş deyə bildik, tanrı ilə şeytan nədən ötrü vuruşmuş, işıqla qaranlıq necə qovuşmuş, yeri- göyü kim yaratmış deyə bildik, həmçinin arkun yeri, göyü nədən ötrü yox olacaq işıqla qaranlıq necə ayrılacaq, ondan sonra nə olacaq, deyə bildik. Ezrua tanrıya, gün, ay tanrıya, güc tanrısına, burhanlara inandıq, əsaslandıq, niğəşək (dinləyən) olduq, dörd işıq damğasını ruhumuza vurduq: birincisi, Ezrua tanrının məhəbbət damğası, ikincisi, gün, ay tanrının inam damğası, üçüncüsü, beş tanrının qorxu damğası, dördüncüsü, müdrək burhan damğası. Ey tanrım, biliyimizi, düşüncələrimizi bu dörd cür tanrıdan sildiyimizdən, onların məskənlərindən uzaqlaşdıığımızdan tanrı damğaları pozuldu. İndi, ey tanrım, günahlardan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

Doqquzuncusu: on dini chkamı icra edərkən üç

ağızla, üç ürəklə, üç əl ilə, bütün bir bədənle icra etmək gərək idi. Ey tanrım, bilib- bilməyərək xudbinləşib pis dost, yoldaşların sözüne baxıb, onlar inanıb mal- dövlətə uyub bu on dini ehkamı nə qədər sındıq, əksildik, azaldıqsa, ey tanrım, indi günahlardan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

Onuncusu, gündə dörd alqış Ezrua tanrıya, gün, ay tanrıya, güc tanrısına, bürhanlara birgə, saf könüllə dua etmək qanunun var idi, yenə qorxmadan, tənbellik edib yaxşıca dua etmədiksə, dua edəndə ruhumuzu, düşüncəmizi, tanrıya sarı yönəltmədiksə, alqışımız, tövbəmiz lazımcıca tanrılara yetişmədisə, haralarda dolaşdı, dayandısa, indi, tanrım, günahlardan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

On birincisi, yenə dörd cür müqəddəs qanun var idi, yenə beş tanrı işığını üzündə toplayan mələklər, qroştaqlar, pduaxtaqlar, tanrıya sarı üz tutanlar, xilas olanlar tanrı işığını bizə tərəf gətirdilərsə, o ayrı- ayrılıqda dinə gətirmək qanunu var idi; əzab üçün, qurban üçün təəssüf edərək yeddi cür müqəddəs kitaba, yeddi cür nəzir, sədəqə, qurban verə bilmədiksə də, göylərə sarı yönələn, qurtulan beş tanrı işığını evə bağladıqsa, onu bəd əməlli məxluqlara verdiksə, tökdük, saçıdıqsa, tanrı işığını pis yerlərə yolladıqsa, indi ey tanrım, günahlardan azad olub yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

On ikincisi: bir ildə əlli gün əsl dindar olaraq vusanti (həftəlik ibadət) qanunu var idi, tanrıya təmiz könüllə dua etmək gərək idi. Yenə evə, mal- dövlətə bağlanıb azğın Sok (acgözlük) şeytanı üçün, yenə qorxu bilməyən könlümüz üçün ərinib, tənbellik edib istər- istəməz orucu korladıqsa, oruc tutanda yaxşı, layiqincə dua etmədiksə, indi, ey tanrım, günahlardan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

On üçüncüsü, hər gün Ay tanrıya, müqəddəs kitaba, əsl dindarlara suçumuzu, günahlarımızı bağışlamaq barədə yalvarmaq gərək idi. Yenə istər- istəməz azaraq, aldanaraq iş, gücü bəhanə edib günahlardan azad olmaq üçün getmədiksə, ey tanrım, indi, biz günahlardan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

On dördüncüsü, ildə bir dəfə yeddi ibadət adəti var idi, bir ay çağsapıt (oruc) tutmaq gərək idi. Yenə mərasim yerində ibadət edib oruc tutaraq ağılla, səmimi qəlbədən tanrı bürhanlarından bir ildəki günahlarımızı bağışlamalarını diləmək gərək idi. Ey tanrım, ibadət başa çatınca otura bilmədiksə, bir aydakı çağsapıtı (orucu) yaxşıca təmiz tuta bilmədiksə, bir ilki günahlarımızın bağışlanmasını diləməyə getmədiksə, nə qədər çatışmazlıq oldusa, indi ey tanrım günahlardan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

On beşincisi, hər gün nə qədər pis fikirlərə düşürük, nə qədər deyilməli olmayan günah sözlər danışırıq, nə qədər günah işlər görürük, bəd əməllərlə özümüzə əzab veririk, yenə bəhrələndiyimiz beş tanrı işığını biz özümüz, bizim ruhumuz azğın, həyasız Sok şeytanın eşqindən pis yerlərə (cəhənnəmə) gedirik. Onun üçün, ey tanrım, tamamilə günahlardan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla! Ey tanrı, fəqir, günahkarıq, borclu, suçluyuq, azğın, acgöz Sok şeytanı üçün düşüncəmizlə, sözümlə, hərəkətimizlə, eləcə də gözlə görüb, qulağımızla eşidib, dilimizlə danışib, əlimizlə yoxlayıb, ayağımızla yeriyib (tanrı işığına) daim əzab veririk. Beş tanrı işığını quru, yaş torpağa yönəldirik, beş növ canlı varlığı, beş növ otu, ağacı incidirik. Yenə qüsurlu günahkarıq, sözdə on çağsapıtın (orucun), yeddi qurban mərasiminin, üç damğamın niğosak olaraq adını tuturuq, əməlimizdə isə etmirik, yenə işıq tanrılarına, saf

tanrı elçilərində, din adamlarına qarşı nə qədər yanılıb günah işlədiksə, yenə də tanrı buyurduğu qayda- qanunla, öyüd-nəsihətlə hərəkət etmədiksə, tanrılar ruhunu incitdiksə, yenə orucu, vusanti, alqışı, çağsarıtı dini qanun- qaydalar tələbincə yerinə yetirə bilmədiksə, naqislik etdiksə, (deməli) yenə hər gün, hər ay günah işlədirik. Suçdan, günahlardan indi azad olaraq işiq tanrılarında, din səadətində, pak dindarlara yalvarırıq: günahlarımızı bağışla! Bötürmiş tarkan niğosakların günahları, suçları haqqındakı duaları (olan) xuastuanifti bitirdi.

Türk buddist nəsrri

Altun yaruk

...**A**nta ötrü tenqri tenqrisi burkan inça tip Ayarlıkadı Ananta! Önqrə ertmiş ötdə çambudivp ulusta Mağaradi atlığ ilig kan bar erti. Ol yemə Mağaradi ilik kan ertünqü uluğ, bay, barımlıq tsanqları, ağılıkları, tariğ, ed- tavar üzə tolu elp atım, sülüq küçinqə tükəlliq, törttin sinqar yir orunuğ ivmiş, basmış, üküştə ayatmış, ağırlatmış, ürük usadı, köni nomça- törüçə başlataçı iməriqmə kamağ bodunuğ karasın aşmış, üklitmiş, koptın sinqar yağısız- yavlaksız erti. Ol antağ oşukluğ, çokluğ yalınlıq, küçlüq- közönlüq ilik kannıq uluğı katunında toğmış körqəli seviqliq, körklüq, menqizliq üç oğlanı erti. Anq ilki, uluğı oğlanınınq atı Mağabali erti. İkintisi ortun oğlınınq atı Mağadivi erti. Üçüncü, anq kiçiqi oğlınınq atı Mağastvi erti.

Bir oğurta ol ilik kann üç oğlanı birlə taştın tağta, arıka ilinçükə bartı. Kaçan anta teqip ilinçü menqi işin ertürdüktə, ötrü ol üç tiqinlər kua- çeçək, tüş yimiş idiqəli adaları ilik beçkə ötünüp- ayıtıp kaltılar. Anda munta maruberü yorıyu bir uluq kamışlıq berk arıka kirip ötrü anta tınğalı olurtılar. Tınğalı olurmışta anq uluğı tiqin iki inilərinqə inça tip tidi:

- Ay inilərim, meninq bükünki kün ertinqü korkum,

belinqləqüm kelir. İnça bolmazun kaltı bu arık- semək içintə katır, yavlak keyiklər bar, bolup biz yokatkuluk- emqənzülük bolmalım, tip ikintisi tiqin inça tip tidi.

Eşitü yarlıkazun, içim a, Kim, meninq bu etözümün isirqəküm idi kelməz teq. Bizinqə neçükün ersər, amrakların adırılğuluk emqək bolmazun erti tip korkarmen- tip, bu savığ eşitip üçünçü Mağastvi tiqin iki içilərinqə ötrü inça tip ötürti:

- Bu ersər arzilər turğuluk orun ol, meninq idi korkınçım - ayınçım yok, önqi adırılmaklığ poşuşum yemə yok, inçip etözümte tolu öqrünç, sevinç toğar. Bulğay erki, biz yiq adruk buyanığ- tip titi. Ol ödün bu üç tiqinlər öz öz könqüllərintəki sakınmış savların sözləşin, ötrü örü turup ol arık içintə takı içkəru kirtilər. Ança yorıyu yanqı enükləmiş bir tişi barsığ körtilər. Ol aç bars yemə enükləp yiti kün ertmiş erti, yiti enüklərinqə ekirtip kavşatın açmaq, suvsamak üzə sıkılıp turmuş, yavrımuş, sınmış etözləri alanqurup, küçi közüni üzülüp unakya öqləli yatur erti. Nə annı uluğı Mağabali tiqin körüp inça tip tidi:

- Ay irinç, tişi bars enükləqəli yiti kün bolmış, yiti enükləri enqmenq yumşaq tiləqü ök teqinç bolmayukka anıp açmaq- suvsamak emqək üzə sıkılıp yanturu yana öz enüklərin yiqəli kılınur. Muntada kez irinç tınlıq bolğaymu? - tip tidi. Bu savığ eşitip Mağastvi tiqin ötrü içisi tiqinkə:

- Bu bars neqü yiyür, oşadakı aş neqü ol?- tip ayıttı. İçisi tiqin inça tip, kikinç birti: - Barsnıq, irbizninq, manunıq, arslannıq, bōrininq, tilküninq aş ersər, yalanquz yintəm isiq et, kan crür. Muntada adın takı önqi aş- içkü yok kim, bu alanqurmuş aç barsığ tirqürqülük- tip tidi. Bu savığ muntağ oşukluğ törüm eşitip ötrü ikintisi Mağadivi tiqin okunçsuzun inça tip tidi:

- Bu muntağ oşukluğ törümiş küçsirəmiş, alanqurmuş

aç bars açmaq, suvsamak emqəkin ertinqü sıkılıp unaknya öqləli turur. Biznitə adın kim bolğay muna yarağlıq aş, içkü belqürttəçi, bu irinç tınlıq üçün etözük titip mununq isiq özün uluğalı udaçı- tip tidi. Uluğı tiqin bu savığ eşitip yana ortun inisinqə:

- Ay inim, elp titkülük tavar elpiş, nenq inçip isiq, öztə artmaz - tip tidi. Bu savnıq basa sonqınta Mağastvi tiqin inça tip tidi:

- Ay içilərim a! Biz kamağun amtı isiq özümüzkə, etözümüzkə ertinqü ilinmiş, yapşınmış biz, inçip yana adınağuka asığ, tosu kılğalı bilqə biliqliq yaruk közümüz yok bolur erki, yemə antağ birer uluğ yarlıkançuçi könqüllük kutluğ yalanquklar ürük uzatı öz etözlərin titip ıdalap, tınlıqlarka asığ, tosu kılurlar- tip tidi. Bu munça savığ içilərinqə sözləp, ötrü kentü könqülintə inça tip sakıntı: "Kaltı bu meninq etözüm yüz min ajunların berü yoksuz ajunsız neçə- neçə yırudı artadı. Nenq yemə etliqsiz bolup ne ersər asıqka, tosuka kirmədi, Neçükün bükünki küntə munı teq kerqəqliq işlətkülük yonqlağuluk orun tapıp, bu muntağ yıdığ kerqəksiz etözümün sıtmış kemismiş yinq yar teq titip ıdalap, bu irinç yarlıq aç barska neqülük umuk inak bolmaz men,- tip munçulayu sakınıp, içiləri birlə sözləşkülük kisikin-tisikin erttürüp, ol bars üzə önqin- önqin yarlıkançuçi könqül turğurup irinçkədilər tsuyurkadılar. İnçip olarnıq arasınca ağladı, takı Mağastvi tiqin ol barsnıq açın, turukınq, emqəkin tolgakın titrü körüp, teqrə teksinip, közin idi andıran kitörü umatın,ür kiç titrü körü turup, etrü kodup, önqi yorıp bartılar. Ötrü ol ödün Mağastvi bodistv yorıyu inça tip sakıntı". Çak amtı manqa oğrayu etözümün, isiq özümün titkülük ıdalağuluk öd kolu soka kelti. Ne üçün tip tisər kim men ilki sizdin berü bu yıdığ sarsık, kanlıq, yirinliq,

sevqüsüz, taplağusuz, yarsınçık etözkə inçip inantım. Aş-
içkü, ton- kedim, orun- tüşək, at, yanqa, kanqlı, kölük, erdini,
yinçü, ed- tavar üzə tapıntım, artamak buzulmak törülük üçün
ürük uzatı artadı buzultı. Nenq yemə etözük küyü küzətü,
ayayu tutup artatmağalı idi umadım. Neçə ked usamp iqittim
ersər yemə kiltı yavlak yağı törüsinqə yanduru mini, kemişü
udup sevinçsiz, utlısız kiltı maninq küçümin, anın inça bilmiş
kerqək. Et öz ersər, beksiz menqüsüz titir, özkə yanduru asığ
sızı üzə yavlak yağı teq korkınçığ erür, yarsınçık kirliki üzə
tutsara arığsızlık kık yükmək titir. Annı üçün men bükünki
küntə bu etözümün yonqlap, munqadınçık uluğ iş kötük
kılayın sansarlığ qalıy üqüz içintə tar kemi bulayın, toğmak-
ölməkliq teksinqin taskaru tartıp öndürəyin, tip sakıntı. Yana
ok inça tip sakıntı: "Abam birük bu etözümün titsərmen, ötrü
ülqüsüz, sansız mün, kataklarığ, kartığ, beziq, yiriniq, kaniğ,
iqiq, ağırığ, korkınçın aymançığ barçanı titmiş- ıdalamış
bolur men. Takı yemə bu etöz ersər, altı kırk türlüq
arığsızların tolu suv üzək kerkü teq, beksiz yarpısız kamağ
kurtlarınq konquzlarnıq tirkini, kannıq yirinning ornaki,
sinqirin tamırın yörqəlmiş, sönqüklər ulağı üzə tutuzmış
ertinqü yırınçık yarsınçık erür. Anm üçün teqimli ol amı
manqa bu etözümün titip ıdalan, üzəlixsiz üstünki yiq, abam
uluğ menqqu nirvamğ tiləqülük puşuş sakınç emqək tolğakığ
birtəm tarkarğuluk toğmak- ölməkliq teksinqiq amırtkurğuluk
nizvanılığ ilisiq üzqülük dyan bilqə biliqiq küçüq
kücləndürqülük tolu tüqəl pışrunmaklığ edqüq eksüksüz
bütürqülük yüz buyanlığ itiqin itinqülük, tolu tüqəl bilqə
biliqiq tünkərqülük. Alğu burkanlar üzə öqitmiş ıduk nomluğ
etözük tanuklağuluk kamağ biş asun tınlıqlar oğlamn nom
boşılığ menqi üzə menqilətkülük" - tip munçulayu adıra-
ödürə sakınp ötrü Mağastvi tiqin yiti kınığ tölüktə turup,

uluğ bedük közüşkə inip, uluğ yarlıkançuçı könqül turğurup,
könqülün köküzin yakırtıp, o iki içilərin könqül kerip
neçükin ersər, tuysar, onqarsar, ötrü ürkün belinqləp, tıdık
ada kılıp, közəmis közüsümün kanturmağay tip bökünü ötrü
iki içilərinqə "azkıa önrə yorıy turzunlar, men una basa
yitdim" - tip ötünp içilərin ıdın Mağastvi tiqin kentü özi
yanduru yana ol arıka kirip, aç bars üskintə teqip, terkin
tavrati tonın süçülük kamış butıki üzə asıp inça tip bek katığ
sav sözləti: "Men amı tolş sansartaki tınlıqlar üçün üzəlixsiz
üskünki yiq burkan kutı közüşin tebrənçsiz yayılmaksız uluğ
yarlıkançuçı könqül turğurun bu meninq sevər emrak
etözümün tidərmen, ıdalayur men, buzulmaksız çolmaksız
burkan kutın tiləyür men Kim, kamağ bilqələrkə sevqülük
taplağuluk üç oğus yirtünçüdəki emqəkliq taluytaki
tınlıqlarığ örü tartıp ozkurup inç menqiliq kılayın" - tip titi ol.
Ödün tiqin munça sav sözləp, ol aç bars üskintə sunna yattı,
kentününq uluğ yarlıkançuçı könqüllük çoğı yalını oğrinta ol
aç bars yiqəli tidinməti. Bodistv annı körüp, ötrü idiz tağka
ağdınıp etözün kodı kemisti. Kaçan yirkə teqdüktə bodisatv
yana inça tip sakıntı: "Inçip bu bars turuki küçsüz oğrinta
anın mini yiqəli umaz" - tip, ötrü bodisatv örü turup, maru-
berü körüp, bı bıçku tiləp bulmatı. Ötrü kurımis katığ kamış
alıp annı üzə ömqən tamırın sançıp, kan ündürüp akuru-
akuru barska yakın bartı. Kaçan barz üskintə teqdüktə, ötrü ol
ödün bu ağır uluğ yağız yir altı türlüqin tebrəti kabsatı inça
kaltı uluğ yil kelip, köl suvın tokıp, yaymıs teq yokaru kodı,
yayıltı yaykaltı kök kalık yüzintəki kün tenqri Rağuka
siqirtmis teq yaruksus- yasuksus ,önqsüz üləz boltı, bulunq
yınqak barça bütürü karardı, kara tuman üzə örtüldi, kök
kalıktın tenqritəm yid yıpar, kua çeçəklər tüşti yağdı. Ol arık
semə içi kua çeçək üzə tolu boltı...

Ol ödün ol aç barz kaçan bodistvniñq ömqənintin kann akmısın körti, ötrü ol kaniğ yalkayu etin barça yip kodtı, yalanquz kuruğ söñqükləri ök turu kaltı. Ançakinça bodisatv tiqinninq uluğı içisi yir tebrəmisin körüp, inisinqə inça tip tidi: -Yağız yir bütürü tebrəyür, üqüzlər, tağlar birlə, kalısız bulunq yınqak kararıp, üləz boltı kün tenqri. Köktin tüsər tenqridəm kua çeçəklər bulğasu. Utkurak erki inimizniñq etözün tidmək belqüsi- tip tidi. Bu savığ eşitip kiçiqi inisi inça tip tidi:

Esittim men Mağastviniñq tsuyurkayu sözləmiş çm savın timinkeyə. Körmistə turuk küçsüz aç barsığ aç emqəkkə eqirtip enükin yiqəli kılmısın, amn sizintim inimkə "etözün titti erki mu" tip. Ol ödün ol iki tiqinlər munçulayu sözləsü açığıları kelip yirinqütülər, yığladılar, ötrü terkin yanturu yanın yığlasu, bayakı ol bars yatur orunka bartılar. Kaçan anta teqdüktə ötrü iniləri Mağastvi tiqinninq tonı kamıs butıki üzə askın turup tururun, sını söñqüki seçi birlə arkuru- turkuru yatmısın, akmıs kannı toprakta titik yuğrulup-yukup turmısın körtülər. Nə anı körüp ök etözlərin ol söñqük üzə kemisin öqsirən- tınsıran kamılıtar neçətə kin timin öqlənıp, ötrü iliqlərin örü kötürüp uluğ ünin uladılar, sıktadılar. Uliyu sığdayu inça tip titilər:

- Körkə kövsək, tokılık inimiz ertinq, kövəz a! Öqkə, kanqka sevitmiş ertinq, kadaş a! Neçükin yana birqəri, birləkya ünün üçəqü? Neqülük tittinq özünqin, bizni birlə barmadın. Öqümüz, kanqımız bizinqə utru körüp ayıtsar, biz ikəqü neqü tip ötünəlim, sözləlim? Ol yiq bolğay üçəqü birlə kya ölsər biz... Nenq bizinqə kerqəksiz bu etözümüz tiriqi - tip ol iki tiqinlər munçulayu yanqın keyirqənçik kılınu, uliyu sığtayu, talıp yöküp ançata kin timin andıran önqi yorıp bartılar. Ol ödün Mağastvi tiqinninq tapığçılar "tiqinimiz

keçti" tip "kaçan bartı, yorınqlar, kanta ol esdəlim" tip tiyistilər. Ançakinça anası katun balıkta idiz kalıkta yatın udiyur erkən ertinqü yavız tül tüsədi: emiki töbürə bıçılur bolur, azığ tisləri ağızınta konqrulun tüsər bolur, üç köqürçkən adayı laçınka kavıtur erkən. Birisi tutsunup ikəqüsi korkınçlık ozar bolur- tip... Bunçulayu tüsəyü yatar erkən yir tebrəməki üzə belinqlən udunup kelti, ne udunu birlə ök anta korkınçlıkın puşuşlukın inça tip tidi:

- Neqü erki amtı tıltakı yağız yir munçulayu tebrəyür, üqüzlər, köllər yayılıp, ığaçlar ırğalur, kün tenqriniñq yarıki öñqsüz boltı, örtmis teq közüm emikim tebrəyür öñqrəkitə öñqışük, okın yürəkinqə ursukmıs teq sıkılurman emqəkin, tolq etözüm titrəyür, inçim idi belqürməz. Tüsəmiş ol tülümünq yavız turur belqüsi. Utkurak bar erki erdimliq artak yavız adalar- tip tidi. Aninq ara iki emiki evitin süt akıp kelti. Nə, anı körüp takı artukrak uyırkantı, yokurkantı. Ol ödün katununq bir tapığça kızı tastın turur erkən keyçə ertər yolki kisitip "tiqiniq tiləp, takı bulmaz ermis" tip sav esitti. Ne munı esitü birlə ök ürküp belinqlən, ötrü orduka kirip, katunka inça tip ötündi, katun uka yarlıkadı mu erki:

- Tastın bir antağ sav turur "tiqiniq qələn takı bulmaz" tip. Bu ne sav erki? - tip tidi. Ol ödün katun bu savığ esitip, uluğ pususta kadğuta turup, açığı kelip közintə tolu yaşı birlə terkin ilik beqkə barıp "Ay uluğ ilik beq! Men muntağ- muntağ sav esittim, bu ne sav ol? Azu bizinq amrak ökükümüz anq kiçiqi Mağastvi ığ ıçkımıs erqəy mu biz?" tip tidi. Bu savığ ilik beq esitip ürkə belinqləyü, açığı üzə tıklıp ağılayu, inça tip sözləti:

- Ay emqək! Bükünki küntə amrak, ökük kyə min yemə yittürdim ıçkıntım erki mu men? - tip, yasın yutunu katunun ötləyü inça tip tidi:

- Tüzünüm a, sen nenq puzma puzrulma, men amtı, kamağun ünün amrak öküklərimin tiləyin, barın- yokın biləyin- qip terkin buryukları, mançları birlə yumkı balıktın taskaru ünün önqi- önqi yadılıp orun- orun sayu tiləqəli istəqəli bardılar.

Anınq arasında bu savtakı keçməzkən bir buryuk terkin tavrati kelip, ilik beqkə yakın teqip:

- Ay uluğ iliq beq, puşanu yarlıkamazun, iki teqinlər bu esən teqinür, anq kiçiqi Mğastvi tiqin takı tapışu teqinməz, tiləyü teqünürlər- tip ötünti. İliq beq bu savığ esitip uluğ tımp, inça tip tidi:

- Munq ay, munq ay! Yitürmis men isiq sevər, amrak adayımın. Oğılım yanqı bolmısta öqrünçüm, sevinçim az erti, kinində, oğuluğ yitürdüktə pususu, emqəki ükü turur. Birük oğulum but usta tiriq esən kavışsar, ölsər meninq etözüm emqənməqəy men arıtı- tip tidi. Katun bu savığ esitip okın ursukmıs kisi teq pusus kadğuka könqüli köküzi eqirtip, sinqılayu inça tip tidi:

- Üç öküklərim birqərü tapığçıları birlə kamağun yumkı bardılar arıka ilinçü menqi kılğalı. Kamağta kiçiqi sevər, amrak oğulum yalanquz kalıp kelməsər, bolmıs bolğay utkurak adırılğuluk, alp ada- tip munçulayu sinqıladı ançakinça sabça ikinti buryuku kelip, ilik beqkə teqdi. Ötrü ilik beq anqa:

- Ay buyruk a, amrak adayım Mağastvi kanta ermis? - tip ayıtı yarlıkadı. Ol buryuku bu yarlıkığ esitip közintə isiq yaşı töküyü pususluğ kadğulukın yığlayu ağızı kurup, tili- tamğaki katıp sav sözləyü umadın, kikinç birmədin, sük turdı. Anı körüp ilik beq katunı birlə asukın inça tip ayıtı:

- Terkin sözlənq buryuk a, kiçiqi oğlum kanta ermis? Etözüm pusanur pusırkanur ootka örtənin küyər teq, öqümün,

könqlümin ıçkının, munkul bolup, bilinməzmən, kılmanq meninq kökümüzün yarılğuluk, sinquluk- tip tidi. Ol ödün ikinti buryuk ötrü bodistv tiqin etözün boşı birip netəq kılmıs işlərin ıyın kezikçə tozu, tüqəti ötünti.

Bu savıq ilik beqli katunlı esitip açıqları, emqəkləri üzə umadın, ulastılar, sığtastılar, oğlanınq ölmıs yirin körüksən terkin tavrati yüqrük atların koşukluğ kanqlıta oluruq ol kamıslıq arıka tavrak bartılar. Kaçan bodinstvning etözün boşı birmıs yir orunka teqdilər ersər, anta ötrü bodisatvnmnq yas sünqüklər, inaru- berü anta- munta saçılın yatmısın körüp, etözlərin birqərü yirkə çalın öqsirən tansıran inça kılta uluğu ığa küçlüq katığ yilkə tokıtılın kamılmıs teq tüstilər kamıltılar, öqlərin könqüllərin ıçkının ne kılınmısın arıtı bilinməz boltılar. Ötrü ol ödün ol buryuklar basın teqrəki beqlər, inaçlar soğık suv pükürüp yilbüki üzə yilbiyü, iliq beqıq katunuğ neçətə kin timin ançakaya öqləntürdilər, öqlənü birlə ök ötrü iliqlərin örü kötürüp ulıyü sığtayü, inça tin taksurdılar:

- Ne ada erti?! Adayım, körklə kya öküküm! Ölmək emqək neçükin önqrə kelip ertürdi, sıntıda önqrə ölməkiq bulayın. Ni künki am? Körməyin erti munı teq uluğ açığ, emqəkiq- tip tidi. Anta ötrü ilik beq katunı ançıkıya öqsürməki serilip, saçı bası yatılıp iki iliqi üzə köküzün tokıyü, kaltı balık suvıntın adırılıp isiq kumta ağınamıs teq yirtə ağımayu inça tip yıgladı:

- Kim erti erki bıçtaçı ökükkiyəm etözün? Önqi saçılın yalturı, kalmıs sünqük yir sayu. ıçkınmıs men kençimin, sevər amrak adayımın, pususka, emqəkkə basıtın tebrənçsiz boltum, erməzmu? Kim erti erki ölürtəçi, ölükküyəm, çak sini? Teqürtəçi munı teq pusus, kadğu emqəkkə katığ vsir erməz mu kim, meninq bu yürəkim

yarılıp bökşilip barmadın neçükin turur munı teq? Tülümtə men belqülüq körtüm erti bu belqüq. İki emikim birqərü töbüre bıçılır tüşetim. Azıq tisim konqrulup tüşüp kelir boltı erti. Körür ermis men utkurak bu emqəkkə toskuka yana tüşədim? Muntada adın: üç köqürçkən adayın laçın tokup üçəqünü, birisin kabıp iltür bolur. Amtı yitürdüm anq kiçiqi sevər amrak öküümün. Yavlak belqü utlısı idi esük bolmatıtip munçulayu yığladı. Ötrü ol ödün ilik beq ulatı iki oğlanı birlə ulısu, sığtasu kitərməyük, yivikliq tisikliqin kamağ beqlər birlə yumkı bodisatvınıq kalmıs sönqüklüq seririp itidilər, yığdılar, uluğ türlüq törün, toğun, ağır ayağ tapığ uduk kıltilar. Kaçan tapığ uduk kılğuluk törüsin ertdürdüktə, ötrü estup içintə beklədilər.

Tərcüməsi:

Qızıl işıq

... **O**ndan sonra tanrılar tanrısı bürhan belə söylədi: Ey Anand! Keçmiş zamanlarda çambudivp ölkəsində Mağaradi adlı bir hökmdar var idi. Həmin o Mağaradi hökmdar olduqca qüdrətli, varlı, qiymətli şeylərinə, taxıl tarlalarına, mal- qarasına görə çox imkanlı, hərbi gücü tükənməz, yer üzünün dörd tərəfini tabe etmiş, ələ almış, çoxlarına qorxu, cəhram təlqin etmiş köhnə hakim, düzgün qanun - adətlərə rəhbərlik edərək qara camaatı artırmış, çoxaltmış, hər tərəfdən onları düşmənlərdən qorumuş idi. Həmin yüksək, tayı- bərabəri olmayan, güclü- qüdrətli hökmdarın böyük xanımından doğulmuş sevimli, gözəl, xoşbəxt üç oğlu vardı. Birincisinin, böyük oğlunun adı Mağabalı idi. İkincisinin, ortancıl oğlunun

adı Mağadivi idi. Üçüncüsünün, ən kiçik oğlunun adı Mağastvi idi.

Bir dəfə o hökmdar üç oğlu ilə dağlara, çay sahilinə gəzməyə getdi. Onlar oraya çatıb əylənib şənləndikdən sonra üç şahzadə hökmdar atalarından gül- çiçək, giləmeyvə yığmağa izn istəyib qaldılar. Orda- burda anırı- bəri dolaşaraq qamış bitmiş bir böyük çay yatağına girib orada dincəlmək üçün oturdular. Dincəlmək üçün oturanda ən böyük şahzadə iki qardaşına belə dedi:

- Ay kiçik qardaşlarım, bu günkü gün mənə çox qorxulu, müdhiş gəlir. Belə olmasın (ki,) bu çay- çəmən içərisində vəhşi, azgın heyvanlar var, birdən çıxıb bizə əziyyət verərlər- deyəndə ikinci şahzadə belə dedi: Ey mənim böyük qardaşım eşidib bilin ki, mənim öz canımdan qorxum yoxdur. Bizə nəşə olsa, əzizlərimizin ayrılıq əzabı çəkəcəyini düşünüb qorxuram sözü eşidib üçüncü, Mağastvi şahzadə iki böyük qardaşına belə söylədi:

- Bu tənha zahidlərin məkanındırsa, mənim heç qorxum- hürküm yoxdur, qolum- əqrəbadan ayrı düşmək qorxum yoxdur, hətta qəlbimdə öyünə, sevinə doğur. Ola bilsin ki, biz burada böyük xoşbəxtlik tapacağıq- dedi. Bu vaxt bu üç şahzadə ürəklərindən keçən sözləri deyib ayağa duraraq həmin çay yatağının daha dərinliklərinə girdilər. Beləcə dolaşarkən orada yenidən balalamış bir dişli pələng gördülər. Bu ac pələngin balaladığı yeddi gün idi, yeddi balasına bütün gücünü sərf edib taqətdən düşmüş, ac- susuz qalıb üzülmüş, tamamilə ölü vəziyyətdə yatırdı. Onun nə halda olduğunu böyükləri Mağabalı şahzadə görüb belə dedi:

- Ay yazıq! Dişli pələng balalayalı yeddi gün olmuş, yeddi balanı yemləmək üçün istədiyi yumşaq bir yem tapmadığından aclıq- susuzluq əzabından sızılaraq yamlib öz

küçüklərini yeməli olacaq. Bundan da yazıq məxluq olarmı? - dedi. Bu sözü eşidib Mağastvi şahzadə böyük şahzadə qardaşına:

- Bu pələng nə yeyir, daim yediyi nədir? deyib soruşdu. Böyük şahzadə qardaşı belə cavab verdi:

- Pələngin, bəbirin, qaplanın, çöl pişiyinin, şirin, qurdun, tülkünün yemi həmişə yalnız isti ət, qandır. Bundan başqa daha özgə yemək- içmək yoxdur ki, bu əldən düşmüş, ac pələngi diriltsin- dedi. Bu qədər güclü yaradılmış barədə həmin sözü eşidəndən sonra onlardan ikincisi Mağadivi şahzadə dəvət gözləmədən dedi:

- Bu qədər güclü yaradılmış, ancaq əldən düşüb zəifləmiş ac pələng aclıq, susuzluq əzabından üzülüb ölməkdədir. Bizdən başqa kim olacaq buna yarayan yem, su versin, bu yazıq məxluq üçün özünü unudub onun ömrünü uzatsın- deyə söylədi. Böyük şahzadə bu sözü eşidib yenə ortancıl qardaşına:

- Ey kiçik qardaşım, mal- mülk, işdən əl çəkmək çətinidir, həyatından keçmək daha çətinidir- dedi. Bu sözlərdən sonra Mağastvi şahzadə belə dedi:

- Ey böyük qardaşlarım! Biz hamımız indi öz işimizə, vücudumuza olduqca çox sədaqətli, bağlıyıq, ona görə də başqa canlılara xeyir, fayda vermək üçün müdrək işiq gözüümüz tutulur, ancaq bəzi uca könüllü, xeyirxah insan övladı həmişə vücudlarını qurban edərək digər məxluqlara xeyir, fayda verərlər- deyə söylədi. Bunca sözləri böyük qardaşlarına deyəndən sonra öz- özünə fikirləşdi: "Mənim bu vücudum yüz min dünyalardan bəri dünya görmədən nə qədər çürüyüb məhv olub. Əgər ətsiz də olsaydı, yenə ondan bir xeyir, fayda olmazdı. Bugünkü gündə necə münasib, buna bənzər yer tapmaq olar ki, mənim gərəksiz bədənimə istifadə

üçün yararsız əşya kimi, irin- çirki atan kimi məhv edib bu ac bədbəxt pələngə ataraq niyə bu ac pələngə dost, köməkçi olmayım" - deyib, belə düşünüb, böyük qardaşları ilə məsləhətləşərək gəzməyi başa çatdırıb o pələngin yamndan keçəndə narahat olub acıdılar, təəssüfləndilər. Onların yanında kədərənib ağladı, sonra Mağastvi şahzadə həmin pələngin ac, arıq, əziyyət içərisində olmasına diqqətlə baxıb, onun ətrafında dolandıqca nəzərlərini ondan çəkə bilmirdi, sonra onu fikrindən çıxardı, onlar başqa yolla getdilər. Bu zaman Mağastvi bodisavt gedə- gedə belə düşündü: "Öz vücudumu, işimi qurban verməyin vaxtı indi gəldi. Nə üçün- dedi- ki, mən əzəldən bəri bu çürük, qanlı, irinli, sevgi, etibarsız, dəhşətli vücuda belə aldanıb inandım. Yemək- içmək, don- geyim, yer- yurd, at, fil, araba, yük heyvanları, daş- qaş, inci, mal- dövlət əsiri oldum, çürümə, pozulma qanunu əsasında vücudum tədricən məhv oldu, pozuldu. Həm də bu vücudu məhv olmaqdan heç cür qoruyub saxlaya bilmədim. Nəçə dəfə ona etibar etdimsə, səhvə yol verdim. Sonra azgın düşmənlərin qaydasınca yanıldıb vücudum məni sevindən, mükafatdan məhrum etdi, bunu belə bilmək gərəkdir. Vücut möhkəm, əbədi deyil, başqaları ilə müqayisədə yararsız olduğundan azgın düşmən tək qorxuncdur. Onun üçün mən bugünkü gündə bu vücudumdan istifadə edib böyük bir iş görüm, çay içərisindən bir dar qayıq tapım vücudumu doğmaq- ölmək çevrəsindən kənara çəkib çıxarım" - deyib düşündü. O bir də belə deyib düşündü: "Əgər bu bircə bədənimə atsam (ondan xilas olsam) onda ölçü-biçisiz, saysız- hesabsız qəm, kədər, yara, şiş, qan, irin, ağrı- acı, qorxu, təhlükədən tamam uzaqlaşmış olaram. Bu vücuda gəldikdə, o, dənizdə otuz altı cür zibillə dolu adalar kimi sinir, damarlarla hörülmüş, sarılmış boş, zəifdir,

bütünlüklə qurd- quş, irin, qan yuvası, məkanıdır, iri sümüklərlə bərkidilmiş iyrənc bir şeydir. Ona görə yeridir ki, mənə bu vücudumu qurban vermək sonsuz, ən ali səadətdir; yüksək, əbədi nirvana diləyib dərd- kədəri, əzab- əziyyəti özümdən uzaq edim, doğum- ölüm dövriyyəsini əlaqələndirim, bizim ehtiraslardan asılılığımızı aradan qaldırım. Bunların hamısı dian vasitəsilə, tərkil- dünyalıqla bütün beş aləmdə mövcud canlı məxluqları qurban verib müxtəlif bürhanları sevindirməklə əldə edilir" -deyib, beləcə düşünüb sonra Mağastvi şahzadə ruhi sarsıntı vəziyyəti keçirərək özünü, başqalarını xilas etmək məqsədi ilə dərin xəyala dalıb öz ürəyini, daxili hissələrini alovlandırıb iki qardaşına yalvardı ki, onlar ağillanıb haqq yolunu tutsunlar, sonra əgər qardaşları mane olsalar, özünün gücü ilə istəklərinə nail olmayacağından ürək qorxaraq onların qarşısında əyilib qardaşlarına "bir az irəlində gedib gözləsinlər, mən onlara çataram" - deyib, böyük qardaşlarını irəli göndərərək. Mağastvi şahzadə özü isə qayıdıb yenə həmin çay yatağına girərək ac pələngin yanına gəlib tez- tələsik paltarını çıxarıb qamış budağından asıb tez- tez söylədi: Mən bütün sansardakı məxluqlar üçün budda dini qanunu ilə öz çox sevdiyim istəkli vücudumu didib atıram, möhkəm, tərəddüdsüz olaraq özümdəki bürhanların bərəkətini diləyirəm, bütün bilici, müdrik adamlar üçün diləyirəm ki, bu istəkli, möhtərəm bərəkət o üç dünyada, əzablı həyat dənizindəki bütün istəkli məxluqları üzə çıxartсын, onları sakitləşdirib əbədi sevinc bəxş etsin" - dedi.

Bu vaxt şahzadə o ac pələngin yanında yerə uzandı, qəlbinin istisi, alovu sayəsində o ac pələng atılıb onu yemədi. Bodisatva bunu görüb uca bir dağa çıxaraq vücudunu oradan atdı. Yerə dəydikdə bodisavt yenə belə fikirləşdi: "Bu arıq

pələng gücsüz olduğuna görə mənə yeyə bilməz" - deyib bodisatva sonra ayağa qalxaraq anıra- bəri baxıb bir bıçaq axtarsa da, tapmadı. Sonra qurumuş bərk qamış götürüb onunla boğaz damarını deşib qan çıxararaq yavaş- yavaş pələngə yaxın getdi. Haçan ki, pələngin yanına yetişdi, ağır, böyük, qonur yer altı dəfə silkələnib tərpendi, güclü külək gəlib gölün suyunu coşdurub altını- üstünə çevirdi, mavi göy üzündəki gün tanrı Raquya tabe olmuş kimi işıqsız- parıltısız oldu, öləzidi, dünyanın dörd tərəfi tamam qaraldı, qara dumanla örtüldü, mavi göydən yerə tanrı nəfəsi, düşdü, kua çiçəkləri yağdı. O çay yatağındakı çəmənin içi kua çiçəkləri ilə dolu oldu...

O ac pələng o zaman bodisatvanın boğazından qan axdığını gördü o qanı yalayaraq ətinə tamam yeyib qurtardı, yalnız quru sümükləri qaldı. Elə ki, bodisatv şahzadənin böyük qardaşı yerin tərənəməsini gördü, kiçik qardaşına belə dedi:

- Qonur torpaq möhkəm tərənir, çaylar, dağlarla birlikdə istisnasız bütün dörd tərəf, yan- yörə qaranıqlaşmış, Gün tanrı öləziyibdir. Göydən yerə səs- küylə tanrının kua çiçəkləri səpələnir. Çox yəqin ki, kiçik qardaşımızın vücudunu qurban verməsinin əlamətləridir- dedi. Bu sözü eşidib onun kiçik qardaşı belə dedi:

- Mən Maqastvinin həyəcanla söylədiyi doğru sözlərinin hamısını eşitdim. O görübdür ki, aclıq əzabından qıvrılan arıq, ac və gücsüz pələng öz balalarını yeməyə məcbur olub, ona görə kiçik qardaşımdan şübhələnirəm "pələng üçün vücudunu qurban verməyib ki" - deyə. Bu zaman o iki şahzadə belə danışaraq həyəcanlanıb hiçqırdılar, ağladılar, sonra tez qayıdıb ağlaya- ağlaya bayaqki o ac pələng yatan yerə getdilər. Ora yetişdikdə, kiçik qardaşları

Mağastvi şahzadənin paltarlarının qamış budağından asıldığını, saçının, sümüklərinin yerdə qaldığını, axan qanının dağılıb torpağa qatışaraq yeri islatdığını gördülər. Elə ki, onu gördülər, özlərini o sümüklərin üstünə atdılar, ağılları başlarından çıxaraq üzü üstə düşdülər. Bir qədər keçəndən sonra huşları başlarına gəldi, əllərini yuxarıya qaldırıb sızlayıb ağladılar. Sızlayıb ağlayaraq belə dedilər:

- Görkəmdə, qəşəng, gözəl kiçik qardaşımız idin, ey qürurumuz! Özünü anaya, ataya, sevdirmişdin, əzizimiz, hey! Necə geriyə dönərik, birgə çıxmışdıq üçümüz. Niyə özünü qurban verdin, bizimlə getmədin? Anamız, atamız bizə tərs baxıb sorursa, biz ikimiz nə deyib cavab verəcəyik? Yaxşı olardı üçümüz birgə ölsə idik... Nəyimizə lazımdır bu gərəksiz vücudumuzun diriliyi? - deyib o iki şahzadə bu cür narahat olaraq ağlayıb, sızlayıb, bütün bunlardan sonra geriyə yola düşdülər. O vaxt Mağastvi şahzadənin nökrələri "şahzadəmiz keçib getdi, gedək, harda olsa axtaraq" dedilər. Elə bu vaxt xatun anaları şəhərdə sarayın yuxarı, üst hissəsində yatıb yuxulayarkən çox pis yuxu gördü: əmcəkləri tamam kəsilib, ağızında azı dişləri ovulub tökülüb, bir qartal üç göyərçini qovur. Birisi tutulub, ikisi qorxu içərisində xilas olur... Yatıb belə bir yuxu görərkən yerin tərpənməsindən qorxub yuxudan ayılıb gəldi. Gördüyü yuxunun qorxusu, narahatlığı içində belə dedi:

- İndi bunun səbəbi nədir, qonur yer belə titrəyir, çaylar, göllər daşıb, ağaclar yırgalanır, Gün tanrının işığı görünməz oldu, örtülmüş tək, ox sancılmış kimi gözüm, sinəm titrəyir,ürəyimdən vurulmuş kimi sızılıram, bütün vücudum titrəyir, dincliyim yoxdur. Gördüyüm o yuxunun əlaməti pisdirdir. Gerçəkdən o əngəllər pis ola - dedi. Bu arada iki döşü də eydi, süd axıb gəldi. Nə olduğunu görüb daha da

quruyub mat qaldı. Bu vaxt xatunun qulluqçusu eşikdə durarkən yoldan keçən adamlardan "şahzadəni axtarırlar, hələ tapmayıblar" deyə bir xəbər eşitdi. Bunu eşitdikdə qorxub çox həyəcanlandı, sonra saraya girib ona qulaq asmaq halı olmayan xatuna belə söylədi:

- Eşikdə belə söz gəzir ki, şahzadəni axtarırlar, hələ tapmayıblar. Bu nə sözdür? - deyə soruşdu. Onda xatun bu sözü eşidib böyük qayğı, kədər içində həyəcanlanaraq gözü yaşla dolu tələsik hökmdarın yanına gedib "Ey böyük hökmdar" Mən belə- belə sözlər eşitdim, bu nə sözlərdir? Məgər biz əzizimiz, ən kiçiyimiz Mağastvini itirəcəyikmi?" deyə soruşdu. Bu sözləri hökmdar eşidib qorxu, həyəcan içində ağlaya- ağlaya belə söylədi:

- Ey fələk! Bugünkü gün əziz, sevimli övladımı itirdiyim gün olacaqmı? - deyib ağlamağı dayandıraraq qadına təsəlli verərək belə dedi:

- Ey mənim sədaqətli arvadım, sən heç narahat olma! Mən indi hər vəhelə çalışıb sevimli övladlarımı axtarıb varın-yoxun biləcəyəm- deyib tez öz buyruqları, inandıqları ilə birlikdə şəhərdən kənara çıxıb ayrı- ayrı yollarla səpələnib yer- yer aramağa getdilər.

Onların arasında bu söz təzəcə yayılmışdı ki, bir buyuruq tələsik gəlib hökmdara yaxınlaşaraq:

- Ey ulu hökmdar! Lütfən qəzəblənməyin, iki şahzadə sağ- əsən qayıdır, ən kiçik Mağastvi şahzadə bütün axtarışlara baxmayaraq tapılmayıb, onu axtarıb tapacaqlar- deyə söylədi. Hökmdar bu sözü eşidib çox sakitləşdi, belə dedi:

- Ey tale, ey tale! Mən çox istəkli, əziz övladımı itirdim. Övladım yeni doğulanda öyüncüm, sevineim az oldu, axırda övladımı itirdikdə narahatçılığım, əzabım çoxaldı. Əgər övladım hazırda sağ- əsəndirsə qoy bizimlə qovuşsun,

ölmüşsə, mənim vücudum artıq əzab çəkməyəcək- dedi. Xatun bu sözü eşidib bağına ox sancılmış adam kimi ürəyi ayağına düşdü, zarıyaraq belə dedi:

- Üç övladım qulluqçuları ilə birlikdə əylənmək, şadlanmaq üçün çay kənarına getdilər. Hamısından kiçiyi sevimli istəkli övladım yalnız qalıb gəlməsə, ola ki, tamam bizdən ayrılı, bədbəxtlik ola- deyib sızlarkən ikinci buyuruq gəlib hökmdarın hüzuruna yetişdi. Onda hökmdar ona:

- Ey buyuruq, sevimli övladım Mağastvi haradadır? - deyib buyurdu. O buyuruq hökmdarın buyuruğunu eşidəndə isti göz yaşlarını axıdaraq, qayğı, əndişə ilə ağlayaraq nitqi tutulub dili- boğazı qurudu, heç bir cavab verə bilməyib dimdik dayandı. Bunu görüb hökmdar xatunu ilə hövlnak dedilər:

- Tez ol, söylə, ey buyuruq, kiçik oğlum haradadır? Vücudum narahatdır, əsir oda qovrulub yanar kimi; ağlım, ruhum kütləşib özümü bilmirəm, mənim qəlbimi sındırıb məhv etmə- dedi. Onda ikinci buyuruq bodisatv şahzadənin öz canını qurban verməyini, nə işlər görməsini sırasıyla dəqiq söylədi.

Bu sözü hökmdarla xatunu eşidib həyəcədən, əzabdan heç nə edə bilməyərək hönkürüb ağladılar, övladlarının öldüyü yeri görmək istəyərək tez gedən atlar qoşulmuş arabaya əyləşib o qamışlıq çay yatağına getdilər. Haçan bodisatvın özünü qurban verdiyi yerə çatdılar, ondan sonra bodisatvın anrı- bəri səpələnmiş sümüklərini görüb böyük bir ağacı külək yerə çırpan kimi özlərini onun üstünə atıb üzüquyulu düşdülər, huşlarını itirərək nə olduğunu artıq bilməz oldular. Bu vaxt orada dayanmış buyuruqların başçılığı ilə bəylər, inanclar onların üzünə soyuq su

çilədilər, yelpiklədilər, bir qədər sonra hökmdarı, xatunu huşa gətirdilər, huşları başlarına gələn kimi onlar əllərini yuxarıya qaldırıb ağlaya- ağlaya belə söylədilər:

- Necə bədbəxtlik oldu?! Övladım, gözəl balam! Ölmək əzabı nə üçün səni belə tez gəlib tapdı, səndən öncə mən gərək öləydim. Bu nə gündür? Belə böyük acıları, əzabları kaş görməyəydim- dedilər. Ondan sonra hökmdar xatununun bayğınlıq vəziyyəti bir az keçdikdə saçları dağılmış halda əllərini sinəsinə vuraraq balıq sudan çıxarılib isti qumun üstündə çabalayan, çırpıman kimi yerdə çabalayaraq belə bir ağı dedi:

- Kim idi bəs doğrayan yavrucuğumun vücudunu? Sərilib yatır sümükləri hər yerdə. İtirdim oğlumu, sevgili balamı, kədərə, iztiraba düşüb hərəkətsiz oldum, olurmu? Kim idi bəs öldürən, yavrucuğum axı səni? Mənə bu qədər dərdi, qayğımı, əzabı sərt şimşək olmasın? Mənim bu ürəyim yarılib yırtılmadan necə durur beləcə? Yuxumda mən açıqca görmüşdüm bu halı: iki məməm birlikdə dibindən kəsilir gördüm, azı dişim qoparılib düşüb gəlir idi. Görürmüshəmmi bu əzabın, dərdin tay- bərabərini? Bundan başqa (bir yuxu da gördüm): üç göyərçin yavrusunun laçın üçün də qovur, birini çalıb apardı. İndi itirdim ən kiçik sevgili yavrucuğumu... Bəd yuxunun işarəsi yalan olmadı- deyib beləcə ağı söylədi. Sonra elə bu vaxt hökmdar öz iki oğlu ilə birlikdə ağlayıb sızlayaraq bəylər ilə köməkləşib, qalmış sümükləri bodisatvın müqəddəs xatirəsi kimi yığıb topladılar. Cürbəcür böyük mərasimlər, ayinlər, sitayişlər keçirdilər. Ayin, mərasimlərin icrası başa çatıb qurtardıqdan sonra şahzadənin nişanələrini bir ev içinə yığdılar.

SON SÖZ

I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində türk ədəbiyyatı tarixinin birinci dövrü sona çatıb ikinci dövrü başlayır. İslamın türklər arasında aparıcı dini- mənəvi dünyagörüşünə çevrilməsi, türk dünyasının etnokulturoloji diferensiasiyasının keyfiyyət həddinə çatması, ədəbi- mənəvi əlaqələrin əsasən üç müxtəlif türk etnokulturoloji regionları (Şərq, yaxud Türkünstan; Şimal- Qərb, yaxud qıpçaq, Cənub- Qərb, yaxud oğuz) üzrə müxtəlif spektrlərdə təzahürü belə bir başlanğıc üçün şərait yaradır. Tanrıçılıq əsasında islamı qəbul edən türklər yalnız işlətdikləri qədim əlifbaları tədricən unudub ərəb əlifbasından istifadə etməklə kifayətlənməyib ərəbcə, farsca da böyük sənət əsərləri yaratmağa başlayırlar ki, bunun nəticəsində orta əsrlər türk ədəbiyyatı üçdilliyə bir ədəbiyyata çevrilir. Yeni əlaqələr qədim türklər üçün ənənəvi mövzulara yeni motivlər əlavə etməklə yanaşı türk ədəbiyyatına tamamilə yeni mövzular, süjetlər də gətirir. Mənbəyini qədim türk eposundan alan Dədə Qorqud dastanları türk- oğuzların islam dinini yaymaq uğrunda mübarizə eposuna çevrilir, Yusif və Züleyxa, Fərhad və Şirin, Leyli və Məcnun kimi, türk şairləri üçün, demək olar ki, tamamilə yeni olan mövzular onlar tərəfindən sonsuz bir maraqla nəzmə çəkilməyə, türk poetik təfəkküründə rezonans verməyə başlayır. Və türk dili o

zamana qədər adət etmədiyi bir şer vəznində- əruzda danışmağa məhkum olunur ki, bunun üçün öz tarixi leksikonunun təxminən yarısını itirmək, bir neçə əsr pəltəkləmək lazım gəlir.

"Qədim türk ədəbiyyatından orta əsrlərə nə keçir?" sualına cavab vermək istərkən ağıla birinci gələn eposdur... Qədim türk eposu həm orta əsrlər türk eposları üçün ideya-estetik generator rolunu oynayır (yəni orta əsrlər türk eposları qədim türk eposunun ənənələri əsasında formalaşır), həm də orta əsrlərin müxtəlifdilliyə türk yazılı ədəbiyyatına ideyalar, mövzular, süjetlər verir. Nizaminin "Sirlər xəzinəsi"ndən tutmuş "İskəndərnamə"yə qədər "Xəmsə"nin, demək olar ki, hər bir əsərində, birində az, birində çox, qədim türk eposunun ideya- məzmun təsiri mövcuddur. Və Nizaminin türklüyünü onun bir Gəncəli (Azərbaycan türkü) olmasından daha qabaq "Xəmsə"nin qədim türk epik genotipi təsdiq edir.

Qədim türk ədəbiyyatından orta əsrlərə demək olar ki, maneəsiz keçən ikinci yaradıcılıq aktı türklərdir. Orta əsrlərin zəngin türk xalq şerinin genetik əsasında dayanan türklər klassik əruz poeziyasının nüfuzunu sındıra bilməsə də, türk mənəvi- estetik varlığının ədəbi (və bədii) göstəricisi olduğunu sübuta yetirmiş, orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən başlayaraq milli türk ədəbiyyatlarının aparıcı poetik janrları məhz türklərin poetexnoloji imkanları əsasında formalaşmışdır. Qədim türk şerinin dini- mistik qolu həm tanrıçılıqdan sufizmə, həm də heccadan əruzə keçiddə aralıq mərhələ, ilk təcrübə kimi, heç şübhəsiz, böyük tarixi hadisə idi. Ümumiyyətlə, türk ədəbiyyatının (bütövlükdə dünyagörüşünün) bu və ya digər dərəcədə qəbul etdiyi maniçilik, xüsusilə buddizm onda (türk ədəbiyyatında, bütövlükdə dünyagörüşündə) ilk gərilməni, tarıma çökilməni

yaratmasaydı, dünyanın ən yeni (və ən mükəmməl!) dininin-islamın qəbulu üçün texnoloji hazırlıq lazımı səviyyədə olmazdı. Və onu da xatırlamaq lazımdır ki, qədim türk dini-mistik şerinin hikmət axtarıcılığı təcrübəsi Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun "Kutadqu biliq"indən başlayaraq türk didaktik- fəlsəfi poeziyasının inkişafına da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Qədim türk nəsrinin birinci qolu- Göytürk nəsrinə öz davamını, hər şeydən əvvəl, türk dastanlarının yazıya alınmasında, ikinci qolu- dini- mistik nəsr isə hind, Çin, İran, yəhudi, ərəb əfsanələrinin, rəvayətlərinin türkcəyə tərcümə-təbdilində tapmışdır.

Əlbəttə, qədim türk ədəbiyyatı orta əsrlərə bütün ideyaları, mövzuları, obrazları, ifadə texnologiyaları ilə keçə bilməzdi. Eyni bir xalqın tarixinə mənsub olmağına baxmayaraq hər bir dövrün öz ədəbiyyatının olması tamamilə təbiidir. Qədim türk ədəbiyyatı da ideya- məzmun, poetik formaca məhz qədim türklərə məxsus olan bir ədəbiyyatdır.

Əsas mənbələr

- Arat R.R.** Eski Türk Şiri, Ankara, 1986.
- Atsız.** Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1943.
- Büyük Türk Klasikleri, Ötügen- Soğüt, İc.
- Ergin M.**Orhun Abideleri, İstanbul, 1970.
- Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı, Bakı, 1992.
- Hazırlayan **Ə.A.Quliyev.**
- Зарубежная тюркология. Древние тюркские языки и литературы, Москва, 1986.
- Kaşgarlı M.** Divani Lugat- it- Türk, İstanbul, I- III c., 1992.
- Çevirən **B.Atalay.**
- Kafesoğlu İ.** Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1986.
- Кероглы. Х.Г.** Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана, Москва, 1983.
- Köprülü M.F.** Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1986.
- Малов С.Е.** Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования, Москва - Ленинград, 1951.
- Orkun H.N.** Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1987.
- Ögel B.** Türk Mitolojisi, Ankara, 1971.

Mündəricat

Ön söz	3
Epos.....	19
Dünyanın yaranması haqqında.....	30
Türklərin törəyişi haqqında (Boz Qurd dastanları).....	32
Oğuz kağan dastanı.....	34
Siyenpi dastanı.....	36
Alp Ər Tonqa dastanı.....	38
Şu dastam.....	41
Ərgənəkon dastanı.....	43
Köç dastanı.....	45
Şer.....	49
Türkülər.....	62
Döyüş türküsi.....	62
Döyüş türküsi.....	67
Döyüş türküsi.....	72
Axın (yağma) türküsi.....	76
Axın (yağma) türküsi.....	79
Alp Ər Tonqanın ölümünə ağı.....	80
Ağı.....	83
Ağı.....	85
Ağı.....	87

Yaz türküsi.....	89
Yaz türküsi.....	91
Qışla Yazın deyişməsi.....	96
Ov türküsi.....	100
Ov türküsi.....	102
İdil türküsi.....	104
Yağış türküsi.....	105
Sevgi türküsi.....	106
Sevgi türküsi.....	108
Sevgi türküsi.....	110
Ailə- məişət türküsi.....	111
Müdrilik türküsi.....	114
Müdrilik türküsi.....	116
Müdrilik türküsi.....	117
Müdrilik türküsi.....	119
Türk ilə Tatın türküsi.....	121
Türk maniçi şeri.....	122
İlahi.....	122
İlahi.....	124
İlahi.....	125
Böyük ilahi.....	129
Aprınçur tigin. İlahi.....	159
İlahi.....	161
Türk buddist şeri.....	163
İlahi.....	163
İlahi.....	166
Çısuva Tutinq. İlahi.....	187
Pratyaya Şiri. İlahi.....	193
İlahi.....	198
İlahi.....	200
Atsanq kalım Keysi. İlahi.....	202

İlahi.....	210
Kiki. İlahi.....	219
Nəsr.....	239
Göytürk nəsr.....	245
Tonikuk kitabəsi.....	245
Kül tiqin kitabəsi.....	256
Bilgə xaqan kitabəsi.....	274
Türk maniçi nəsr.....	284
Xuastuanift.....	284
Türk buddist nəsr.....	297
Altun yaruk.....	297
Son söz	316
Əsas mənbələr.....	319

Kompüter tərtibatı: Mərifət Abbasova
Yığılmağa verilmiş: 27.01.04
Çapa imzalanmış: 29.03.04
Şərti çap vərəqi 20,2
Tiraj 500
Müqavilə qiyməti ilə